

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО
ІМ. ШЕВЧЕНКА

КСЕНОФОНТ
АНАБАЗИС

ПЕРЕКЛАД ІЗ СТАРОГРЕЦЬКОЇ МОВИ
МИХАЙЛО СОНЕВИЦЬКИЙ

МАПА
ДО ПОХОДУ
"АНАБАЗИС" КСЕНОФОНТА

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
SCHEWTSCHENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

XENOPHON
ANABASIS

TRANSLATED FROM ANCIENT GREEK INTO UKRAINIAN

by MYKHAILO SONEVYTSKY

NEW YORK — PARIS — SYDNEY — TORONTO

1986

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

КСЕНОФОНТ
АНАБАЗИС

ПЕРЕКЛАВ ІЗ СТАРОГРЕЦЬКОЇ МОВИ

МИХАЙЛО СОНЕВИЦЬКИЙ

НЮ ЙОРК — ПАРИЖ — СИДНЕЙ — ТОРОНТО

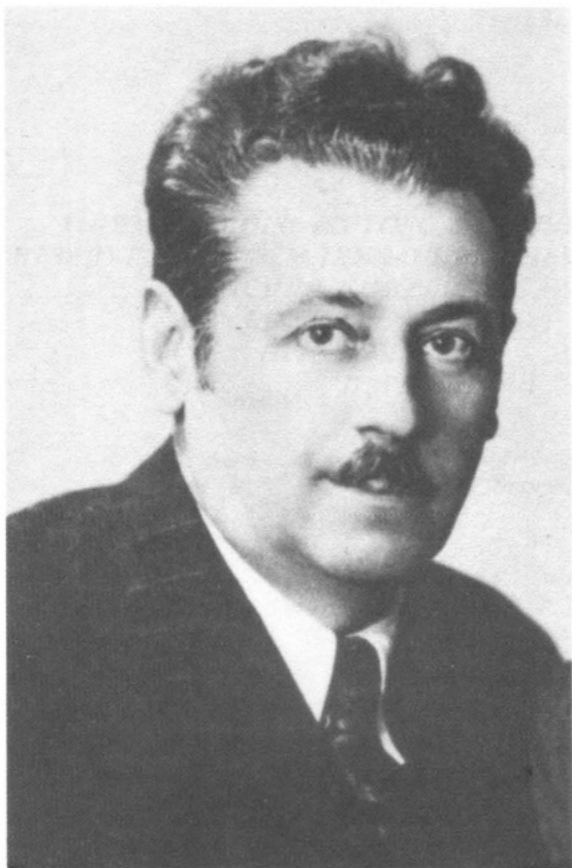
1986

Copyright ©1986 by Shevchenko Scientific Society

Library of Congress Catalog Card Number: 85-063240

ISBN: 0-88054-117-2

*Printed in USA by
Computoprint Corporation, 335 Clifton Avenue, Clifton, N. J. 07011*

Muxan Poneburov

22.IV.1892 — 30.XI.1975

*ТІНЯМ МОЙОГО ЩИРОГО ПОРАДНИКА
НЕЗАБУТНЬОГО ЗЕМЛЯКА-ОДНОСЕЛЬЧАНИНА
ВАСИЛЯ СІМОВИЧА
СВОЮ ПРАЦЮ
ПРИСВЯЧУЄ
ПЕРЕКЛАДАЧ*

Львів, 13 березня 1944 р.

ЗМІСТ

1. Від Видавництва11
2. Замість вступного слова15

Перша частина У ПОГОНІ ЗА ЦАРСЬКОЮ ТІЯРОЮ

1. Розбрат у царській сім'ї. Потаємні зброєння21
2. Із нотатника походу: шляхами Лідії й Фригії23
3. Гостя з Килікії. Обережний Сиеннесій між молотом і ковадлом25
4. "Не підемо далі...!" — а Клеарх хитрує27
5. З нотатника походу: В Килікії й Сирії. Кості кинені, карти розкриті 31
6. З нотатника походу: Крізь арабську пустиню. Греки між собою ...34
7. Оронтова зрада37
8. Напередодні вирішального бою39
9. Як то було під Кунаксою42
10. Кирова силюєта46
11. Нова зустріч49

Друга частина У ТЕНЕТАХ

1. Страшна вістка. А цар диктує...53
2. Давні союзники братаються. Ніч непевности й тривоги56
3. Цар м'якне59
4. Тиссаферн подається за посередника61
5. Похід — серед недовір'я і підозрінь64
6. Клеарх рад би налагодити66
7. Зрада69
8. Силюєти побитих71

Третя частина ПРОБОЄМ

1. Тієї ночі одчаю...75
2. Ксенофонт радить77
3. Геть зневіру!80
4. Луки й праці86
5. Підїзні бої. Як греки відв'язалися від ворога89
6. Остання перська спроба. Куди далі?93

Четверта частина В НЕЗНАНУ ПУТЬ

1. Як привітали курди несподіваних гостей97
2. Бій за гірське провалля98

3. Серед двох сил: над річкою, над Кентритом	103
4. Снігами по провінції Тирибаза	107
5. Історія одного зимового вечора	110
6. У вірменського вїята з-перед півтретя тисячі років	112
7. Ще одно провалля	114
8. Приступом на твердиню таохів!	117
9. "Тгáлятта, тгáлятта!"	119
10. Останні перешкоди. Без змагань грекові не обійтиса... ..	120

П'ята частина
ПОНАД ЧОРНЕ МОРЕ

1. Море вабить	125
2. Вогонь-рятівник у скруті	127
3. Відхід із Трапезунду. Авторіві розрахунки	131
4. З дерев'янобаштниками... на дерев'янобаштників	132
5. Синопські греки раді позбутися озброєних земляків	136
6. Мрії про засновини міста та їх наслідки	140
7. На чисту воду: геть бешкетників і анархію!	143
8. Старшина перед судом	148

Шоста частина
СЕРЕД ЧВАРІВ І КАВЕРЗ

1. Пафлагонські гості приглядаються танцям	153
2. "Під одну булаву!"	155
3. Несподіваний розкол	158
4. Біда вчить розуму	160
5. Клопоти з віщуваннями	163
6. Рятунок — у наступі	167
7. В сітях небезпечної інтриги	170

Сьома частина
З НАЙМІВ У НАЙМИ

1. Візантійські авантюри	177
2. Невдатний кандидат на провідника. У пошукуванні за новим паном ..	181
3. На службу до тракійця	184
4. На тракійському бенкеті. Застукані зненацька	189
5. Покарана зрадливість	193
6. Ксенофонт і Гераклід	193
7. Севт і Ксенофонт	198
8. Розмова Ксенофонта з Медосадам	204
9. Ксенофонт відходить додому	211
Додаток	215
Історичне тло "Анабазису"	217
Грецьке наймане військо	221
Старовинні монети і міри	225
Ілюстрації	227
Мапа походу "десять тисяч"	231
Показник імен	233

Від Видавництва

Серед залишених паперів, записок і листів пок. проф. д-ра Михайла Соневицького (нар. 1892 р. в с. Гадинківцях, Гусятинського повіту в Галичині, помер 1975 р. в Нью Йорку) його дружина Ольга випадково знайшла майже скінчений переклад "Анабазису" Ксенофонта, із старогрецької мови. Це була дуже приємна несподіванка, бо родині було відомо, що всі переклади проф. М. Соневицького згоріли під час бою під Віднем в 1945 р., що й було для автора великим ударом. Автор перекладів це відомий клясичний філолог і педагог, що покінчив був студії у Віденському Університеті в 1911-1914 рр. докторатом, а пізніше протягом 60 років викладав греку і латину в численних українських гімназіях (Городенка, Чортків, Станиславів, Тернопіль, Львів, Криниця, Відень, Мюнхен, Нью Йорк), а також у Малій Семінарії і в Богословській Академії у Львові під проводом ректора Йосифа Сліпого, пізніше Кардинала й Патріярха Української Католицької Церкви, як також викладав в УВУ та в Українському Католицькому Університеті в Римі (УКУ). Був дійсним членом НТШ та УВАН.

* * *

Не зважаючи на таку наполегливу педагогічну працю, проф. М. Соневицький присвячувався також науковій праці, лише згадати б його монументальний твір "Історія грецької літератури", виданий в УКУ в Римі (том I, 682 стор. в 1970 р., том II, 383 стор. в 1977 р.). Це вперше в тій ділянці появилася українською мовою праця такого великого масштабу. В передвоєнних роках в часі вакацій, перебуваючи звичайно у своїх улюблених Гадинківцях, на при-

ходстві батька о. Климента, дуже часто під впливом односельчанина відомого україніста д-ра Василя Сімовича, залюбки, особливо в ранішніх годинах перекладав твори старовинних грецьких авторів. Відомо, що з-поміж них перекладені були всі діалоги Платона і твори Геродота, як також "Анабазис" Ксенофонта. Цей останній твір, може тому, що менший об'ємом і в іншому клунку, випадково зберігся серед воєнної хуртовини, тоді як переклади Платона й Геродота згоріли.

* * *

Як сам автор згадує у своєму "Замість вступного слова", ідея перекладу "Анабазису" постала в нього восени 1919 р. в Кам'янці Подільському під час наших Визвольних змагань, в яких автор тоді брав участь як вояк УГА. Бо й тематика "Анабазису" і приклад тих відважних "десяти тисяч" грецьких воїнів, що незважаючи на часами майже безвиглядне становище серед ворожих сил, все таки мали сильну віру й прагнення добитися назад до своєї батьківщини, до своєї улюбленої Геллади, дещо пригадувало нам наше часами безвиглядне становище під час Визвольних змагань і прагнення досягнути свою батьківщину, вільну від чужих займанців. Автор також уважав цей переклад важним ще й тому, що всі культурні народи мають свій переклад "Анабазису", тож пора і нам, українцям, мати свій власний переклад із старогрецької мови, а не користуватися російськими, німецькими чи англійськими перекладами. Нижче подаємо хронологію перекладу "Анабазису", за записками автора:

- Книжка 1 приготував 10 - 14 жовтня 1919 р. в Кам'янці;
переклав 25 липня до 3 серпня 1938 р. в Гадинківцях;
- Книжка 2 приготував 14 - 16 жовтня 1919 р. в Кам'янці;
переклав 4 - 8 серпня 1938 р. в Гадинківцях;
- Книжка 3 приготував 16 - 18 жовтня 1919 р. в Кам'янці;
переклав 9 - 14 серпня 1938 р. в Гадинківцях;
- Книжка 4 приготував 18 - 20 жовтня 1919 р. в Кам'янці;
переклав 16 - 30 серпня 1938 р. в Гадинківцях;
- Книжка 5 приготував 20 - 22 жовтня 1919 р. в Кам'янці;
переклав 10 - 25 серпня 1942 р. у Львові; решту
переклав 12 - 28 квітня 1944 р. в Криниці;
- Книжка 6 приготував 22 - 29 жовтня 1919 р. в Кам'янці;
переклав 29 квітня - 12 травня 1944 р. в Криниці.

Інформацій про сьому книжку автор уже не встиг занотувати. Знаємо, що сьому книжку "Анабазису" автор переклав лише до кінця п'ятого розділу, правдоподібно також у Криниці перед відїздом до Відня восени 1944 р. Останні три розділи (6, 7 і 8-ий), переклала авторова дружина Ольга базуючи на його записках.

Правопис цього видання базується на "Правописному словнику" Гр. Голоскевича (сьоме видання, 1930 р.). Транскрипція грецьких назв на українську мову згідна з "правилом дев'ятки" Харківського правопису поширеним на власні імена та географічні назви.

Підготову манускрипту до друку та коректу зробив син автора — Ростислав. Він також виготовив показник імен і дав пояснення про історичне тло "Анабазису", про грецьке військо, про назви старовинних монет, мір, тощо.

Друкування книжки фінансувала дружина пок. автора Ольга Соневицька.

Замість вступного слова

Вони йшли... Такі сірі, прості люди.

Не вела їх ніяка велична ідея. Ні! Одні шукали пригод, інші — прожитку. Просто — жили з воєнного ремесла, як ті з Керамейку з гончарства, а ті з Косу й Кнідосу з лікування. Розуміли, що за всяку працю належить винагорода, а за безпеки й кров не тільки щомісячна платня від вождя, але й воєнна здобич.

Коли почули, що сатрап Малої Азії Кир, рідний брат "великого царя", збирає військо, пішли до нього. Бо всі знали — адже йшла довкола містами слава! — чесна людина, не скривдить нікого, винагородить щедро. Варто найнятись...

І найнялись. Більш як десять тисяч таких паливод і забіяк. Були з різних сторін Геллади: з Тессалії, Епіру, Бойотії, Акарпанії, з Атен, з Мегари, із Спарти, з Еліди, з Ахаї, а найбільше верховинців із скелястої Аркадії, що не могла дати прожитку всім своїм дітям. Були й з поближких островів, і з далекої Сицилії. Були лучники з Криту й пращники з Родосу...

Походили з усяких шарів і з усяких політичних таборів. Мали різноманітні цілі, зацікавлення, вдачі, нахили. А проте всі відчували, що вони — греки. Всі розуміли, що вони нащадки тих, перед якими сини Азії втікали в дикому переполоху чи під Маратоном (рік 490), чи під Саляміною (480), чи під Плятеями й Микале (479), чи над Евримедонтом (467), чи біля Саляміни на Кипрі (449). Ця свідомість стелила їм дорогу до перемоги також і в році 401. Дарма, що їх предки захищали рідні гнізда, а вони йшли вперед у далеке незнане... Чи снилось кому з них у найсміливіших снах, що їхніми слідами вже через 67 років перейде дужа грецька стихія, яка змете з землі гнилу імперію персів, що молод-царенко, згеллені-

зований македонець Олександр Великий завоює ці безмежні простори незнаного Сходу? Чи мріяли ці скромні найманці, що вони — перша стежа великого походу західної культури, піонери європейського духа, авангард гелленізму?

Вони йшли. Довгими рядами, лава за лавою, парасанг* за парасангом, день за днем. Мистці у воєнному ремеслі, горді на свою дисципліну, задивлені в могутність фалянги. Яка розкіш стоять серед тих залізних лав у такому строю, що "справді варто подивитись!"

* * *

Потягнувся за ними й він... Двадцятикількалітній доброволець із Атен, *Ксенофонт***, син не якогось бурлаки, а статечного, заможного громадянина, Грилла. Підсоння столиці викохало хлопця, дух мудреця Сократа овіяв його (був же ж його учнем), дарма що не запустив глибшого коріння. Та й не диво! Багатого юнака більш цікавили спортові змагання, баскі коні, гончі собаки... А війна! Ось туди щось дуже манило — і пішов. Може спочатку ніяково здавалось, може важко було звертатись до того, хто підтримував Спарту у війні проти ближчої батьківщини, Атен. Але ж до тих Атен, винищених після програної війни із Спартою ("Пелопонеська війна", 431-404), роздертих змаганнями, поррахунками демократії з прихильниками диктатури "30 тиранів" — молодий нащадок аристократичного роду не мав сантименту. Вибрав чар воєнної слави, красу пригод у незнаних країнах, і пішов — ніби доброволець, ніби пращур майбутніх воєнних кореспондентів.

Не сподівався може, що прощається вже на віки з Атенами... Не думав, мабуть, що з того часу доведеться йому кидатися з одного походу в другий, що прийдеться тісніше зв'язатись із Спартою (спартанський король Агесилай), по боці Спарти боротись навіть проти Атен (під Коронесею, 394), в наслідок того втратити все батьківське майно в Атенах і скитатись емігрантом до кінця свого життя — яких п'ятдесят років! Правда спартанці дарували йому в 387 р. хутір в Еліді біля Скіллунта, недалеко божеської Олімпії, колиски спортових змагань... Там він зажив

* Парасанг — старогрецька міра довжини — 5-6 км.

** Ксенофонт жив приблизно 430 - 354 р. до Хр.

родинним життям, виховував двох синів, подарив, писав свої твори, Але по програній битві під Левктрою — 371 р. — треба було кидати Еліду й далі мандрувати до Коринту і там доживати віку, дарма, що атенці, погодившись із спартанцями, знесли присуд заслання на Ксенофонта та що обидва Ксенофонтів сини вступили в ряди атенської кінноти.

* * *

Пригоди юних днів взявся Ксенофонт описувати куди пізніше після тих подій, може на яких 20, а то й 30 років. А проте ці спомини і живі, і докладні. Сучасні мандрівники, що вмисне відбували подорожі слідами "Анабазису", стверджують однозгідно точність описів тих країн і їх природи. То й важко собі уявити, щоб "Анабазис" постав без попередніх записок, без якогось щоденника походу.

Що спонукало автора написати спомини? Деякі дослідники здогадуються, що твір зродився з особистих мотивів — щоб по своєму насвітлити свою участь у поході та всі ті події, що їх могли викривити спомини іншого учасника, Софайнета із Стимфалю. Через те може появились вони під псевдонімом — Темістоген з Сиракуз...

Але ж "Анабазис" — не якийсь відірваний твір неznаного автора; це частина великого письменницького дорібку однієї людини. У тому дорібку знайдете:

— "Гелленіка" (Історія Греції від 441 до 362 р. до Хр.), історичний твір у 7-х книгах, що кволими засобами намагається продовжувати діло великого Тукидида,

— і "Киропедію" у 8-х книгах ("Виховання Кира"), перший зразок дидактичного роману, що, ідеалізуючи постать основника перської держави Кира "старшого" (568-529), повчає, як би слід виховувати майбутніх керманічів держави,

— і "Спомини про Сократа" у 4-х книгах, жмут, мабуть, невикінчених спогадів учня про особу й науку великого вчителя, твір без глибшої філософичної підготовки, написаний радше для оборони пам'яті світлої людини.

Знайдете там ще й брошуру про "державний лад у лакедемонців", і похвальну мову на честь померлого спартанського короля Агесилая, і розвідку "про державні доходи" і діалог

"Гієрон" про засоби політики диктатури, й "оборону Сократа", і цікавий "Симпозіон" ("Бенкет філософів") на зразок безсмертного твору Платона, і діялог про хатню господарку ("Ойкономікос"), і підручники для мисливців ("Кинегетікос"), для вершників ("гіппіке"), для старшин кінноти ("гіппархікός").

Скільки різноманітних тем! Так і виринає питання — хто саме був той Ксенофонт? Отож — не історик, дарма, що шукав слави в історіографії, і не політик, хоч пристрасно любив давати поуки на політичні й економічні теми; та й не філософ, дарма, що дуже радо оповідав про великого Сократа. Це просто людина діла, що залюбки торкається актуальних питань будня, добрий господар і вояк. Це письменник, що вмів просто, ясно та щиро оповідати про те, що сам бачив і пережив. Отже для всіх часів у першу чергу це — творець історичної мемуаристики, автор "Анабазису", книги споминів, з-поміж усіх збережених книг того роду найстаршої, а проте вічно молоді... Це — людина, що цікавилася не тільки стратегією й бойовою тактикою, але й уміла приглядатись і природі околиць, через які переходила, і життя та звичаям народів, з якими зустрічалась, і характерам осіб, з якими доводилося жити й діяти. (У Ксенофонта знаходимо перші в світовому письменстві спроби характеристики людей; тим то мусимо вибачити авторові, що вони нераз занадто суб'єктивні). І Ксенофонт дбає про свого читача, щоб розбудити його цікавість. Де задовгі описи могли б утомити, пробує вплести промови дійових осіб, що дають змогу глибше ввійти в переживання й настрої героя твору. А тим героєм є — тих десять тисяч бурлак.

* * *

Всі культурні народи мають свій переклад "Анабазису". Пора й нам познайомитися з тим твором. Знайдемо там не одну не чужу для нас нотку, що заторкне струни наших власних спогадів; "Анабазис" навіть ближчий нам, ніж іншим народам. Здається, що не тільки юнак знайде там спонуки для своєї уяви й відгомін власних молодечих поривів, не тільки в деяких читачів із найстаршого покоління блиснуть спогади забутої вже шкільної лектури фрагментів "Анабазису" в оригіналі, але, може, й не одному учасникові нашого Визвольного зриву ця книжка вичарує спомин власних переживань: згадати б тільки наш "чотирикутник смерти..."

Не від речі, мабуть, буде додати, що й постанова зробити цей твір приступним для ширшого загалу наших читачів зродилася в душі перекладача однієї холодної ночі тієї пам'ятної осені 1919 р., після того, як у маленькій жидівській антикварні в Кам'янці на Поділлі вдалось йому випорпати з-під скирти луб'яної літератури один примірник повного тексту оригіналу "Анабазису" в московському виданні Кремера з 1887 р., на велику втіху продавця, що позбувався немодної, безвартісної книжечки, та на ще більшу радість покупця, що набував за смішні гроші актуальну лектуру.

* * *

Перекладач поважився дати частинам Ксенофонтівського твору ("книгам") — заголовки, розділам — підзаголовки. Бажав цим способом дати нитку, що тісніше зв'язала б ці давні події з уявою сучасного читача, що наблизила б минуле до теперішнього. Якщо цей задум здійсниться, може тіні старовинного автора вибачать перекладачеві цю новинку...

Гадинківці, в серпні 1938 р.

Михайло Соневицький

I

У погоні за царською тіярою

1. Розбрат у царській сім'ї. Потаємні зброщня

У Дарія й Парисатиди були два сини, старший — Артаксеркс, молодший — Кир. Коли Дарій занедужав і прочував близький кінець свого життя, бажав мати при собі обох синів. Отож старший був саме при ньому, а Кира прикликав з провінції, над якою настановив його сатрапом та ще й назначив полководцем усіх сил, що збираються на Кастольському полі. Отже Кир узяв із собою Тиссаферна, як свого широкого друга, 300 грецьких гоплітів під проводом Ксенія, з Паррасії та й вирушив в дорогу.

Та як помер Дарій, і на царському престолі засів Артаксеркс, Тиссаферн кидає наклепи перед братом на Кира, що він, мовляв, чигає на нього. А той вірить у це й каже ув'язнити Кира, щоб покарати смертю. Аж мати випрошує ласки для нього й висилає його знову на провінцію.

Коли ж він туди вернувся після такої небезпеки і зневаги, міркує, яким би то чином не бути вже більше під рукою брата, але, якби так можна було панувати замість нього. Тим паче, що й мати Парисатида допомагала Кирові, бо любила його більше, ніж Артаксеркса, що був при владі. Та ще всіх, хто з царського двору прибував до нього, Кир так умів напоумити, що відходили з гостини куди прихильніші для нього, ніж для царя. І про персів із свого докільля дбав дуже, щоб не тільки були придатні до війни, але й широко ставились до нього.

А грецьку силу збирав у якнайбільшій таємниці, щоб знечев'я напасти на царя, як той буде зовсім неприготований. Отже цим способом він робив набір: усім командуючим залог, скільки їх мав по містах, звелів збирати якнайбільше щонайomotorніших хлопців з Пелопонесу, начебто тому, що Тиссаферн гострить зуби на міста. Бо йонійські міста раніше належали до Тиссаферна, — сам цар йому дав їх, а тоді перейшли до Кира геть усі, крім Мілету. Але Тиссаферн прочував, що мілетяни затівають те саме, що інші, тим то велів одних із них убивати, інших прогнати з міста. Тоді Кир прийняв утікачів, а опісля зібрав військо і почав облягати Мілет і від суходолу, і від моря, намагаючись повернути туди вигнанців. І це знову була нова причина для нього, щоб збирати військо.

А до царя вислав листа з проханням, щоб владу над тими містами передав краще йому, рідному братові, ніж Тиссафернові, та й мати приєдналась до тієї просьби. Тим то цар не помітив засідки на себе, але думав, що Кир через війну з Тиссаферном витрачує гроші на військо. А зовсім не хвилювався тим, що вони обидва воюють один з одним. Бо Кир відсилав цареві всі податки, які стягав із тих саме міст, які належали колись до Тиссаферна.

А друге військо збиралося для нього на Херсонесі, напроти Абиду, в такий спосіб. На вигнанні жив лакедемонєць Клеарх; Кир пізнав його, полюбив та й дав йому 10.000 дарійків. Той узяв золото та й назбирав за ті гроші військо; тоді вирушив у похід із Херсонесу та воював із тракійцями, що живуть над Херсонесом, помагаючи цим способом грекам. Тим то грецькі міста з-над Геллеспонту доброхіть складали йому гроші на прожиток вояків. Так то це військо потайки вдержувалося для Кира.

Також тессалієць Аристип жив з ним у приятні, а що політичні супротивники переслідували його в батьківщині, він приходить до Кира і просить у нього грошей на тримісячну платню для двох тисяч найманців, бо так міг би поконати супротивників. Тимчасом Кир дає йому шестимісячну платню для чотирьох тисяч і жадає тільки, щоб не помирився швидше з ворогом, поки не порадиться з ним. Так знову потайки вдержувалося для нього військо в Тессалії.

Також беотійцеві Проксеніві, що теж був його приятелем, на-

казав узяти з собою якнайбільше юнаків та прибути до нього, начебто тому, що хоче йти походом на пісидійців, мовляв, турбують його землю.

Наказав також Софайнетові із Стимфалю та й ахайцеві Сократові, що теж були його приятелями, прибути з якнайбільшим числом людей, бо він збирається воювати з Тиссаферном на боці вигнанців з Мілету. І вони це зробили.

А коли вже постановив вирушити в похід углиб держави, вдумав причину, начебто хоче геть прогнати пісидійців з їх землі, то ніби проти них збирає перську і грецьку силу. Тоді то й Клеархові доручає прибути з усім військом, яке було в нього, й Аристіпові каже помиритися з домашніми ворогами та прислати до нього своє військо, доручає теж аркадійцеві Ксенію, що йому віддав був провід над найманим військом по містах, прийти із своїми людьми, залишивши стільки, що вистачало б для захисту замків. Відкликав і тих, що облягали Мілет, і вигнанцям велів іти з ним у похід та ще обіцяв їм, що як щасливо покінчить свій похід, не спочине, поки не заведе їх до рідного міста. А вони радо послушали його, бо дуже вірили йому, отже озброєні прибули в Сарди. Також Ксеній забрав військо з городів, яких чотири тисячі важкоозброєних, і прибув у Сарди; і Проксен з'явився, може, з півтори тисячами гоплітів і з п'ятьма сотнями легкоозброєних гімнетів, Софайнет із Стимфалю з тисячею гоплітів, ахаєць Сократ з якимись п'ятьма сотнями важкоозброєних; і Пасіон із Мегари ставився з трьома сотнями легшеозброєних пельтастів. Він, а також Сократ, належали до тих, що воювали під мурами Мілету. Всі вони прибули в Сарди до Кира.

Як про це дізнався Тиссаферн, то здогадався, що це завелика, як на пісидійців підготова, отже поспішає чимдуж до царя з якими п'ятьма сотнями кінноти. А цар, як почув від Тиссаферна про Кирів похід, почав і собі готуватися до війни.

2. Із нотатника походу: шляхами Лідії й Фригії

Кир із вичисленими полками вирушив у похід із Сардів*. Він

*Було це на весну (в березні) 401 р. до Хр.

переходить через Лідію в триденних походах, * 22 парасанги (122 км), аж до річки Маєндру (Меандру). Її ширина — два плетри (60 м); був на ній міст, в'язаний на 7 човнах. Перейшовши цю річку, прямує через Фригію і приходить по одноденному поході у 8-х парасангах (45 км) до людного, багатого й розлогого міста Кольосів. Тут відпочиває сім днів; сюди прийшов ще тессалієць Менон із тисячею гоплітів і п'ятьма сотнями пельтастів, із дольопами, оїніянами та олінтіїцями.

Звідтіля переходить у трьох днях 20 парасангів (111 км) і прибуває до людного, великого й розлогого фригійського міста Келяйнів. Тут мав Кир свій княжий замок і просторий сад, де було повно диких звірят, на які він полював верхи, як тільки бажав сам вправлятися, або коні заправляти. Серединою цього саду пливе річка Маяндр; її джерела беруться з княжої гори, а пливе вона також і через місто Келяйни. Є теж у Келяйнах під замком царська фортеця над джерелами річки Марсія, що також пливе через місто і вливається до Маяндру; ця річка завширшки на 25 стіп (7,50 м). Оповідають, що там бог Аполлон здер шкуру з Марсія тоді, як переміг його в музичному змаганні; цю шкуру повісив у печері, де й б'ють джерела: тим то й річка називається Марсій. Там, як кажуть, Ксеркс велів збудувати і цю фортецю й замок у Келяйнах, як вертався з Греції після невдачі в бою.

От там відпочивав Кир 30 днів, і прийшов сюди лакедемонський вигнанець Клеарх з тисячею гоплітів, з вісьмома сотнями тракійських пельтастів і двома сотнями критських лучників. Одночасно прибув сиракузянин Сосій із трьома сотнями важко озброєних та аркадієць Софайнет із тисячею важкоозброєних. І тут у саді Кир відбув перегляд грецького війська й обчислив його — було там усіх 11,000 гоплітів, а яких дві тисячі пельтастів.

Звідтіля переходить у двох днях 10 парасангів (56 км) і прибуває до людного міста Пельти; там відпочивав три дні. В тому часі аркадієць Ксеній святкував ликайський празник і влаштував ігрища; нагородами були золоті гребені для прикраси голови*. Кир також приглядався змаганням.

*Такі гребенці (стленгіди) носили чоловіки під час свят, обходів, весіль тощо. Залюбки давали їх як гостинці або нагороди у змаганнях (у нас — золоті чаші).

Звідтіля переходить у двох днях 12 парасангів (67 км) і прибуває до людного міста Керамового майдану, що лежить на границі Мисії.

3. Гостя з Килікії. Обережний Сиеннесій між молотом і ковадлом

Звідтіля переходить у трьох днях 30 парасангів (167 км) і прибуває до людного міста Кайстрового Поля; там відпочивав 5 днів. А воякам належалася більше, як тримісячна платня; вони часто підходили до намету й голосно домагалися. Кир раз-у-раз давав надію, але видно було, що турбується; бо не мав звички затримувати платню, якщо мав гроші. Туди приїздить до Кира Епиякса, дружина килікійського князя Сиеннесія; оповідали собі, що вона привезла багато грошей для Кира.* Досить, що тоді Кир виплатив війську чотиримісячну платню. Килікійка мала прибічну сторожу з килікійців і аспендійців (з Памфілії). Верзли також, що Кир заходив до килікійки.

Звідтіля переходить у двох днях 10 парасангів (56 км) і прибуває до людного міста Тимбрія. Там при дорозі була криниця, що її називали "Мідовою", тобто фригійського царя Міда; оповідали, що над нею Мід зловив Сатира, наповнивши криницю вином.

Звідти переходить у двох днях 10 парасангів (56 км) і прибуває до людного міста Тирією. Там відпочивав три дні. Оповідали, що килікійка просила Кира показати їй військо; бажаючи вволити її волю, Кир зробив перегляд грецького й перського війська на полі. Наказав грекам так упорядкуватися й розставитися, як звичайно стають до бою, кожному полководцеві при своєму відділі. Отже розставилися в чотири ряди; праве крило держав Менон із своїми людьми, ліве — Клеарх із своїм відділом, середину інші полковники. Отож Кир переглядав наперед перське військо; перси проїздили сотнями й полками. Опісля оглядав греків; сам переїжджав на бойовому возі, а килікійка їхала побіч у критій повозці. Всі греки мали мідяні шоломи, багряні хітони, наголінниці й щити, вийняті з

*Азійські князі, що добровільно підчинялися персам, задержували свою власть, як сатрапи; вони зобов'язувалися платити персам данину. Мабуть, про таку данину тут мова.

покрівців. А коли переїхав повз усіх, спинив свій віз по середині бойової лави; тоді вислав перекладача Пігрета до грецьких полковників з наказом, щоб усі лави рушили вперед, піднісши зброю. Полковники передали цей наказ воякам. Як заграли сурми, вояки піднесли зброю й пішли в наступ. Потім як вояки серед крику вже швидше поступали, куди взявся сам від себе наступ бігцем на намети. Серед персів зчинився великий переполох, і килікійка почала втікати на своїй повозці й перекупники дали ногам знати, залишаючи свій крам на майдані; а греки із сміхом добігли до наметів. Килікійка дивувалася величі й порядкові війська, що бачила на власні очі. А Кир тішився, бо бачив страх персів перед греками.

Звідтіля переходить у трьох днях 20 парасангів (111 км) і прибуває до міста Іконію, що лежить на границі Фригії. Там відпочиває три дні.

Звідтіля йде п'ять днів через Ликаонію і робить 30 парасангів (167 км). Цю країну дозволив грекам грабувати як ворожу землю.

Звідти Кир висилає килікійку найкоротшою дорогою до Килікії і разом з нею Менонових вояків під його таки проводом. А Кир з іншими відділами йде через Каппадокію, в чотирьох днях перебуває 25 парасангів (139 км) і приходить до людного, розлогого й багатого міста Дана. Тут відпочивали три дні; в тому то часі Кир покарав смертю перса Мегаферна, царського багрянениценося*, та ще якогось іншого вельможу з-поміж урядовців; закидав їм, що змовляються на нього.

*
* *
*

Звідтіля пробували пробратися до Килікії; за доступ служив гостинець, але дуже стрімкий, що його військо не могло б пройти, якби хто спиняв. Була чутка, що Сиеннесій стояв на верхах та стеріг провалля, тим то Кир ждав один день на рівному полі. Але другого дня прийшов посланець з вісткою, що Сиеннесій покинув верхи, як довідався, що Менонове військо є вже в Килікії за горами, та ще як почув, що воєнні кораблі, лакедемонські та власні Кирові, під проводом Тамоса, приплили з Йонії до Килікії. Отже ніхто не спинював Кира продістатися на гори; там побачив він шатра, під

*Тобто вишого урядовця, що мав право носити дорогу, багряню одіж.

якими килікійці стояли на сторожі.

Звідтіля зійшли на гарну, розлогу рівнину, багату на воду, вкриту всякою деревиною й винницями. Багацько там родиться сесаму,* проса єгипетського і звичайного, пшениці й ячменю. Оточують її з усіх боків стрімкі й високі гори, від моря до моря. Зійшов через ту рівнину, пройшов у чотирьох днях 25 парасангів (139 км) і став у Тарсах, розлогому й багатому килікійському місті.

Там був двір килікійського князя Сиеннесія; серединою міста пливе річка Кидн (Киднос), завширшки на два плетри (60 м). Всі мешканці, окрім крамарів харчами, покинули місто разом із Сиеннесієм і відступили до твердинь у горах. Залишилися також мешканці надморських містечок Солів та Іссів.

Сиеннесієва дружина Епиякса на п'ять днів перед Киrom прибула до Тарсів; при переході з гір на рівнину згинуло два відділи з Менонового війська. Одні казали, що вирізали їх килікійці за якусь грабіж, інші оповідали, що вони лишилися позаду, не могли відшукати ні решти війська, ні дороги, та й загинули заблукавшись; а було їх там сто гоплітів. Інші, як тільки прибули, пограбували місто Тарси і тамошній двір, із помсти за втрату товаришів.

Коли Кир прибув до міста, покликав до себе Сиеннесія. А той відповів, що він ніколи ще досі не дістався в руки сильнішого від себе, то й тепер не хоче попастися Кирові. Аж жінка намовила його, забезпечившись Кировою присягою. Коли після цього зустрілися, Сиеннесій склав Кирові багато грошей на військо, а Кир дав подарунки, що їх царі вважають цінними, коня з золотою уздечкою, золотий нашійник, обручки (браслети), золотий кинджал і перський пишний одяг. Припинив теж дальшу грабіж і дозволив відбирати заграблених невольників, якщо де таких знайдуть.

4. "Не підемо далі!"... — а Клеарх хитрус

Там відпочивав Кир із своїм військом двадцять днів, бо вояки сказали, що далі не підуть, прочували вже, що він іде на царя, а на таке — казали — він їх не найняв.**

* Стручкова рослина, з якої добувають олій, що має мигдалевий смак.

**Країна псідійців була вже далеко за ними. Похід розпочався в березні, а тоді був уже червень.

Спершу Клеарх приневолював вояків іти далі. Але вони обкидали камінням і його самого і його худібчину, коли починала тягнути. Тоді Клеарх ледве втік від каменування. Але потім, як уже зрозумів, що не зможе їх силою змусити, скликав своїх вояків на нараду. І спершу стояв тільки і плакав довгий час. А вони дивилися, дивувалися, але мовчали. Потім він промовив так:

— Вояки! Не дивуйтеся, що я так погано почуваюся в теперішньому становищі. Адже Кир став мені приятелем, він пошанував мене, нещасного вигнанця з батьківської землі, та ще й дав мені тисячу дарійків. А я взяв їх — та не закопав для себе, ані прогуляв, але витратив на вас. І спершу я воював з тракійцями та мстився разом з вами за Гелладу, проганяючи їх з Херсонесу, бо вони хотіли забрати землю тамошнім грекам. А як призвав мене Кир, я вирушив у похід з вами, щоб допомогти йому в потребі, віддячуючись за все добро, що я зазнав від нього.

Коли ж ви не хочете йти разом з ним, то я мушу або вас зрадити й залишитися його приятелем, або його обдурити і вас триматися. І не знаю, чи я по правді зроблю, але я таки виберу вас і з вами перенесу все, що буде треба. І ніколи ніхто не скаже, що я завів греків на чужину, а там їх запродав, вибираючи собі дружбу з чужинцями; отож коли ви не хочете мене слухатись і йти за мною, то я піду за вами і перенесу все, що буде треба. Бо ви для мене — і батьківщина, і друзі, і товариші, і з вами — так мені здається, — я ще щось варт, де б я не був, а без вас я нездатний ні допомогти приятелеві, ні захиститися перед ворогом. Отже знайте, що я піду лише туди, куди ви підете!

Так він сказав. А вояки, і його власні, і інші, почувши це, почали його хвалити, бо сказав, що не йде на царя. Більш як дві тисячі Ксенієвих і Пасіонових людей узяли свою зброю й багаж і перейшли до Клеархового табору. Кир заклопотався цим і зажурився вельми та й призвав Клеарха до себе. Але той не хотів іти, хоч крадькома перед вояками післав до Кира післанця і просив його не турбуватися, бо він все ще повернеться туди, куди треба. І переказав, щоб Кир раз-у-раз посилав до нього; а сам уперто відповідав, що не піде.

Потім зібрав на раду і своїх вояків, і тих, що перейшли до нього, і всіх інших, хто тільки хотів, та й таке їм сказав:

— Товариші! Вояки! Кир, очевидно, ставиться до нас так, як

ми до Кира. Бо ми вже не є його вояками, через те саме, що не хочемо йти з ним, і він уже не є для нас паном, що платить гроші. Що він думає, нібито ми робимо йому кривду, це я добре знаю; так що й не хочу йти до нього, дарма, що він посилає по мене, а не йду я головню з сорому, бо чую, що я його зовсім обдурив, а також і зі страху, щоб мене не зловив і не покарав, ніби за ту свою "кривду". Отже мені здається, що нам тепер не пора спати й забувати на свою біду, але слід би порадитися, що нам далі робити. І доки залишаємось тут, треба добре обміркувати, якби то найкраще забезпечити своє перебування; а якщо вже треба нам відійти звідсіля, якби то найкраще забезпечити свій відхід і як придбати харчів; бо без них ні полководець, ні простий вояк нічого не варті. А той чолов'яга — дуже цінний приятель для свого приятеля, але й дуже небезпечний ворог для свого ворога, бо має силу й пішу, й кінну, і морську; а втім, усі ми однаково і бачимо і знаємо яка та сила, недалеко ж ми від нього сидимо. Так що час би казати те, що хто вважає за найкраще.

На цих словах закінчив. А потім вставали одні, з власної спонуки, щоб сказати, що мали на думці, а інші — з його наказу; одні з'ясовували, як немудро було б лишатися на місці, а інші — відходити без Кирової згоди.

А один навіть сказав, — він прикидався, нібито хоче чимдуж вертатися до Греції, щоб вибрати мершій інших вождів, якщо Клеарх не хоче їх відвести, та закупити харчі на військовому базарі, а базар був серед перського війська, та приготувитися до відходу; потім йти до Кира й жадати суден, щоб відплисти; а як він не дасть, вимагати від Кира провідника, щоб відпровадив їх по-дружньому через сусідні землі. А як і провідника не дасть, розставитися мершій до походу й вислати наперед людей, щоб вони заздалегідь зайняли верхи, поки ще їх захопить Кир або килікійці, що багатьох з-поміж них греки ограбили і ще багато їх майна мають при собі.

Таке він сказав, а після нього Клеарх знову промовив:

— Хай ніхто не промовляє в тім переконанні, що то я буду провадити такий похід. Я бачу багато причин, через які я цього робити не можу; зате буду слухати якмога найкраще того мужа, що ви його виберете, щоб ви бачили, що я вмю також підпорядкуватися як будь-хто з вояків.

Після нього встав другий і доказував нерозум того промовця,

що радив домагатися суден, так наче б Кир бажав відвороту та ще доказував, як то немудро домагатися провідника від того, кому руйнуємо його замисли.

— Коли повіримо тому провідникові, якого нам дасть Кир, то що ще нас спиняє просити Кира, щоб також зайняв для нас верхи заздальгідь? Бо як на мене, я вагався б сідати на ті човни, що він нам дасть, щоб не казав своїм бойовим суднам потопити нас, я боявся б іти за тим провідником, що нам його вкаже, щоб не завів нас туди, звідки не можна вийти. Я волів би крадькома відійти від Кира, якщо відходжу проти його волі, — але ж це знову неможливе. Тим то думаю, що всі ці балачки — самі нісенітничі. Мені здається, що треба вислати до Кира кількох відповідних до цього людей, разом із Клеархом і запитати його, до чого він час хоче вжити. І якби справа була подібна до тих, до яких він і раніше вживав найманих військ, то й нам треба піти за ним та не бути гіршими від вояків, що давніше разом з ним ішли в похід; а якби ця справа показалася більшою за попередню, важчою й небезпечнішою, домагатися того, щоб або він з нами домовився і тоді провадив далі, або ми з ним домовилися, і він нас відпустив у мирі та злагоді. Бо в цей спосіб, навіть якщо підемо за ним, підемо радо і широ, а якщо від нього відійдемо, то відійдемо безпечно. І що він на це відповість, про це треба тут нас сповістити, а ми вислухаємо й вирішимо щось у цій справі.

Згодилися на це; отже вибирають з-поміж себе людей і послають із Клеархом, а ті питають Кира про все те, що вирішили були на військовій нараді. А Кир відповів: до нього, мовляв, доходять чутки, що його ворог, Аброком, стоїть над річкою Евфратом, у віддалі дванадцяти днів походу; отже він хоче йти на нього. І якщо Аброком там буде, то треба буде його покарати, а як утече, то вже тоді щось там порадять на те.

Вибрані висланці вислухали цієї відповіді й повідомили вояків. Вони ж, правда, здогадувалися, що він їх веде на царя, проте постановили йти з ним. Домагаються лиш підвишки платні; а Кир обіцяє всім дати півтора разу стільки, що давніше брали, отже замість дарійки три півдарійки місячно для кожного. Але ще й там не чував ніхто, принаймні прилюдно, що він хоче вести їх на царя.

5. З нотатника походу: В Килікії й Сирії.

Кості кинені, карти розкриті

Звідти переходить у двох днях 10 парасангів (56 км) до річки Псару, що завширшки на 3 плетри (91 м).

Звідтіля в одному дні робить 5 парасангів (28 км) і прибуває над річку Пирам, що завширшки на одну стадію (190 м).

Звідтіля переходить у двох днях 15 парасангів (84 км) і прибуває до людного, розлогого й багатого надморського міста Іссів, що лежить на границі Килікії. Там вони відпочивали три дні; і туди прибуло до Кира 35 пелопонеських кораблів під проводом наварха лакедемонця Пітагора. Припровадив їх з Ефесу єгиптянин Тамос, а мав він з собою ще 25 інших Кирових кораблів, що з ними облягав Мілет, коли це місто тримало з Тиссаферном; Тамос воював з ним при боці Кира.

Також лакедемонєць Хейрисоф прибув туди морем на заклик Кира з сімсот гоплітами, що ними проводив у Кировому війську. Кораблі стояли на якорі перед Кировим наметом. Там також ті греки, що служили у війську Аброкома, чотириста гоплітів, перейшли до Кира й пішли з ним у похід на царя.

Звідтіля переходить в одному дні 5 парасангів (28 км) до воріт на границі Килікії й Сирії. Були там два мури; ближчий від Килікії берег захищав Сиеннесій і килікійська сторожа, а дальший від Сирії захищала, як оповідали, царева сторожа. Поміж ними пливе річка, що називається Карс, на один плетр (30 м) завширшки. Увесь простір між тими мурами становив 3 стадії (600 м) і насильно не можна було туди продістатися, бо перехід був вузький і мури спадали до моря, а вище від них були недоступні скелі. А в обох тих мурах були ще укріплені ворота. Власне ради цього переходу післав Кир по кораблі, щоб висадити вояків на берег з цього і з того боку воріт та силою здобути від ворогів доступ, якби вони захищали його при сирійських воротах; Кир був певний, що Аброком зробить це, тому що він мав багато війська. Та Аброком не зробив цього, але як тільки почув, що Кир у Килікії, завернув з Фенікії та поспішив до царя, як оповідали, з 300 тисячами війська.

Звідтіля Кир іде через Сирію; в одному дні робить 5 парасангів (28 км) і прибуває до надморського міста Миріянду, заселеного фенікійцями. То було торговельне місто; прибувало туди багато

вантажних кораблів. Там вони відпочивали сім днів. А полководець Ксеній з Аркадії і Пасіон з Мегари всіли на човен, забрали, що мали найцінніше, і відплили; люди здебільшого казали, що вони зробили це із заздрості, бо Кир дозволив Клеархові задержати тих вояків, що перейшли від них до Клеарха в тій думці, що вернуться до Греції, а не підуть на царя. Коли вони шезли, розійшлася вістка, що Кир здоганяє їх воєнними кораблями. І одні молилися, щоб тих, мовляв, боягузів половили, інші тривожилися за їх долю, якби їх схопили.

Та Кир скликав полковників і сказав:

— Покинули нас Ксеній і Пасіон. Але хай же добре знають, що не можуть сховатися передо мною: бо я знаю, куди вони відплили. І не можуть утекти: бо я маю трієри, що зловлять їх човен. Але, їйбогу, я не буду гнатися за ними й ніхто не скаже, що я використовую всякого, як довго він зі мною, а коли хоче відійти, що я ловлю його, мучу й грабую його майно. Тим то хай собі йдуть в тій свідомості, що вони гіршими були для нас, як ми для них. Адже я маю в своїх руках у місті Траллейс їх дітей і жінок; але й їх вони не втратять, я зверну їм їх ради давніших заслуг для мене.

Так він сказав, а греки, як почули ці шляхетні слова Кира, пішли за ним радніше й охотніше, дарма, що дехто не мав спершу великого запалу до цього походу.

Потім Кир переходить у чотирьох днях 20 парасангів (111 км) і прибуває над річку Халь (Хальос) завширшки одного плетра (30 м), багату в великі свійські риби, що їх сирійці мали за богів і не дозволяли кривдити, так само, як і голубів.* А ці села, де вони отаборилися, належали до цариці Парисатиди, призначені для неї "на патинки".**

Звідтіля перебуває в п'ятьох днях 30 парасангів (167 км) аж до джерел річки Дардату, що завширшки одного плетра (30 м). Там був замок Белесня колишнього володаря Сирії й досить просторий і гарний сад, а в ньому плоди всіх пір року. Кир казав сад вирубати, а палату спалити.

*Риби й голуби були присвячені сирійській богині Ашері. Був переказ, що богиня перемінилась в рибу, а її дочка Семіраміда в голубку.

**Ніби на дрібні видатки.

Звідтіля переходить у трьох днях 15 парасангів (83 км) і прибуває над ріку Евфрат, що завширшки на 4 стадії (760 м). І було там розлоге й багате місто Тапсак. Там вони відпочивали п'ять днів.

Кир прикликав грецьких полковників і виявив їм, що піде походом на Вавилон проти царя; він велів їм переказати це воякам та спонукати їх, щоб ішли з ним далі.

Отже полковники скликали раду й оповістили це воякам. А ті сердилися на полковників, що вони, мовляв, вже здавна про це знали, але затаювали перед ними. Заявляли, що далі не підуть, якщо хтось* їм не дасть стільки грошей, що їх попередникам, тим, що йшли з Киром до Кирового батька, дарма, що йшли вони не для того, щоб битись, але на запросини Кирового батька.

Полковники донесли це Кирові. А той обіцяв дати кожному воякові по 5 срібних мін, як прибудуть до Вавилону й давати повну платню, поки не приведе їх назад до Йонії. Отже на ці умови більша частина грецького війська пристала.

А Менон, ще як не було відомо, що зроблять інші вояки, чи підуть за Киром, чи ні, зібрав своє військо, окремо від інших, і так сказав.

— Вояки! Якщо мене послухаєте, то без окремих небезпек і трудів здобудете собі в Кира більше пошани, ніж усі інші вояки. Отже що вам пораджу? Кир жадає тепер від греків, щоб ішли з ним на царя. Отож я кажу, що ви повинні перейти ріку Евфрат, ще поки виясниться що інші греки відповідять Кирові. Бо якщо вони вирішать іти з ним, то Кир уважатиме вас за причину цього поступку, бо ви дасте почин до переходу, і вам, найревнішим, Кир буде вдячний і відплатиться певне, бо вміє він це робити, як мало хто. Як же ж інші відкажуться, то все одно всі вернемося разом, а вам найвірнішим, що єдині послухалися, доручатиме чи то опіку над замами, чи то провідні місця у війську; і чого тільки попросите в Кира, — знаю певно, — дістанете, як ширі друзі.

*Той "хтось", то, очевидно, Кир.

Як вони це почули, послухали його й перейшли ріку, ще поки інші дали відповідь. А Кир, як тільки побачив, що вони перейшли, зрадів вельми, вислав до війська Глюса і переказав таке:

— Я вас, вояки, вже тепер відзначаю похвалою; але дуже мені залежатиме на тім, щоб і ви мене хвалили, або хай я не буду Киром!

Тим то вояки, повні великих надій, молилися, щоб йому пощастило. Та ще оповідали собі, що Кир після Менонів пишний дарунки.

Після цього почав переходити ріку. Ішло за ним усе інше військо. При переході через ріку ніхто не замочився вище грудей. А тапсикійці казали, що ніколи цієї ріки не можна було перейти в брід, так, як тоді, і звичайно перепливали її на човнах; Аброком, що випередив був Кира, якраз казав спалити ті човни, щоб той не міг дістатися на другий бік. Тим то вважали це за божий знак, що сама ріка, очевидно, вступилася перед Киром, як перед царем.

Звідтіля йде дев'ять днів через Сирію й робить 50 парасангів (278 км); вкінці прибувають до річки Араксу. Там було чимало сіл багатих в харчі й вино. Там перебували три дні й набрали собі засобів у дальшу дорогу.

6. З нотатника походу: кризь арабську пустинню.

Греки між собою

Звідти йде через Арабію лівим берегом ріки Евфрату, робить у п'ятьох днях 35 парасангів (195 км) по пустині.

В цьому місці вся країна була рівним-рівніським полем, наче те море, покрита полином. Якщо й був де який ще куш або троша, то все то було пахуче, наче найкращі аромати; а дерева не було ніякого. Було там досить всяких тварин, здебільша диких ослів, але й багато струсів; можна було подибати теж дрохви й серни.* Їзди гналися інколи за цими тваринами. Отже осли, як хтось за ними гнався, підбігали і зупинялись, бо бігли швидше від коней. А як коні до них наближались, знову робили те саме. І годі було їх зловити,

*Сьогодні нема вже в тих околицях струсів, зате є й досі дрохви, серни й дики осли.

хіба як вершники розставлялися й полювали чергуючись. М'ясо їх у смаку було подібне до оленячого, тільки м'якше. А струся ніхто не зловив. Ті вершники, що гналися за ним, томилися швидко, бо під час утечі струсь відтягав їх далеко на бік, то підбігаючи ногами, то підлітаючи розправленими крилами, ніби вітрилом. Дрохви можна зловити, як хто їх швидко сполошив; бо летять недалеко, як куропатви, і пристають швидко. Їх м'ясо дуже смачне.

Йдучи походом через цю землю, прибувають до річки Маски, завширшки на один плетр (30 м). Там у пустині було місто, що називалося Корсота; Маска обливала його довкола. Там відпочили три дні і набрали харчів на дальшу дорогу.

Звідти переходить у 13 днях 90 парасангів (500 км) вздовж пустині лівим берегом ріки Евфрату і прибуває до Пилів. У цих днях багато в'ючної худоби згнуло з голоду, бо не було ні паші, ані ніякої деревини, а вся околиця була пуста. Тамошні мешканці лупали над рікою млинське каміння, обтісували його, спроводжували до Вавилону, там продавали й купували за те харчі і в цей спосіб жили. Війську забракло харчів і не можна було їх ніде купити, хіба що на лідійському базарі серед перського війська, і то капіту пшеничного або ячмінного борошна за чотири сіглі (шеклі). А сігль (шекель) варт піввосяма аттицьких оболів, капіта ж містить дві аттицькі хойніки. А м'яса там вояки зовсім не їли.

Деякі з тих щоденних маршів видовжувалися без кінця, передусім тоді, як Кир хотів добитися до води або до паші. А раз у вузькому проваллі показалося таке болото, що важко було возам переїхати. Там Кир застряг разом із найбагатшими вельможами. Він доручив Глюсові й Пігретові взяти людей з перського війська, щоб витягнули вози з болота. А коли йому здавалося, що вони запомалу беруться до діла, він тоді, як у гніві, наказав найзнатнішим персам із свого почоту допомогти витягати вози. Тоді варто було побачити зразок слухняності, як вони поскидали багряні жупани, де хто стояв, як притьмом кинулися, мов змагуни, що біжать навперейми на перегонах, та ще по дуже крутій горі, в безцінних хітонах і різнокольорових шараварах,* а деякі з доро-

*Шаравари — перська національна одежа, греки штанів не носили.

гими ланцюгами на шиї та з обручками (браслетами) на руках. Умить стрибнули з усім цим в болото і поки був час поміркувати, витягнули вози наверх.

Взагалі видко було, що Кир усю дорогу дуже квапиться; він ніде не забарявся, хіба де мусів, або треба було засобитися в харчі, або з якоїсь іншої кінцевої причини; бо розумів — що швидше прибуде, то менше приготованого до боротьби застане царя, а повільніше, то більше війська цар собі призбирає. І хто вмів спостерігати, той бачив тоді, що царева влада була, правда, міцна просторами землі й кількістю людей, але квола непомірною довжинню шляхів і розкиданістю воєнних сил, якщо який ворог швидко брався до війни.

Потойбіч Евфрату, напроти пустині, було багате й розлоге місто, що називалося — Харманда. В тому місті вояки купували харчі; а перепливали на ось таких дарабах: виправлені шкури, що їх уживали на покрівлі наметів, наповнювали сіном, потім зв'язували їх до купи і зшивали так, щоб вода не продіставалася до сіна; на них перепливали на другий бік та й привозили вино з дактилевої пальми і пшоно; бо того було в тій околиці ще найбільше.*

*
* *
*

Між вояками Менона і Клеарха прийшло там раз до суперечки. Клеарх вирішив, що винен Менонів вояк, то й вибив його. А той прийшов до свого табору й розказав, що сталося. Як почули це його товариші, сердилися й відказували дуже на Клеарха. Того самого дня Клеарх приїхав верхи на брід річки, оглянув там торг та й вертався з кількома приборниками до свого обозу через Менонів табір. Кира ще там не було, але вже над'їздив. Один із Менонових вояків рубав дрова; як побачив Клеарха, що саме переїздив туди, кинув в нього сокирою, але — не поцілив; тоді хтось ухопив за камінь, та й собі за ним, а тоді взялася ціла юрба з камінням, зчинився крик. Клеарх тікає до свого табору і якстій кличе до зброї. Своім гоплітам каже заждати на місці, тримаючи щит при нозі, а сам із тракійцями і з вершниками, що їх мав понад сорок, здебіль-

*Сучасні подорожники стверджують, що ще й тепер мешканці Месопотамії вживають подібних дараб. Також дактилеве вино п'ють там залюбки й досі.

шого також тракійців, біжить на Менонових людей так, що й вони і навіть сам Менон злякалися й кинулися до зброї. А деякі з них стояли, збиті з пантелику.

А Проксен, що якраз трохи пізніше туди надійшов, і з ним лава його голплів, вбігли мершій в середину між обидва відділи із зброєю й зажадали від Клеарха, щоб не робив бешкету. А той почав сердитись, бо ж його мало що не вкаменували, а Проксен байдуже говорив про ту його кривду, тому й казав йому забиратися геть.

В ту ж мить надїхав Кир і довідався про всю ту справу. Прожогом вхопив ратище в обидві руки і з дружинниками, що були при ньому, вскочив поміж них та й каже:

— Клеарху, Проксене й ви всі інші греки, що тут стовпилися! Ви хіба не знаєте, що творите... Коли почнете якусь бійку між собою, знайте, що цього самого дня й мене зарубають і вас недовго по мені. Бо як тільки наші справи сколихнуться, то всі ці перські відділи, що ви їх бачите, стануть для нас небезпечнішими ворогами від тих, що служать цареві.

Як почув це Клеарх, отямився. Одні й другі занехали суперечки й вернулися на свої місця.

7. Оронтова зрада

Коли вони з цього місця йшли далі вперед, почали появлятися кінські сліди й конячий гній. Припускали, що пройшов туди відділ може з яких двох тисяч коней. Ті їздці, їдучи попереду них, палили пашу і все, що могло пригодитись.

Тоді перс Оронт, що його зачисляли до найкращих знавців воєнного діла між персами (якийсь навіть родич царя), затіває підступ проти Кира. Він уже раніше воював з ним, але згодом помирився.

Отож Оронт заявив Кирові, що якби той дав йому тисячу вершників, то він би засівся на тих їздців, що палять усе попереду них, і вирубав би їх, або багатьох з них живцем зловив би та не дав би їм палити і так зробив би, що вже ніколи не змогли б донести цареві, що бачили Кирове військо.

Ця думка видалася Кирові корисною і він доручив Оронтові взяти трохи вояків від усіх полководців. А Оронт, як побачив, що

вершники вже приготовані для нього, пише листа до царя, що прибуде до нього й привезе з собою вершників якомога найбільше; отже просить наказати своїм їздцям, щоб прийняли його приязно. Були в тому листі ще й натяки на давнішу приязнь і вірність.

Цього листа вручає вірному, як собі думав, мужеві, але той передав його Кирові. Коли Кир прочитав того листа, наказав негайно схопити Оронта; потім прикликав до свого намету сімох щонайвизначніших персів із свого почоту, а грецьким полковникам казав привести своїх гоплітів, щоб вони у зброї стояли довкола його намету. Полковники виконали наказ і привели яких три тисячі гоплітів. А Клеарха запросили навіть до середини на раду, бо й Кир, і інші шанували його найбільше з усіх греків.

Коли Клеарх потім вернувся, оповів приятелям, як відбувся суд над Оронтом, бо Кир не застеріг таємниці. Отже оповідав, що Кир почав такими словами:

— Я прикликав вас, приятелі, щоб порадитися з вами про те, що треба вважати за справедливе супроти богів і людей та щоб потім так і зробити з цим Оронтом. Бо спершу мій батько дав мені його, щоб він підлягав мені. Коли ж він потім з наказу мого брата, як сам казав, воював зі мною, держачи замок у Сардах, і я знову з ним, мені вдалось довести його до того, що він занехав війну зі мною; тоді ми подали собі руки до згоди. Оронте, — запитав, — чи я тобі зробив потім якусь кривду?

— Ні! — відповів Оронт.

А Кир знову запитав:

— Невже ти потім не перейшов до мисійців, дарма, що я не зробив тобі ніякої кривди, як ти сам признаєш, і не нищив ти мого краю скільки міг?

— Так було, — признався Оронт.

— А коли ти пізнав своє безсилля, — казав далі Кир, — чи не прийшов ти до вівтаря Артеміди,* не виявив каяття та й не спонукав мене до того, щоб я прийняв твою присягу вірности й тобі взаміну присягнув?

Оронт і в цьому признався.

— То чим я тобі провинився, — сказав знову Кир, — що ти

*У святині Артеміди в Ефесі перси ідентифікували прийняту від семітів богиню Анаїтіс (Анагід) з грецькою Артемідою.

тепер втретє, як ось вийшло наверх, каверзу затівав?

Коли Оронт признався, що Кир йому нічого злого не зробив, той запитав знову:

— Отже признаєшся, що ти мене скривдив?

— Атож, — сказав Оронт.

Після цього Кир знову запитав:

— Отже міг би ти ще бути ворогом мого брата, а моїм ширим приятелем?

— Якби я й був, Кире, — відповів той, — ти б ніколи мені вже не повірив.

Потому Кир сказав до присутніх:

— Цей муж допустився такого вчинку і так говорить: отже ти, Клеарху, перший з них вискажи свою думку. Що ти скажеш на це?

Тоді Клеарх:

— Моя думка така, що цього мужа слід би негайно позбутися, щоб не треба нам було й далі його берегтися та щоб він не забирав нам часу, що його можна б ужити для добра справжніх приятелів.

До цієї думки, як потім оповідав, приєдналися також інші. Потім з наказу Кира всі встали, навіть його свояки, і вхопили Оронта за пояс — на знак присуду на смерть. Тоді ті, що їм було доручено, випроводили його геть. А як побачили його ті, що колись ниць перед ним падали,* то й тепер упали ниць, хоча знали, що його ведуть на смерть.

Потім завели його до намету Артапата, найвірнішого Кірового дворянина, і потім уже ніхто більше не бачив ніколи Оронта, ні живим, ні мертвим... І ніхто не вмів сказати, якою смертю він згинув, а різні різне придумували. Ніхто також ніколи не бачив його могили.

8. Напередодні вирішального бою

Звідтіля йде через Вавилонію і в трьох днях** робить дванадцять парасангів (67 км). На третьому постюю коло опівночі Кир відбуває перегляд грецького й перського війська на полі. Бо здавалося

*За медійським звичаєм, піддані падали ниць перед своїм паном, били чолом об землю й цілували її.

**Був уже початок вересня 401 р. до Хр.

йому, що другого дня скоро-світ надійде цар з військом і буде битись. Отже наказує Клеархові вести праве крило, тессалійцеві Менонові ліве, сам розставляє свої полки.

Після перегляду, із сходом сонця, прийшли до Кира збігці від царя і розповіли йому про цареве військо. Тоді Кир скликав грецьких полковників і сотників, радився їх, як би звести бій, і закрив їх серця такими словами:

— Воїни грецькі! Взяв я собі вас за товаришів не з нестачі персів, але в тій вірі, що ви цінніші й ліпші за безліч персів. Коли б справді ви були гідними тієї волі, що ви її собі здобули, що за неї я вас ціную! Бо добре знайте, що волю я ставлю вище всього, що маю, та й понад усі скарби, багато-багато вище. А щоб ви знали, на який бій ідете, я вам розкажу те, що сам знаю. То велика юрба і наступають вони з великим криком. Якщо ви це видержите, то зрештою — мені аж соромно казати, які то з цієї землі люди, бо ви їх самі пізнаєте... А тому що ви мужі, що ви смільчаки, то я вже зроблю так, що кожний, хто схоче по війні вернутися додому, вернеться таким багатієм, що всі вдома будуть йому завидувати; але сподіюсь, що тоді багацько з вас волітиме лишитися зі мною, ніж вертатися додому.

Тоді один із приявних, Гавліт, утікач із Самосу, Кирів повірник, сказав:

— Коли ж бо, Кире, дехто говорить, що ти тепер багато обіцяєш через те, що біда близько. А якщо тобі поталанить, то певно забудеш, — кажуть. А деякі думають, що навіть якби ти пам'ятав і хотів, то не міг би дати того всього, що обіцяєш.

Як почув це Кир, сказав:

— Але ж, вояки, є в нас земля батьківська, що на південь сягає туди, де вже люди не можуть жити через спеку, на північ туди, де студінь не дає жити людям; а над тим усім, що посередині, панують сатрапи, друзі мого брата. Якщо переможемо, мусітимемо *наших* друзів зробити панами тих земель. І не боюсь я того, що не матиму що роздавати кожному приятелю, якщо нам пощастить, але лякаюсь того, що не буде досить таких, що їм я міг би дати. А вам, грекам, дам ще кожному золотий вінець.

Як вони це почули, і самі набрали більшої охоти й іншим розголосили. І приходили до нього й полковники й дехто інший з греків, бажаючи дізнатись, що їм буде за те, як переможуть. І він

відпускав кожного, задовольнивши його надії.

А всі, хто тільки з ним говорив, радили йому, щоб сам не боровся, але щоб розташувався позад них.

При цій нагоді Клеарх якось так запитав Кира:

— Та невже ти, Кире, думаєш, що брат буде боротися з тобою особисто?

— Алеж на Зевеса, — сказав Кир, — якщо він справді син Дарія й Парисатиди і мій брат, я не досягну (здобуду) цієї землі без бою.

Тоді то при перегляді означили число греків на 10.400 щитів, а легкозбройних на 2.500,* число Кірового перського війська на 100 тисяч та ще яких 20 воєнних возів, озброєні в гострі коси.

Оповідали, що ворогів було 1.200.000 і мали вони 200 возів з косами. Крім того, було ще шість тисяч вершників під проводом Артагерса, що становили прибічну сторожу самого царя. Над царським військом стояли чотири начальні вожді, Аброком, Тиссаферн, Гобрій, Арбак, кожний над 300-тисячами війська. З них стало до бою 900.000 і 150 возів з косами; бо Аброком, що йшов з Фенікії, спізнився до боротьби на п'ять днів.** Про це перед битвою повідомили Кира збігці з царського табору, а по битві те саме сказали ті вороги, що впали в полон.

Звідтіля Кир переходить в одному дні 3 парасанги (17 км) з готовим до бою всім військом, грецьким і перським. Бо думав, що цар буде боротися того дня; адже на середині цього простору був викопаний глибокий рів, 5 сажнів (9,25 м) завширшки, три сажні (5,55 м) завглибшки. Простягався цей рів углиб краю по рівнині вздовж на 12 парасангів (67 км) аж до Медійського муру. (Є там і канали, що пливають від ріки Тигру; є їх чотири, всі на один плетр (30 м) завширшки, дуже глибокі, плавають по них судна з харчами: а вливаються вони до Евфрату, один від одного на віддалі одного парасанга (5,56 км); є на них і мости)***

*Ці числа менші від поданих на початку, бо частина греків згнула в боротьбі з килікійцями, дехто забрався з Ксенієм і Пасіоном, не один міг вмерти природною смертю в дорозі.

**Загально вважають ці цифри дуже перебільшеними. Також поведінка Аброкома неясна.

***Може бути, що цих слів, як дехто думає, не написав сам Ксенофонт, а додав хтось на боці для пояснення (як ми, напр., пишемо ці замітки під текстом).

Над Евфратом був вузький перехід між рікою і ровом, може, на 20 стіп (6 м) завширшки. Цар казав викопати цей рів, замість твердині, тоді, як його повідомили, що Кир іде на нього війною.

Але Кир пройшов з військом через цей перехід і став по тому боці рова. Отже того дня цар не боровся, але видко було багато слідів коней і людей, що відступали.

Там Кир закликав до себе віщуна Силяна, родом з Амбракії, і дав йому 3.000 дарійків за те, що він одинадцять днів тому в часі жертви сказав йому, що цар не буде битися впродовж десятих днів. Кир тоді сказав йому:

— Як у тих днях не буде битись, то вже й не буде зовсім. А як це буде правда, обіцяю тобі десять талантів.

Отже тоді дав йому ті гроші, бо минуло десять днів. А тому що цар не спинював Кирового війська при переході через рів, Кир вірив, що цар відрікся боротьби і на найближчі дні; тим то другого дня ішов з меншою обережністю. А третього відбував дорогу на возі й небагато прибічної сторожі йшло попереду. Більша частина війська йшла у безладді, а багато зброї вояки везли на возах і на в'ючній худобі.

9. Як то було під Кунаксою

І вже був той час, коли в місті на базарі повно людей,* і недалеко вже було місце, де Кир хотів відпочити, аж тут пригнав щосили на спіненому коні перс Патегій, один із Кирових дружинників. Він чимдуж кричав до всіх, кого зустрів, по-перськи і по-грецьки, що цар надходить з великим військом, приготований як до бою.

Тоді настала велика метушня, бо й греки і всі вояки були певні, що цар нападе на них, поки зможуть упорядкуватись. Кир зіскочив з воза, мершій одягнув панцер, всів на коня, вхопив ратище в руки і наказував іншим озброюватись і кожному ставати на своє місце. Тоді вони розставлялися з великим поспіхом, Клеарх на правому крилі над Евфратом, Проксен біля нього, за ним інші, а Менон із своїм військом зайняв грецьке ліве крило. А з перського війська

*Отже 10-11 година нашого числення — 3 вересня 401 р. до Хр.

приблизно тисяча пафлагонських вершників разом з грецькими пельтастами стояли побіч Клеарха на краю правого крила, а на лівому крилі стояв Кирів намісник Аріяй і решта перського війська. В середині Кир і його кіннота, яких шістсот їздців, всі озброєні в панцері, набедренниці й шоломи — крім Кира; бо Кир став до боротьби з незахищеною головою. (Казали, що й інші перси, не зважаючи на небезпеку, йдуть на війну з відкритими головами.)* Всі коні Кирових вершників мали панцері і на головах і на грудях, а їзці також грецькі мечі.

Настав уже й полудень, а ворогів ще не було видно... Аж геть-геть сполудня показалася курява, наче біла хмаринка, а згодом немов якась чорна хмара, широко по полі. А як уже наближались, блиснула тут-то-там криця і вістря, й бойові лави виринули. На лівому крилі ворогів** були їзці в білих панцерах; Тиссаферн казали, проводив ними. Поруч них ішли легкозбройні з дерев'яними щитами, що сягали до стіп; це, — казали, — єгиптяни. Далі ще їзці і ще лучники. Всі вони йшли гуртами з окремих народів, а кожний нарід у чотирикутнику, заповненім людьми. А перед ними, оподаль один від одного, їхали вози, що їх називали "косарками"; бо мали коси, що виставали з осей навкоси на бік і під сидінням були звернені до землі, щоб сікти кого попадуть на шляху.*** Думка була така, що вони вженуться поміж грецькі лави і зчинять різню.

Отож Кир помилився, коли сказав, що греки мусять видержати крик варварів; бо не з криком вони наближались, але щомога тихо і спокійно в рівній лінії й помалу.

Тоді якраз Кир переїздив попри військо, а з ним перекладач Пігрет, і ще три-чотири; Кир гукнув на Клеарха, щоб вів військо проти середини ворогів, бо там є цар.

— Якщо ми там переждемо, — сказав, — усе довершене!

Клеарх бачив середину ворожої юрби й чув, що цар є поза Кировим лівим крилом, бо цар так дуже перевищав число, що хоч став на середині свого війська, був поза Кировим лівим крилом — а

*Загально думають, що ці слова — пізніший додаток.

**Тобто, напроти греків.

*** Сидіння візника було наче дерев'яна вежа, вся опанцерена; коси завдовжки на 60 ст. Чи не прототип сьогочасних танків?!

проте не хотів відривати правого крила від ріки, бо боявся, щоб його не оточили з двох боків. Відповів лише Кирові, що йому лежить на серці, щоб усе пішло гаразд.

І в цьому часі перське військо (Кира) поступало вже рівною ходою вперед, а грецьке стояло ще на місці й доповнювало лави з тих, що ще надходили. Тимчасом Кир переїздив оподаль вздовж війська і дивився на обидві лави, на ворогів і на своїх. Побачив його з грецького війська атенець Ксенофонт,* підбіг, щоб наблизитися, і запитав, чи не перекаже чого. А той спинився, промовив і просив переказати всім, що й ворожби з тельбухів і ворожби з порухів жертовної худоби — сприятливі.

По цих словах почув, як лавами йшов гомін; отже запитався, що то за шум учинився. Тоді Клеарх відповів, що це вже вдруге переходить бойовий поклик. А Кир здивований, хто його подав, запитав, який це поклик. Клеарх відповів: "Зевес — спасіння й перемога!"

Кир, почувши це, сказав:

— Гаразд, я приймаю, нехай так і буде!

Сказав і від'їхав на своє місце.

І вже обі бойові лави не були від себе дальше, як на три-чотири стадії (600-800 м), як греки затягли пеан і почали наступати на ворогів. А як у часі того наступу й підпливала наперед якась частина лави, то решта починала бігцем її здоганяти. І враз усі скрикнули, як то кличуть Ениалієві, і всі побігли. (А дехто оповідає, що били також ратищами в щити й так полошили коней).**

І ще не були від себе на віддаль стріли з лука, як вже перси завернули й почали тікати...

Тоді греки пустилися за ними шосили, та все таки накликували одні одних, щоб не бігти наввипередки, а триматися бойової лави. Тимчасом вози-косарки неслися самі, без візників, одні — таки через юрбу самих ворогів, другі — поміж греків. Але греки як тільки побачили їх, розскакувалися; хоч не одного й захопило, як то буває на перегонах, коли хто з пантелику зіб'ється. Але й такому нічого злого тоді, як оповідали, не сталося, і взагалі ніхто з греків

*Ксенофонт згадує тут уперше про себе самого. Він завжди говорить про себе в третій особі.

**Ці слова — мабуть, пізніший додаток.

не зазнав ніякого лиха в тій боротьбі, крім одного-одніського на лівому крилі, що згинув від стріли з лука.

Кир бачив, що греки перемагають ворожі лави, які стояли проти них, і гонять за ними, та дуже радів з того. І хоч прибічники вітали його царем, не пускався в погоню, але тримав укупі прибічну сторожу з шістсот вершників і стежив за тим, що робитиме цар. Бо знав, що він стоїть на самій середині перського війська. Взагалі всі перські полководці ведуть свої відділи так, щоб самим стояти посередині, в тій думці, що так воно й для них найбезпечніше, якщо їх сила стоятиме обабіч від них, та що військо довідається в на половину коротшому часі, якби треба було дати який наказ. Тим то цар стояв тоді на середині свого війська, але поза Кировим лівим крилом. А тому, що ніхто не боровся з ним, ані з тими, що попереду нього стояли, почав повертати, наче б хотів окрилити ворогів. Тоді Кир дуже налякався, щоб цар не зайшов його ззаду і не вирубав грецького війська, тим то вибігає йому назустріч. Ударяє із своїми шістьма сотнями й перемагає відділи, що були розставлені перед царем. Вкінці приневолює до втечі шість тисяч і вбиває, як оповідають, власною рукою їх начальника Артагерса.

Але коли почалася погоня, розсипалося й Кирових шість сотень, що пустилися були навздогін за ворогом, а осталася з ним дуже мала горстка людей, ледве тільки ті, що їх називають "товаришами стола". Залишившись з ними, побачив царя і його прибічну сторожу. І не видержав більше, — але зі словами: "Я бачу його!" прожогом кидається на нього; вдаряє в груди й раниць через панцер, як про це пише лікар Ктесій,* бо він сам і лікував цареву рану.

Але як Кир був замахнувся, хтось тоді вдарив його сильно ратищем, під око. І тоді билися там накупі, і цар, і Кир, і дворяни одного й другого. Хто з царевих прибічників там згинув, — про це оповідає Ктесій; бо був біля нього. А Кир і сам згинув і вісім найвизначніших з його дружини наложило при нім головою. Кажуть, що найвірніший з його почоту Артапат, як побачив, що Кир упав, зіскочив з коня й припав до нього. І одні оповідають, що цар казав комусь там убити його при Кировому трупі, а другі — що він сам собі відібрав життя, добувши кинджала; бо мав золотий, і

*Цей грек Ктесій написав свої спомини про ці події, але вони не збереглися.

носив також золотий ланцюг на шиї й обручки і все інше, як найвизначніші перси. Бо Кир дуже його поважав за щирість і вірність.

10. Кирова силуета

Отже так загинув Кир, що найбільше з усіх персів, після Кира Старшого,* мав справжню царську вдачу і гідний був панувати, як про це однозгідно заявляють усі, хто мав нагоду його пізнати.

Коли він ще дитиною виховувався разом з братом та іншими хлопцями, вже тоді вважали його за найбільш путящого під кожним оглядом з-поміж усіх дітей. Бо всі сини перських вельмож виховуються на царському дворі. Там же можна побачити багацько зразків розсудливості, а поганого нічого не почувеш, ані не побачиш. Приглядаються там хлопці таким людям, що їх шанує сам цар, а принаймні чують про таких, а також і тим, що тратають ласку: через те вже дітьми вчать наказувати й коритися.

Там то Кира мали передусім за найскромнішого з однолітків, що слухав старших більш, як не один нижчий за нього родом. А далі, найбільш з усього любив коней та й найкраще вмів з кінями поводитися. Пізнали теж швидко, що він здібний і меткий до науки воєнного ремесла, чи з лука стріляти, чи ратищем кидати. А коли вже личило вікові, охочий до ловів і справді готовий на небезпеку в змаганні із звіром. Одного разу не затремтів навіть перед медведем, що кинувся на нього, а навпаки, погнався за ним; і хоч медвідь скинув його з коня і завдав йому ті рани, що по них назавжди мав близни, вкінці таки поклав його трупом; а того, хто перший прибіг йому з допомогою, винагородив так, що багацько людей завидувало йому.

Коли ж потім батько зробив його сатрапом Лідії, Великої Фригії й Каппадокії та й іменував начальним вождем усіх військ, що мали обов'язок збиратися на Кастьольському полі, показав передусім, що найбільше уваги кладе на те, щоб не обдурити нікого, з ким зв'язався присягою, або з ким мав умову, чи хоч би приобіцяв щось; тим то й вірили йому міста, що віддалися під його опіку, вірили

*Творця перської держави (коло 550 р. до Хр.).

мужі; і навіть коли хто ворогував з ним раніше, знав певно, що після замирення Кир не вдіє йому нічого лихого проти присяги. Тим то коли воював з Тиссаферном, усі міста з власної волі стали на боці Кира проти Тиссаферна, окрім одного Мілету; а мілетійці боялися його з тієї саме причини, що він не хотів кинути втікачів на поталу ворогам. Бо й ділом це виявляв і словом запевняв, що ніколи не покине всіх тих, кому раз став приятелем, хоч би їх ще й меншало та хоч би їм ще гірше велося. Замітне було також, що він намагався перевищити всякого, хто зробив йому якесь добродійство, і того, хто скривдив його. Деякі передавали навіть з уст до уст його молитву: він бажав собі ще стільки прожити, щоб міг гідно відплатитись і за добро і за лихо. Отже не один з наших сучасників бажав собі, щоб міг повірити йому єдиному своє майно, свої міста й своє життя. Але ж бо не можна було й цього казати, щоб він дозволяв лиходіям і кривдникам насміхатися з себе. Ні! Він більш за всіх карав їх без жодної пощади: не раз можна було бачити при битих шляхах людей без ніг, без рук, без очей. Тим то в Кировій провінції грек чи чужинець, якщо був чесний, міг мандрувати без страху куди хотів, міг мати при собі що хотів.

А хто був путящий до війни, того вирізняв вельми, як це всі однозгідно стверджували. І наперед воював з псидійцями й мисійцями. Отже тому, що й сам бився в тих землях, то й міг приглянутися, хто радо йшов на небезпеки, і таких потім робив начальниками підбитих країн, а крім того, вшановував їх ще й іншими дарунками. А з цього всі бачили ясно, що в нього думка така, що хоробрі вояки варті найбільшого щастя, ледачі ж повинні бути їх рабами. Тим то без ліку було таких, що радо йшли за ним у небезпеки, як тільки зміркували, що Кир їх там побачить.

А коли побачив, що хтось хоче вирізнитися справедливістю, намагався, всіма засобами зробити його багатішим від людей, що кривою їшли до наживи. Через те головню служили йому по правді, та й військо було шире для нього. Бо й полковники і сотники не для грошей пливли до Кира з-за моря, але в тій думці, що більш користи матимуть з чесної служби в нього, як з місячної платні. А проте, коли хтось як слід виконав його доручення, Кир не залишав ніколи його ревности без винагороди. Тому й говорили, що Кир має найкращих слуг до всякого діла.

А якщо бачив, що хтось путящий господар, та ще й справед-

ливий, що добре порядкує землею, над якою панує, та й прибутки має, ніколи від такого не відбирав нічого, але завжди ще додавав йому. Тим то й радо трудилися, й безпечно набували, і ніхто також не ховав від Кира того, що приробив. Бо Кир не завидував тим, що явно-славно багатіли, але любив відібрати майно таким, що з тим майном ховалися.

Всі також однозгідно оповідають, що Кир вмів найкраще з усіх піклуватися такими приятелями, яких щирість випробував та й пізнав їх придатність до співпраці в усякому ділі, за яке брався. Він бачив, що потребує приятелів ради того, щоб мати помічників до якогось діла; тим то й сам старався бути найкращим помічником для приятелів у тій справі, де саме, як зміркував, кожний зокрема ждав його помочі.

Дарунків діставав він силу-силенну, стільки, думаю, як мало хто інший, при різних нагодах, та найрадше роздаровував їх приятелям, відповідно до вдачі й потреб кожного з них, що їх гаразд прослідив. І якщо хтось прислав йому якийсь гарний предмет для його особи чи то на війну, а чи для прикраси, то й про це мав звичку казати, що його особа не може в усе це вирядитися, а мати гарно виряджених приятелів — це найбільша прикраса людини. Та й зовсім не диво, що він перевищав приятелів величиною добродійств, бо був могутніший за них, але що перемагав їх дбайливістю й бажанням підійти кожному під лад, це мені видається найбільш подиву гідним.

Бо Кир посилав інколи жбани вина, до половини повні, коли тільки попало йому якесь шляхетне вино, і переказував, що справді від довшого часу не подибував кращого від цього. "Отже це вино пересилає тобі з проханням, щоб ти випив його сьогодні з тими, кого найбільше любиш". Не раз посилав напівз'їдених гуси, половинки хліба тощо, й переказував через післанця: "Ця їжа смакувала Кирові, отже бажає, щоб і ти її покуштував".

Де ж було занадто скупю паші, — а він сам міг багато собі придбати, бо мав чимало служби і дбав пильно про те, пересилав її приятелям, переказуючи, щоб цю пашу видали коням, що їх возять, щоб ті коні, що везуть його приятелів, не знали голоду.

А якщо колись десь у дорозі дуже багато людей мало нагоду його бачити, тоді він кликав своїх приятелів і поважно говорив з ними, щоб видно було, кого він шанує. Тим то на основі того, що я

чував, я набрав переконання, що не було нікого ані між греками, ані між персами такої людини, що з'єднала б собі любов серед більшого гурту людей. На це ось який доказ: від Кира, що був тільки царським слугою, не перейшов ніхто на бік царя, єдиний Оронт пробував це зробити, але й він швидко переконався, що той саме, якого він уважав за свого повірника, був прихильнішим для Кира, як для нього самого. А від царя багачко перейшло на бік Кира в той час, коли вони почали ворогувати один з одним, і то якраз ті, що їх цар найбільше любив. Бо думали, що за свою чесну вдачу осягнуть у Кира більше шани, як у царя.

Також і кінець Кирового життя є великим доказом на те, що й сам він був хоробрий та вмів як слід вибирати собі вірних, ширих і певних людей. Бо коли Кир умирав, всі його приятелі й "товариші стола" згинули в боротьбі за нього, крім Арія. Але той саме, як начальник кінноти, стояв на лівому крилі. І як побачив, що Кир поляг, утік з усім тим військом, що ним проводив.

11. Нова зустріч

Тоді відтинають Киріві голову і праву руку. А цар із своїми полками серед погоні впадає до Кирового табору. Аріяєві ж полки вже не встоялися, а втекли через свій табір на те місце, з якого були того дня вирушили; а було там, як казали, 4 парасанги дороги (22 км).

Цареве військо грабить усе, що попало, а цар забирає фокійку, одну з Кирових жінок, знану з мудрости й краси. А молодша, мілетянка, виривається з рук царських посіпак і втікає в одній сорочці до греків, що були там озброєні для охорони табору. Вони стали до бою й убили багато ворогів, що грабували табір, хоча й декілька з них згинули. Отож не тільки не втекли, але й її врятували і все добро та людей, що там були.

Тоді цар і греки були одні від одних у віддалі яких 30 стадій (6 км). Греки гналися за ворогами, що були перед ними, в тій думці, що всіх перемогли, перси ж грабували так, наче б уже вони перемогли. Але коли греки помітили, що цар з військом в їх обозі, а цар знову почув від Тиссаферна, що греки перемогли своїх супротивників і шосили гонять їх перед собою, тоді вже й цар збирає своє

військо й наново порядкує до бою, і Клеарх кличе Проксена, що був найближче нього, й радиться чи не вислати частини, чи всім іти на поміч до обозу. Тимчасом бачать, що цар знову наближається, тепер уже ззаду, як здавалося. Тоді греки обернулися й впорядкувалися, щоб з того боку прийняти царя; але цар не повів війська туди, він перевів його тією дорогою, куди раніше перейшов був поза лівим крилом, забравши з собою тих, що втекли були до греків, і Тиссаферна та його відділи. Бо Тиссаферн не втік був у першій зустрічі, але пробився поміж грецьких легкоозброєних над самою річкою; не вбив він тоді нікого, а греки, що розскачилися, кололи і списами кидали в них. Проводив легкоозброєними Епістен з Амфіполію, і він розумно виконав, як оповідають, своє завдання. Отже Тиссаферн відступив переможений і назад уже не вертався, але прибув до грецького табору, де зустрівся з царем. Тепер уже разом знову рушили в бойовому ладі.

Тому що перси були недалеко грецького лівого крила,* греки злякалися, щоб вороги не зайшли їх із крил та не розбили, оточивши з обох боків. Тому постановили розвинути крило й оперти зади об ріку. Коли ще над цим нараджувалися, вже й цар перейшов на те саме становище і розставив бойові лави напроти них, як при першій зустрічі. Коли ж греки побачили, що вороги вже близько в бойовому ладі, вдруге затягли пеан і почали наступати ще багато завзятіше, як перед тим. І перси знову не встоялися, але ще з більшої, як перед тим, віддали пустилися втікати. Греки гнались за ними аж до якогось села, а там зупинилися бо за селом був горб, на якому царські полки знову обернулися, ніби до бою. Але піхотинці — ні, тільки вершниками заповнилася гора, так що не можна було пізнати що діється. Оповідали, що бачили там також царське знамено, ніби золотого орла з розп'ятими крилами на дерев'яному дручку.

Але коли греки почали й туди підступати, то вже й їздиці покидають той горбок, правда, не гурмою, але в безладі, хто куди попав. Так поволі пустів горбок, аж нарешті всі їздиці забралися. Та Клеарх не виходив на гору, але зупинив військо під нею, а вислав туди сиракузанця Лікія і ще одного з дорученням оглянути й

*Крила затримали свою назву, хоча "ліве крило" первісного порядку було тепер фактично вже правим крилом.

донести, що діється за горою. Лікій побіг, оглянув і доніс, що вороги втікають шосили.

Але майже в тому часі почало заходити сонце. Отже греки зупинились там і, відклавши зброю, відпочивали. Одночасно дивувалися, що Кир ніде не з'являється, ані ніхто інший від нього не приходять; бо не знали, що його немає вже між живими, а здогадувалися, що відбіг у погоні, або поступив уперед, здобувши щось важне. І самі нараджувалися, чи лишитися їм на тому місці та ще й пригнати сюди обоз, чи відступити до табору. Постановили відступити; і приходять на час вечері до наметів. Такий був кінець подій того дня.

Але в таборі застають руїну: розграблена була не тільки більша частина всякого майна, але й усі харчі й напитки, які де були, а навіть ті вози з пшеничною мукою й вином, що їх приготував був Кир, щоб роздати грекам на випадок якоїсь незвичайної нестачі харчів, а було тих возів, як оповідали, чотиреста, отже й це розграбили тоді царські люди. Тим то більшість греків була без вечері; а були деякі й без полуденку, бо цар з'явився був ще поки військо розташувалося на полуденок. Отже так уголоді провели цю ніч.

II

У тенетах

1. Страшна вістка. А цар диктує...

Удосвіта зібралися полководці на раду й дивувалися, що Кир не присилає нікого, щоб повідомити їх, що далі мають робити, ані сам не з'являється. Отже постановили зібрати все добро, що мали, та озброєно йти вперед, поки не наткнуться на Кира.

Та коли вже із сходом сонця почали збиратися в дорогу, надійшов Прокл (Проклес), верховода Тевтранії, нашадок лакедемонця Дамарата, і Глюс, син Тамоса. Вони сказали грекам, що Кир загинув, а Аріяй з рештою перського війська втік туди, звідки попереднього дня вони вийшли. І Аріяй переказує, що цього дня він жеде їх, якщо хочуть з ним вертатись, а на другий день відходить до Йонії, звідки прийшов.

Як почувли це полководці, як довідалися про це всі інші греки, важко зажурились.

Тоді Клеарх так промовив:

— Ох, якби ж нам Кир жив іще!.. Та коли судилося йому смерти, донесить Аріяєві, що ми перемогли царя та, як самі бачите, вже ніхто з нами не бореться, і якби ви до нас були не прийшли, ми були б посунули далі на царя. Заявляємо Аріяєві, що коли він сюди прибуде, ми посадимо його на царський престіл. Бо хто перемагає в бою, того й влада.

По цих словах відсилає послів, а з ними лакедемонця Хейрисофа та тессалійця Менона. Бо й сам Менон хотів цього; він же був

приятелем і другом Арія.

Вони відійшли, а Клеарх чекав на відповідь. Тимчасом військо добувало собі харчі, як могло, з тягла, вбиваючи волів та ослів. А що не мали дров, відходили не дуже далеко від своїх рядів на побоевище і збирали там велику кількість стріл, що їх збігші з царського війська відкидали були з наказу греків, плетені з лозини шити й дерев'яні єгипетські; було там досить також шкуратяних шитів і порожніх возів. Це все придалось їм на те, щоб варити м'ясо, то й мали що їсти того дня.

*
* *
*

Вже наближався полудень, як надійшли післанці від царя й Тиссаферна. Були то самі перси, але був між ними також один грек Фалін, що служив у Тиссаферна й мав велику пошану в нього, тому що вдавав знавця воєнної тактики й фехтування. Вони прийшли до греків, скликали старшин і сказали їм, що цар, коли вже переміг та вбив Кира, наказує грекам скласти зброю і йти на царський двір шукати там царської ласки.

Так сказали царські посланці, а греки вислухали цього з досадою; проте Клеарх відповів коротко, що нема ніде звичаю, щоб переможці складали зброю.

— Але ви, — додав, — панове старшино, відповідajte їм, що вважаєте за найкраще і найліпше. А я зараз прийду.

Бо закликав його хтось із слуг, щоб оглянув тельбухи видобуті з жертвної худоби, тому що якраз складав жертву.

От тоді відповів найстарший віком аркадієць Клеанор, що греки скоріше згинуть, ніж складуть зброю.

А тебанець Проксен докинув:

— А я, Фаліне, цікавий знати, чи цар жадає зброї як переможець, чи як дарунку з приязні. Бо коли жадає як переможець, то чому мусить жадати? Краще хай прийде й візьме... Коли ж хоче взяти намовою, то хай скаже, що дістануть вояки, якщо вволють його волю.

На це відповів Фалін:

— Цар вважає себе за переможця, тому що вбив Кира. Бо й хто ще змагається з ним за владу? Він думає також, що й ви належите до нього, бо має вас у середині своєї землі, між неперехід-

ними річками, і може вивести проти вас таку силу людей, що ви її не змогли б перебити, навіть якби він вам це дозволив.

Після нього промовив атенець Теопомп:

— Добре, Фаліне, тепер ми не маємо, як ти це й сам бачиш, ніякого іншого скарбу, крім зброї і відваги. Із зброєю в руках зможемо, думаю, використати й відвагу, коли ж віддамо зброю, втратимо певно й життя. Тим то не думай собі, що ми передамо вам єдиний наш скарб. Ні, з ним ми боротимемось також і за ваші скарби...

Фалін, почувши ці слова, засміявся і сказав:

— Гей, гей, молодчику, ти зовсім скидаєшся на філософа та й говориш гарні промови. Але знай, що ти ще дурненький, якщо міркуєш собі, що ваша відвага перемаже цареву силу.

Деякі інші промовляли, як оповідають, покірніше, що, мовляв, вони й Кирові були вірними, і цареві могли б придатися вельми, якби бажав стати їх приятелем, чи хотів би їх до чогось іншого вжити, хочби піти з ними на Єгипет,* вони б допомогли йому приборкати цю країну.

Тоді саме надійшов Клеарх і запитав, чи старшини дали вже відповідь, а Фалін забрав голос і сказав:

— Вони, Клеарху, говорять кожний на свій лад. А ти нам скажи, що ти думаєш!

— Я тебе, Фаліне, дуже радо побачив тут між нами, — сказав Клеарх, — думаю, що й усі інші також. Бо ти — грек, і ми всі також греки, скільки нас тут бачиш. Отож коли ми є в такому невідрадному становищі, радимося тебе, що нам робити в тих справах, про які ти говориш. Отже, клянусь на всіх богів, порадь нам, як уважаєш найкраще й найліпше. Та так, щоб воно й тобі принесло честь у майбутньому, як будуть собі колись оповідати, що Фалін, якого цар вислав був до греків з наказом складати зброю, так і так їм порадив, коли просили в нього поради. Адже знаєш, що напевне говоритимуть у Греції про те, що ти нам порадиш.

Так то Клеарх піддавав йому хитро свою думку, бо хотів, щоб і сам посол від царя порадив їм не складати зброї, щоб через те греки набрали ще більше віри у свої сили. Але Фалін вимотався і

*За володіння Артаксерксового батька Дарія II Єгипет під проводом Псамметиха відвоював незалежність у 414 р. і вдержав її до 354 р. до Хр.

проти Клеархового сподівання сказав:

— Якщо з сотень і з тисяч надій маєте хоч би одну-одніську на те, що зможете знайти порятунок у війні з царем, тоді і я раджу не складати зброї. Але якщо немає ніякої надії на порятунок проти волі царя, то щиро раджу рятуватися як тільки можна.

На те Клеарх:

— Гаразд, це *ти* так говориш. А від *нас* перекажи цареві ось таку нашу думку: якби ми мали бути царевими приятелями, більше вартими були б із зброєю в руках, ніж передавши її іншому; якби ж мусіли воювати, то також краще воювати із зброєю в руках, ніж передавати її іншому.

Тоді Фалін:

— Добре, це ми перекажемо. Але цар наказав ще й таке вам сказати: якщо лишитесь на цьому місці, буде перемир'я, якщо поступите вперед або назад, — війна. Отже відповідajte ще й на це питання: чи залишитесь тут й має бути перемир'я, чи маю заявити від вас цареві, що війна?

А Клеарх:

— Отже заяви також у цій справі, що і ми є тієї самої думки, що цар.

— Тобто як? — запитав Фалін.

Клеарх відповів:

— Якщо тут залишимося, — мир, Якщо поступимо вперед або взад, — війна.

А той знову запитав:

— Отже маю оповісти перемир'я чи війну?

Клеарх знову те саме відповів:

— Якщо останемося, — перемир'я, як поступимо вперед або взад, — війна.

І так таки не виявив, що зробіть. Отже Фалін відійшов із своїми товаришами.

2. Давні союзники братаються. Ніч непевности й тривоги.

Тимчасом Прокл й Хейрисоф прибули від Арія; а Менон лишився в його таборі. Отже вони переповіли Аріяєві слова: між персами є багато значніших за нього, а ті не втерпіли б, щоб він царював. Але якщо греки хочуть відійти з ним укупі, хай прийдуть

уночі. Якщо ні, він сам удосвіта відійде.

Тоді Клеарх сказав:

— Гаразд, треба так робити: як прийдемо до нього, буде, як кажете; як же ні, — робіть, що вважаєте за найкорисніше для себе.

А що він сам зробить, про це їм не сказав.

Потім, коли вже сонце заходило, скликав полковників і сотників і так до них промовив:

— Коли я, панове, складав жертву, чи йти нам на царя чи ні, ворожба не вийшла як слід. І слушно не вийшла. Бо як я тепер довірюся, поміж нами й царем є сплавна ріка Тигр,* що її ми не могли б перейти без човнів, а човнів ми не маємо. Але не можемо й залишатись на цьому місці: бо не можна тут дістати харчів. Та ще й зовсім добре вийшли ворожби, щоб іти нам до Кирових приятелів. Отже так слід би зробити: як розійдемося тепер, кожний з'їсть на вечерю що має, а коли сурмач дасть знак на відпочинок, збирайтеся в дорогу; коли дасть другий, — складайте клунки на в'ючні звірята; на третій вирушайте за передніми так, щоб звірята йшли по-над рікою, а збройні відділи захищали їх з другого боку.

Полковники й сотники, почувши ці слова, відійшли й виконали наказ. І з того часу Клеарх завжди наказував, а вони слухали, дарма, що його не вибрали на свого начальника. Але ж бачили, що він єдиний мав хист, потрібний для начального вождя, а в інших не було доволі досвіду.

Дорога, що її перебули від Ефесу в Йонії аж до поля битви, становила 93 дні походу, 536 парасангів, 16.500 стадій (приблизно 3.000 км); а від поля бою до Вавилону було ще, як казали, 360 стадій (68 км).

Звідтіля, як тільки добре стемніло, тракієць Мільтокід утік до царя разом із відділом своїх вершників, яких 40 людей, і з пішими тракійцями, що їх було може три сотні. А всіх інших провадив Клеарх так, як був заповів, і вони йшли за ним слухняно.

Прибувають коло півночі на найближче місце постою, де був Аріяй з військом. Вояки поклали зброю, стоячи в лавах, а полковники й сотники зійшлися до Аріяя. І присягнули там греки й Аріяй, а з ним найвизначніші з його війська, що не зрадять одні одних, а будуть собі союзниками. А перси присягнули ще, що

*Міг це бути хіба тільки канал до Тигру.

вестимуть без лукавства. Складали цю присягу, зливаючи на шит кров убитих звірят, бика, вовка, кабана й барана; в цій крові греки мачали мечі, а перси вістря списів.

Коли договір був уже готовий, Клеарх промовив:

— А тепер, Аріяю, коли перед вами й нами та сама мета, скажи, що думаєш про наш похід: чи вернемося тим самим шляхом, яким ми прийшли, чи маєш на прикметі якусь іншу, крашу дорогу?

А той відповів:

— Якщо будемо вертатись тією дорогою, що нею ми прийшли, зовсім вигинемо з голоду; бо не маємо тепер ніяких харчів. Адже як сюди ми йшли, то в останніх сімнадцятьох днях походу не можна було нічого видобути з цієї землі. А коли що й було, ми все зужиткували в часі переходу. Тепер думаю йти, правда, довшою дорогою, але на цій дорозі не забракне нам харчів. І треба буде нам у перших днях походу зробити якнайбільше дороги, щоб якнайдалше відбитись від царового війська; бо коли раз віддалимося на два-три дні дороги, то вже цар не зможе нас наздігнати; з малим числом війська не посміє йти за нами, а з великою ж громадою не зможе швидко поступати, а ще може й нестача харчів дасться йому в знаки. Ось така моя думка.

*

* * *

Цей плян означав — просто тільки втекти або вислизнути. Але доля подала кращий вихід. Бо коли настав день, почали йти так, що сонце було праворуч,* і сподівалися, що з заходом сонця дійдуть до сіл у Вавилонії. Та й не помилились. Бо ще надвечір видалось їм, ніби бачать ворожих вершників. І хто з греків не йшов у рядах, біг тепер до свого ряду, і Аріяй, що через свою рану їхав на возі, зіскочив тепер з воза, щоб узяти зброю, а з ним і його приборники. І коли ще дозброювалися, надбігли вислані наперед розвідачі з відомістю, що це не кіннота, а в'ючна худоба пасеться. І негайно всі зрозуміли, що десь недалеко цар стоїть табором. Бо й дим показався в селах, що були поруч.

Клеарх не попровадив війська на ворога, бо знав, що вояки

*Отже йшли в північному напрямі.

втомлені дорогою й голодні, а до того вже й пізно було. Та проте не звернув з дороги, бережучись, щоб це не подобало на втечу, він вів їх далі просто себе і з заходом сонця отаборився з першими відділами в найближчих селах; проте люди з царського війська розграбували з тих сіл все, навіть постягали хатні сволоки. Проте перші відділи якимсь чином ще розташувались, але ті, що підходили пізніше, коли вже стемніло, мусіли ночувати під відкритим небом, де хто попав; вони зчинили великий крик, перекликаючись по імені, так що й вороги зачули. Тим то найближчі ворожі частини втекли до своїх шатер. Виявилось це аж на другий день, бо не було вже видко ніде близько ані худібчини, ані обозу, ані диму. Також і цар, як показалося, злякався приходу грецького війська; виявилось воно з його поведінки на другий день.

Одначе серед ночі також на греків напав страх; зчинився крик і гамір, як звичайно буває, коли страх находить на людей. Тоді Клеарх покликав Тольміда з Еліди, що був у нього найкращим окличником, і наказав проголосити мовчанку та заповісти всім, що старшина призначає один талант нагороди для того, хто виявить ім'я ледаря, що пустив осла між зброю...

Коли окличник проголосив таке, вояки зрозуміли, що їх страх був пустий та що й старшині нічого злого не трапилось. А на світанку Клеарх казав грекам ставати із зброєю в ряди так, як того дня, коли була битва.

3. Цар м'якне

Я згадав уже, що цар налякався приходу греків. А виявилось воно ось з чого: коли попереднього дня цар посилав послів, то наказував скласти зброю, а тоді із сходом сонця прибули гінці у справі перемир'я. Дійшовши до передніх сторож, запитали їх про старшину. Коли сторожа донесла про це Клеархові, він, переглядаючи якраз бойові лави, переказав гінцям, щоб заждали, аж він буде мати час. А коли розставив військо так, що варто було подивитись на лави, звідусіль густо криті, а незброєних не видно було нікого, тоді прикликав післанців; сам ішов попереду серед найкраще озброєних і найпоставніших своїх вояків і другим полковникам радив так само робити. Приступивши до післанців, запитав їх, чого хочуть. Вони відповідали, що приходять посередниками у справі

перемир'я, бо мають доручення передати грекам вимоги царя, а цареві — вимоги греків.

А той відповів:

— Отже перекажіть цареві, що наперед мусимо битись. Бо нема обіду; а ніхто не посміє говорити з греками, не давши їм побідати.

Як післанці це почули, негайно відїхали, але швидко назад вернулись; і з цього стало ясно, що десь недалеко був цар або хтось інший, кому доручено було це робити. Післанці сказали, що цар признає слухність і що вони приходять із провідниками, які поведуть їх туди, де матимуть харчі, якщо наперед зроблять перемир'я. Тоді Клеарх запитав, чи перемир'я має бути лише з мужами, що ведуть переговори, чи й з іншими.

А вони відповіли:

— З усіма, поки не оповістимо цареві ваших вимог.

По цих словах Клеарх казав їм відійти набік, а сам почав радитися із старщинами. Вони постановили зробити швидко перемир'я і спокійно йти по харчі.

А Клеарх сказав:

— І я також тієї думки. А проте я їм не оповішу цього негайно, але зволікатиму, аж післанці почнуть лякатися, щоб ми не відкинули перемир'я. Я думаю, що й наші вояки будуть того самого боятися.

Коли ж йому здавалось, що вже пора, оповістив, що приймає перемир'я, і сказав їм, щоб негайно повели їх по харчі. Отже провідники вели, а Клеарх, хоч і зробив перемир'я, відбував похід з військом у бойовому ладі, і сам провадив задні сторожі. І зустрічалися рови й канали, повні води, так що важко було перейти їх без мостів. Але вони робили собі переходи з пальм, що лежали повалені, або їх самі зрубували.

І там варто було побачити, як Клеарх давав накази, з ратищем у лівій, а ціпком у правій руці. Бо коли йому здавалося, що хтось із визначених до роботи байдикує, вибирав собі такого і бив; одночасно й сам брався до праці, стрибаючи в болото. Тим то всі соромились стояти без діла. І хоч він визначив був до роботи людей пониже тридцяти років, але бралися до діла й старші, бо бачили, як сам Клеарх помагає.

Клеарх поспішав, бо міркував, що не завжди ті рови наповнені

водою; та й пора не була відповідна для наводнювання поля. Отже здогадувався, що цар велів спустити воду на поле, щоб заздалегідь показати грекам, як багато труднощів матимуть подорожі.

Так прибувають до сіл, де провідники казали їм брати харчі. Було там багато збіжжя, дактилеве вино і квас, виварений з дактилів. А самі дактилі, такі, як можна бачити в Греції, там викидали для челяді; для панів ховали там вибрані, дивної краси й величини, що їх краска не відрізнялася від бурштину. А деякі дактилі сушили й призначали на закуску. Дактилі смакували й при питтю, тільки що голова боліла від них. Там також уперше вояки їли м'якиш пальми і багацько з них дивувалося виглядові й незвичайному смакові. Але й та їжа причиняла важкий біль голови. А пальмове дерево, як вибрати з нього м'якуш, усе сохло.

4. Тиссаферн подається за посередника

Там вони відпочивали три дні; тимчасом від царя прибуває Тиссаферн і брат царевої жінки та ще три перси, а з ними багато челяді.

Коли грецькі полковники вийшли їм назустріч, перший промовив через перекладача Тиссаферн.

— Я, грецькі вояки, — сказав він, — сусід Греції. Тим то як побачив, що ви впали у великі труднощі, вважав це за велике щастя для себе — випросити собі в царя дозволу, щоб вас врятувати й повести щасливо до Греції. Адже не думаю, щоб ви та й уся Греція невдячністю відплатились мені... З'ясувавши собі це, я благав царя та й казав йому, що слушно зробити, вволяючи мені волю, бо ж я перший повідомив його про Кирів похід і разом з вісткою я привів йому поміч, і один-одніський з усього війська, що стояло проти греків, не втік, але пробився й зустрівся з царем у вашому обозі, куди цар прибув, убивши Кира, і за Кировими персами гнався з тими, що тепер при мені, а це — найвірніші слуги цареви. І він обіцяв мені подумати про вашу справу; та ще наказав іти й запитати вас, за віщо ви пішли на нього походом. Я раджу вам дати йому чемну відповідь, щоб я не мав труднощів, якщо ще зможу вивести вам у нього якоїсь ласки.

По цих словах греки відійшли набік і нараджувалися. Вкінці Клеарх дав таку відповідь:

— Ми не зібрались, щоб воювати з царем, ані не вирушали в похід на царя; то Кир видумував різні причини, як і ти сам це добре знаєш, щоб вас неприготованих захопити і щоб нас сюди завести. А коли ми вже побачили його в скруті, соромились і перед богами, і перед людьми покидати його, коли раніше допускали до того, щоб він нас засипував добродійствами. Коли ж Кир загинув, ми не змагаємося з царем за панування, ані не маємо ніякої причини нищити його землю, ані не думаємо наставати на його життя; ми раді б вернутися додому, якби нас ніхто не дратував. Але коли хто робитиме нам кривду, перед тим поспробуємо при божій допомозі оборонятись. І навпаки, коли хто почне нам ставати до помічі, подбаємо, щоб по змозі наших сил віддячитись йому стократно.

Так він сказав. А Тиссаферн, почувши це, відповів:

— Я перекажу ці слова цареві і вам знову передам потім його слова. І поки я вернусь, хай буде перемир'я. А ми вам дамо змогу набувати собі харчі.

Та на другий день не приїхав; от греки й зажурились. Але третього дня прибув і повідомив їх, що виеднав у царя для себе дозвіл рятувати греків, хоч багато дорадників промовляло проти того, бо, як казали, не годиться цареві випускати з рук вояків, що йшли походом на нього. Вкінці додав:

— І тепер можете одержати від нас присягу на те, що наша країна прийме вас по-дружньому, що без лукавства відведемо вас до Греції та й постачатимемо харчі по дорозі. Де ж їх не можна буде купити, дозволимо брати з тієї землі все, що буде треба. А ви мусите нам присягнути, що йтимете як через країну приятелів та, не завдаючи шкоди, братимете їжу й напитки тоді, коли десь не доставимо вам поживи; але коли постачатимемо, ви будете купувати харчі за гроші.

Греки згодилися. Тоді Тиссаферн і брат царевої жінки та грецькі полковники й сотники присягли собі й подали руки на згоду.

Потім сказав Тиссаферн:

— Тепер уже відходжу до царя. А як поладнаю, що треба, вернуся готовий в дорогу, щоб відвести вас до Греції й самому податися до своєї провінції.

*

*

*

Після того греки й Аріяї, що стояли недалеко табором, вижидали Тиссаферна більше, як двадцять днів.

Тимчасом до Аріяя приходили і його брати й інші родичі, дехто також до його людей; вони підбадьорювали їх, а декому приносили й царські слова, що цар не буде пам'ятати їм участі в Кировому поході, ні нічого іншого, що минулося. Одночасно Аріяї очевидно все менше й менше клопотався греками. Тим то багато греків хвилювалися з цієї причини; вони приходили до Клеарха та й до інших полковників і казали:

— Чого нам ждати? Невже ми не знаємо, що цареві найбільше залежить на тому, щоб нас знищити? Це було б осторогою і для інших греків — не йти походом на царя. І тепер нас підводить, щоб ми ждали, бо його військо розсипалось. Але як знову позбирає його, то без вагання нападе на нас. Може десь перекопує дорогу, або замурує щось, щоб нам важко було перейти? Він же ніколи щиро не пристане на те, щоб ми вернулися до Греції та й розголювали, що ми в такій малій кількості побороти царя у воріт його столиці й відійшли кепкуючи з нього.

А Клеарх ось що відповів тим, що так говорили:

— І я це все маю на увазі. Але міркую собі, що як тепер відідемо, то дамо їм притоку казати, що йдемо у воєнному намірі й ламаємо присягу. Тоді по-перше ніхто нам не доставить харчів і не будемо мати звідки взяти поживи; а далі — ніхто не схоче нас повести вперед. Одночасно, як ми це зробимо, негайно відступить від нас Аріяї; отже не буде в нас ніякого приятеля, зате давніші приятелі стануть нашими ворогами. Не знаю, чи треба буде нам переходити ще якусь річку; але знаємо, що Евфрату не можна перейти, коли вороги сплянуть. А ще до того, якби треба було битись, не маємо союзної кінноти, а ворожих їздців тьма-тьменна та й муж-у-мужа! Тим то як переможемо, кого встигнемо вбити? А як нас переможуть, ніхто живий не врятується... Отже якщо цар бажає нас знівечити, не знаю, навіщо мав би сам присягати й давати руку на згоду, а потім ламати присягу перед богами і кривити словом, яке дав грекам і персам, коли й без того має стільки всяких союзних сил!

Багато такого він казав.

5. Похід — серед недовір'я і підозрінь

Але тимчасом надійшов Тиссаферн із своєю силою, щоб начебто відвести військо додому, і Оронт* із своїми полками; він віз з собою цареву дочку, що з нею саме одружився.

Отже звідти йшли вони вже слідами Тиссаферна, що й поставив їм харчі. Разом з Тиссаферном і Оронтом поступав також Аріяй з перськими полками Кирового війська; вони й отаборювались укупі. А греки, не маючи довір'я до персів, ішли собі окремо за своїми провідниками. І розташовувались на відпочинок шоразу у віддалі якого парасанга (5,5 км) або трохи менше. Обидва війська вистерігались одне одного, ніби ворогів, а це зроджувало нові підозріння. Інколи, як збирали на тому самому місці хворост або стягали пашу, чи що інше, починали одні з одними бійку; а це теж збільшало ворожнечу.

По трьох днях походу прибули до так званого Медійського муру й переходили його внутрішнім боком. А він був збудований з випаленої цегли, складаної на асфальті, завширшки на 20 стіп (6 м), заввишки на 100 (30 м). Довжину його облічували на 20 парасангів (111 км); сягає він недалеко Вавилону.

Звідти зробили в двох днях 8 парасангів (44 км); перейшли через два канали, через один по мості, через другий по сімох зв'язаних суднах. Ці канали вели від ріки Тигру; від них знову йшли рови, що протинали країну, спершу великі, де-далі менші, вкінці й малі ривчаки, як ті, що в Греції на полях із просом.

Нарешті прибувають над ріку Тигр. Над нею простягалось розлоге й багатолюдне місто Ситака, що було віддалене від річки на 15 стадій (3 км). Біля нього греки розбили намети побіч великого й гарного саду, де густо росли всілякі дерева; а перси перейшли були Тигр і щезли з очей.

По вечері Проксен і Ксенофонт проходили перед обозом. Аж надійшов якийсь чоловік і запитав вартових, де міг би бачитися з Проксеном або Клеархом; за Меноном не питав, дарма, що приходив від Менонового приятеля Аріяй.

Тоді Проксен сказав:

*Сатрап Вірменії; не треба плутати з тим Оронтом, що згинув за свою зраду (1 част., ст. 37).

— То я саме той, кого ти шукаєш.

На те цей чоловік оповів ось що:

— Мене прислали Аріяй і Артаоз, вірні Кирові слуги й ваші прихильники. Вони радять вам берегтися, щоб не напали на вас вночі перси; а багато є війська в сусідньому саду. Радять вам також вислати сторожу на міст на Тигрі, тому що Тиссаферн хоче, якщо йому вдасться, збудити його вночі, щоб ви не могли перейти на другий бік, та й так замкнув би вас між рікою й каналом.

Коли він скінчив, повели його до Клеарха і розказали, що він говорив. Клеарх, почувши таке, збентежився дуже й злякався.

Але якийсь молодчина з-поміж приявних завважив, що не до речі було б враз і нападати на них і бурити міст.

— Адже ясно, — казав, — що хто нападає, мусить або перемогти, або зазнати поразки. Отже як переможуть, то навіщо їм бурити собі самим міст? То ж навіть, якби було безліч мостів, ми не мали б куди рятуватися втечею. А як ми переможемо, то тоді по збуденні моста якраз вони не будуть мати куди втікати; та й хоч би скільки їх було з того боку річки, ніхто не зміг би допомогти їм, коли міст збудений.

Клеарх, почувши це, запитав посланця, скільки землі є поміж Тигром і каналом. А той сказав, що багато; є там і села і чимало великих мостів.

Тоді вже всі зрозуміли, що перси наслали того чоловіка з остраху, щоб греки не збурили мосту та не залишились на острові, де за твердинею мали б з одного боку Тигр, із другого канал. А харчі брали б із розлогої й багатой землі, замкнутої тими водами, тим паче, що й робочої сили було там доволі. І потім був би тут захист для всякого, хто хотів би турбувати царя.

Після цього лягли спати; а проте все таки вислали стійку на міст. Отже ніхто нізвідки не нападав, ані ніхто з ворогів до моста не підходив, як повідомляли вартіві. А як появилась рання зірниця, перейшли міст, збудований з 37 човнів якомога найобережніше. Бо деякі з Тиссафернових греків повідомили були, що перси хочуть на них напасти під час переходу моста. Але то все була брехня; в часі переходу показався їм тільки Глюс з іншими розвідачами, що мав стежити, чи греки переходять через річку. Коли побачив, що переходять, погнався назад до своїх.

По переході через Тигр ішли чотири дні, зробили 20 парасангів

(111) і прибули до річки Фиска, що завширшки на один плетр (30 м); і був на ній міст. Лежало там розлоге місто, що називалося Опіс. Біля нього зустрів грецьке військо Кирів і Артаксерксів брат по батькові від бічної жінки, що провадив велике військо з Суси й Екбатани на поміч цареві. Зупинивши своє військо, приглядався грекам, що переходили попри нього. Клеарх вів двійками й ішов, вряди-годи зупиняючись. А на той час, як зупинялося чоло війська, так довго мусів задержуватися похід усіх відділів; тим то й самим грекам видалося, що в них дуже багато війська, і перс з острахом приглядався грекам.

Звідти йшли через Медію* пустинною дорогою й перебули в шістьох днях 30 парасангів (167 км), аж дійшли до сіл, що належали до Парисатиди, Кирової й цареві матері. Тиссаферн, неначе насміхаючись із пам'яті Кира, дозволив грекам грабувати ці села й забирати все, окрім людей у неволю. А було там багато збіжжя, отар та іншого добра.

Звідти йшли чотири дні пустинею правим берегом Тигру і зробили 20 парасангів (111 км). На першому постю бачили з того боку ріки розлоге й багате місто Кайни, що з нього перси перевозили на шкуратяних дарабах хліб, сир і вино.

6. Клеарх рад би наладнати...

Потім прибули до річки Запату,** що завширшки на 4 плетри (120 м). І там відпочивали три дні.

В тому часі бували всякі підозріння, але не було ніяких певних слідів засідки. Отож Клеарх постановив зійтися з Тиссаферном і розвіяти, якщо можна, підозріння, поки з них зродиться війна. От і посилає когось до Тиссаферна з повідомленням, що бажає з ним зійтися. А той радо запросив його до себе.

Коли вже зустрілись, каже Клеарх:

— Я знаю, Тиссаферне що ми склали присягу й подали собі руки на те, що не зробимо ніякого лиха одні одним. Проте бачу, що ти бережешся нас, неначе яких ворогів, і ми, бачимо це й собі бережемося. Я приглядався цьому уважно і ніяк не міг доглянути, щоб

*Радше — Асирію.

**Ще й досі "великий Заб" (Заб-Аля).

ти хотів нам якось пошкодити, і сам теж добре знаю, що й ми не маємо нічого такого на думці; тим то я постановив прийти до тебе на розмову, щоб, як можна, виполоти із своїх душ те недовір'я, що є між нами. Адже знаю людей, що з наклепів чи з підозріння боялися одні одних, а бажаючи випередити сподіваний удар, довершили невідшкодованої кривди тим, що не підготовляли нічого лихого, а навіть не мали нічого злого на думці. Отже, міркуючи собі, що такі непорозуміння можна направити найкраще особистою зустріччю, приходжу, щоб переконати тебе, що ти неслухно нам недовіряєш.

— Бо перше і найважливіше: присяга до богів не дозволяє, щоб ми одні одним були ворогами; хто свідомо нехтує нею, той ніколи не знайде щастя. Бо немає такої швидкості, щоб з нею він утік перед божою карою, немає такої темряви, де б він заховався, немає такої твердині, де був би безпечний! Скрізь усе підвладне богам і всюди над усім однаково панують вони.

— Така моя думка щодо богів і присяг, що їх опіці ми повірили нашу приязнь. Але й з усіх людських сил тебе я вважаю в цій хвилині за найбільший наш скарб. Бо з тобою кожна дорога приступна, кожна річка легка до переходу, і харчів без ліку; без тебе ж кожна дорога, мов через темряву (бо ми ніякої не знаємо!), кожна річка непрохідна, кожна юрба грізна, та найгірніша — пустиня, бо повно всяких недостатків. Якби ми так у приступі божевілля вбили тебе, то вбиваючи свого добродія, невже не мали б до діла з новим, грізнішим супротивником, самим царем? Скажу ще, яких славних і великих надій я сам позбувся б, якби захотів тобі щось лихе зробити. Адже я бажав прихилити собі Кира в тій думці, що він єдиний з тогочасних має силу робити добродійства, кому захоче. А тепер бачу, що то ти маєш Кирову всю силу й землю, та крім того зберігаєш ще і свій нарід, а царева сила, що була ворожа Кирові, тепер твоя союзниця. Коли це так, то хто був би такий дурний, що не бажав би бути твоїм приятелем?

— Але я скажу тобі ще щось таке, через що, як сподіваюся, і ти захочеш бути нашим приятелем. Я добре знаю, що мисійці дошкуляють вам, чей же я з теперішньою нашою силою встиг би кинути їх вам під ноги. Знаю, що пісиди теж; зачуваю, що з багато інших народів ви невдоволені, а я б їх приборкав, щоб не колотили раз-у-раз вашого щастя. А при чийй допомозі, як не при моїй під цю хви-

лину, краще ви покарали б єгиптян, що на них тепер найбільше сердитесь? А й з довоколишніми народами теж; як схочеш бути кому приятелем, буде щонайбільшим, — як же хто тебе роздратує, з тим зробиш лад, мов самовладний пан, якщо візьмеш собі нас до помічі. Бо ми тобі служили б не тільки за гроші, але й ради вдячності, що її слушно зберігали б, за те, що ти нас врятував.

— І коли я це все так собі розмірковую, дивним мені здається, що ти недовіряєш нам, та й дуже хотів би я почути імення того, хто так зручно зумів утовкмачити тобі, що ми змовляємось на тебе.

Стільки сказав Клеарх. А Тиссаферн ось як йому відповів:

— Я дуже тішуся, Клеарху, коли чую твої розумні речі. Бо якби ти ще, не зважаючи на висказані думки, затівав щось лихе проти мене, то ти був би, так мені принаймні здається, сам собі ворогом. А щоб ти зрозумів, що й ви неслухно недовіряєте цареві й мені, то послухай і мого слова.

— Якби ми хотіли вас знищити, то що ти собі уявляєш: чи ми не мали б доволі кінноти, піхотинців, або зброї? Стільки в нас того, що ми могли б вам завдат лиха без власної небезпеки! Чи, може, нема в нас доволі пригідних місць для нападу? Немає стільки рівнин, що ви їх навіть по-дружньому з тяжким трудом проходите? Не мусите ви дістатись через стільки гір та й таких, що вистачить нам їх заздалегідь зайняти, щоб ви не могли ніяким чином перейти через них? Невже немає таких рік, через які можемо тільки таке число вашого війська пропустити, з яким хочемо битись? Алеж деяких ви зовсім не перейшли б, якби ми вас не перевели через них... А якби навіть в усьому тому ми програли, то все ж таки вогонь — могутніший за плоди землі: якби ми їх спалили, то поставили б проти вас голод, що з ним ви не могли б боротись, хоч би якими славними воїнами вдались! Отже коли маємо стільки засобів до війни з вами, а з тих ніодин такий, що був би небезпечний для нас, навіщо з-поміж того числа вибирати нам той спосіб, що єдиний — проклятий у богів, гидкий у людей? Це ж засіб зовсім безрадних, безпомічних, зацькованих, а до того ще й нікчемних людей, що хочуть доконати чогось, ламаючи присягу перед богами, гублячи честь перед людьми. Ні, Клеарху, ми не такі легкодухі й не такі не-мудрі!

— Так чому ми не хотіли вас погубити, хоча це й було в наших силах? Знай же добре, що причиною цього є моє бажання здобути собі довір'я греків. Так! Кир спровадив сюди найманців, придбавши їх довір'я обіцянками грошей, я хочу відвести їх здобуваючи непохитну вірність добродійствами. До чого ви мені придастесь, це вже й ти сказав, але найважніше я знаю: єдиному цареві вільно носити просто на голові тіяру, але в серці — при вшій допоміг міг би легко кожний носити.

Клеарх повірив у ширість цих слів. Тому й сказав:

— Так коли ми маємо такі причини до приязні, чи не заслужили собі на найважчу кару ті люди, що пробують наклепами розсварити нас?

— Якщо ви, полковники й сотники, схочете прийти до мене, — сказав Тиссаферн, то я явно при всіх подам до відома імена тих, що говорили мені, ніби ти затіваєш щось на мене і на моє військо.

— Я, — сказав Клеарх, — приведу всіх і виявлю знову тобі, звідки я чув про тебе.

По цій розмові Тиссаферн, виявляючи свою ласкавість, затримав Клеарха в себе й запросив до стола.

7. Зрада

Коли на другий день Клеарх вернувся до табору, зараз видко стало, що він вірить гаряче в ширість дружби з Тиссаферном. Він розповів усе те, що той йому казав, заявляв, що ті, кого Тиссаферн запросив, мусять іти й кому з греків докажуть, що поширює наклепи, таких треба покарати як зрадників і ворогів грецького війська. А здогадувався, що то Менон набріхував; бо знав, що він бував у Тиссаферна разом з Аріяєм, що суперничає з ним, Клеархом, і змовляється з іншими, щоб перетягнути все військо на свій бік і тоді зовсім заприятелювати з Тиссаферном. А втім, і Клеарх бажав, щоб усе військо стояло за ним, а супротивників рад був позбутися.

Деякі вояки були проти того, щоб усі полковники й сотники йшли в гості та щоб так дуже вірити Тиссафернові. Але Клеарх сильно впирався, аж довів до того, що пішло п'ять полковників і двадцять сотників. Їх супроводжували, як на базар,* яких двісті рядових вояків.

*Отже: без зброї.

А коли вже були біля Тиссафернового намету, полководців запросили до середини; були там беотієць Проксен, тессалієць Менон, аркадієць Агій, лакедемонєць Клеарх і ахаєць Сократ. А сотники залишились перед наметом.

Недовго потім на той самий знак ув'язнюють цих, що були в середині, й рубають тих, що стояли надворі. А згодом декілька перських вершників виїхали на поле і якого грека де запопали, раба чи вільного, всіх убивали.

Греки бачили з табору метушню кінноти, дивувались і не знали, що вони роблять. Аж тут пригнався верхи аркадієць Нікарх, ранений у черево, що притримував руками кишки. Він зрадив усе, що сталося. Тоді греки кинулися до зброї, всі в переполосі, бо думали, що перси ось-ось приженуться до табору.

Та вони не прийшли гуртом, а тільки Аріяй, Артаоз і Мітрадат, що були найближчими повірниками Кира. Грецький перекладач запевняв, що бачив з ними також Тиссафернового брата і пізнав його. Супровожали їх і інші перси в повній зброї, може триста вояків. Коли вони були близько, зажадали, щоб вийшов грецький полковник або сотник, як є де який, щоб оповістити йому царський наказ.

Тоді вийшли під охороною вояків грецькі полковники Клеанор з Орхомену і Софайнет із Стимфалю, і з ними атенєць Ксенофонт, щоб довідатися, що діється з Проксеном. А Хейрисоф відійшов був саме в тім часі разом з іншими до якогось села по харчі.

І коли стали в такій віддалі, що можна було вже чути голос, Аріяй сказав так:

— Греки! Тому що Клеарх, як виявилось, зламав присягу і зірвав перемир'я, потерпів кару і вже немає його між живими, а Проксен і Менон, що відкрили його підступ, є у великій пошані. А від вас цар жадає видачі зброї. Каже, що вона до нього належить, бо була власністю Кира, його раба.

На це відповіли греки, а говорив в їх імені Клеанор з Орхомену:

— Аріяю, ти найгірший падлюко з усіх людей, і ви всі, що були Кировими приятелями! Невже не сором вам ні богів ні людей? Ви присягнули нам уважати за приятелів і ворогів тих самих, що й ми, а тепер зрадили вкупі з найбільшим безбожником і нікчемою Тиссаферном! Ви погубили тих, яким склали присягу й зрадили нас,

усіх наших, — та й смієте ще приходити до нас разом з ворогами?

Тоді Аріяй сказав:

— Але ж виявилось, що Клеарх попереду затівав щось проти Тиссаферна й Оронта та й усіх нас, їх приятелів.

На те докинув Ксенофонт:

— Отже якщо Клеарх проти присяги зламав умову, то вже потерпів за те кару; бо певно, що справедливість вимагає, щоб гинули ті, що зневажають присягу. Але тому що Проксен і Менон ваші добродії, а наші полководці, пришліть їх сюди! Адже ясно, що вони, наші й ваші приятелі, постараються дати найкращу раду і вам, і нам...

Тоді перси довгий час розмовляли між собою і врешті — відійшли, не даючи ніякої відповіді на Ксенофонтіві слова.

8. Силуети побитих

Отак то перси схопили грецьких полководців; вони привели їх до царя і там їм стягли голови.

Один з них, Клеарх, як це однозгідно признали всі, хто його ближче знав, був не тільки добрим знавцем воєнного ремесла, а й був закоханий у війні без краю. Отже як довго тривала війна лакедемонців з атенцями,* брав у ній участь. А коли настав мир, переконав своїх земляків, що тракійці дошкулюють грекам, і виеднав по довгих зусиллях від ефорів згоду відплисти на війну з тракійцями в околиці Херсонесу і Періяту. І коли вже їхав, ефери змінили свою думку й зажадали, щоб вернувся в Істму. Та він не послухав вже їх, але відплив мершій до Гелеспонту. З тієї причини спартанська влада засудила його на смерть за непослух.

Вже як вигнанець прибуває до Кира. Якими словами він з'єднав собі Кира, про те оповідалося на іншому місці.** Досить, що Кир дав йому 10.000 дарійків. А він не обернув їх на легке життя, але за ці гроші зібрав військо і воював із тракійцями. Переміг їх у

*Тобто "пелопонеська війна" 431-404 до Хр.

**Ксенофонт тут помилювся, бо ніде не оповів про першу зустріч Клеарха з Киrom.

боротьбі, знищив і розграбив їх майно та й воював, доки Кир не потребував війська. От тоді відійшов, щоб знову воювати, цим разом на спілку з Киrom.

Оце ж, на мою думку, діла, прикметні мужеві, що кохається в війні: бо хоча, може, жити мирно без шкоди на честі й майні, вибирає війну; хоча може легко й вигідно проводити час, бажає трудитись, аби тільки на війні; хоч може без небезпеки набувати багатства, воліє їх розтрачувати серед воєнних змагань. Як інший ладен гайнувати майно на любові чи на інші втіхи, так він — на війну. Такий він був закоханий у війну.

А що був мистцем у воєнному ремеслі, бачимо з того, що любив небезпеки, день чи ніч, ганявся за ворогами, в хвилини тривоги був розсудливий; а це завжди підтверджували присутні свідки.

Казали, що тією вдачею, яку він мав, знадобився на провідника, як тільки можна найбільше. Бо вмів, як мало хто, пожуритися, щоб його військо мало харчі та й знав як їх придбати, умів утовкмачити всім довкола, що його, Клеарха, треба слухати. Цього довершував своєю непривітністю, бо мав похмуре обличчя, грубий голос, карав завжди суворо, інколи і в гніві, так що, бувало, й жалів того пізніше. Але і з розмислу не раз карав; бо вірив, що безкарне військо до нічого не годиться. Оповідали собі навіть його слова, що вояк повинен більше боятися полководця, як ворогів, якщо має стежити за ворогом на варті чи шадити друзів, а чи то без викрутів іти на ворога.

Отже в небезпечі вояки раді були чути його накази й не бажали собі іншого наставника; бо похмурість на його обличчі, казали, погодою тоді вважалась, а суворість — завзяттям на ворогів видавалась, — чимось спасенним, а не страшним. Але як позбулися лиха і можна було перейти до інших вождів, багато вояків покидали його. Бо не знав він привітності, лише завжди суворість і жорстокість; от тим то й дивились усі вояки на нього, як діти на вчителя. Отже ніколи не мав людей, що йшли б за ним із приязні й прихильності. А кого йому уряд приділив або недостатки чи інша konieczність до нього привела, тих він привчив до незвичайного послуху. І коли почали перемагати з ним ворогів, то це вже була сильна підойма, що творила з його людей непоборних вояків; бо була в них велика сміливість проти ворогів і незвичайна слухняність з остраху перед його карою. Отакий він був вождь, але коритися

іншим, як оповідали, — не дуже любив. Коли вмирав, мав приблизно п'ятдесят років.

Беотієць Проксен ще хлопцям мріяв про те, щоб вирости на мужа придатного до великих діл. Щоб це досягнути, платив великі гроші за науку Горгієві з Леонтинів. Коли скінчив навчання то й міркував собі, що не лише здужає давати накази, але й приязно з першими людьми, не буде менше варті від них, тоді прибув до Кира, щоб послужити його справі. Сподівався, що з цього здобуде славне ймення, велику могутність і багато грошей. Хоч як дуже він прагнув цього, то видно було ясно, що нічого не хоче досягнути неправдою, бо здобувати ці добра — треба було, на його думку, гарним і чесним шляхом, інакше ні.

Умів проводити гарними й добрими людьми; однак не вмів увілляти у своїх вояків почуття сорому і страху: він соромився більше вояків, ніж підвладні його, боявся більше попасти в неласку вояків, як вони — неслухати його. Думав, що вистачає для вождя хвалити того, хто добре робить, а не хвалити того, хто шкодить. Тим то гарні й добрі люди з його війська були ширі для нього, а лихі хитрували, бо знали, що з ним легко дадуть собі раду. Коли вмирав, мав яких тридцять років.

Тессалієць Менон не ховався з тим, що бажає розбагатіти, що хоче влади, щоб більше здобути, що бажає почестей, щоб ще більше мати зиску. Намагався заприятелитися з наймогутнішими, щоб колись за кривду не зазнати кари. А щоб досягнути свої задуми, за найкоротшу дорогу до цього вважав кривоприсягу, брехню й обман, а ширість і правду — за недоречність. Нікого, очевидно, не любив, а кого подавав за приятеля, на того напевне чигав. Із ворога ніколи не насміхався, а про всіх товаришів говорив завжди, ніби кепкуючи. І на ворожі багатства не чигав; бо міркував собі, що важко здобути в тих, що бережуться; але гадав, ніби то він єдиний видумав, що найлегше брати в приятелів, бо вони не стережуться. Боявся всіх, що були віроломними й несправедливими, наче добре озброєних людей, а з чесними і щирими поводився, наче з боягузами. Як дехто славиться побожністю, правдомовністю і справедливістю, так Менон чванився тим, що вміє обманути, що знає придумати брехню чи осміювати приятеля; хто ж не був гільтьєм, здібним на все лихе, того зараховував завжди до неуків. А коли хотів стати першим приятелем, намагався досягнути це місце накле-

пами на попередніх приятелів. Пробував тим способом нахилити вояків до послуху, що разом з ними допускався злочинів. Був тієї думки, що здобуде собі пошану й повагу, коли покаже, що дуже багато може пошкодити та що готов це зробити. Коли хто від нього відходив, тому пригадував ніби яке добродійство, що, бач, не знищив його, хоч мав з ним до діла.

Можна б сказати іноді й неправду, передаючи невияснені поголоски, але скажу те, що всі знають про нього — ще в квіті молодости виєднав собі в Аристипа провід над найманцями, також ще в розквіті віку став найближчим приятелем чужинця Арія, що любив гарних хлопців; а й сам він, ще безвусий, любив Тарипа, якому вже росла борода.*

Коли інші полководці, його товариші, вмирали за те, що пішли з Киром у похід на царя, він не згинув разом з ними, хоч зробив те саме. А згинув по смерті інших полководців, покараний царем не так, як Клеарх та інші, що їм стяли голови — цю смерть уважають за найшвидшу, а жив ще рік на муках і, як оповідають, діждався смерти злочинця.

Згинули там також аркадієць Агій і ахаєць Сократ. Ніхто ніколи не говорив про них із глуфом, як про поганих вояків, ніхто не дорікав їм, що були поганими приятелями. Мали вони обидва приблизно по 35 років життя.

*Все це натяки на педерастичні гріхи, поширені дуже у старовині.

III

Пробосм

1. Тієї ночі одчаю...

Коли полковники попали до в'язниці, а ті сотники й рядові вояки, що пішли з ними, згинули, тоді греки стали зовсім безрадні. Адже бачили, що вони під самою царською столицею, а звідусіль довкола них багато ворожих народів і міст, що й ніхто вже не схоче продати харчів, а до Греції не менше десять тисяч стадій (2.000 км) і ніякого в них провідника дороги, а на середині поворотного шляху спиняють їх непрохідні ріки, що зрадили їх навіть Кирові перси, і вони залишились самі-саміські без одного їздця союзника, а з цього було ясно, що як переможуть, нікого не встигнуть убити, а як їм не поведеться, ніхто з них не лишиться живим. Розмірковували вони це все й попадали в зневіру. І мало хто з них покуштував на вечерю страви, мало хто розпалив багаття, багато з них тієї ночі й не йшли до табору, а лягали, де хто попав, та й не могли заснути з журби і з туги за рідним краєм, за батьками, дружинами, дітьми... Думали ж, що вже ніколи їх не побачать. З такими думками всі провели ту ніч.

А був у війську один атенець, Ксенофонт. Він ішов з ними, хоч не був полковником, ні сотником, ні рядовиком; покликав його з дому давній приятель Проксен. Обіцяв йому приязнь Кира. Кир, мовляв, йому самому дає більше користи, як батьківщина. Але Ксенофонт, прочитавши листа, радився атенця Сократа у справі виїзду. А Сократ боявся, щоб хто не добачив якоїсь провини проти держави в приятелюванні з Киром, бо казали, що Кир помагав ревно

лакедемонцям у війні проти Атен; тим то радить Ксенофонтіві йти до Дельф та просити в бога ради щодо виїзду. Ксенофонт подався до Дельф і запитав Аполлона, котрим богам має скласти жертву й помолитись, щоб якнайкраще й якнайліпше відбути ту дорогу, яку має на думці, щоб йому там поталанило та щоб щасливо вернутися назад. І Аполлон відповів, котрим богам складати жертви. Коли вернувся з Дельф, оповідає віщування Сократові. А той, почувши, докоряє йому, що не запитався наперед, чи краще для нього їхати, чи сидіти вдома, але неначе сам признав, що треба їхати, і питався тільки як найкраще відбути подорож. "Але коли ти не запитав, — сказав, — то вже треба робити, що бог наказує".

Так тоді Ксенофонт склав жертви тим богам, що їх доручив Аполлон, і відплив. Наздігнав ще Проксена й Кира в Сардах, коли вже мали вирушати в похід у глиб країни, і познайомився там з Киром. Проксен заохочував його лишитися і Кир теж. Казав, що похід швидко скінчиться і він негайно відішле його назад. А всі говорили, що похід готується на псидійців.

Отак вирушив він у похід, обдурений, але не Проксеном, бо той сам не знав, що похід — на царя, та й ніхто інший з греків не знав того, крім Клеарха. Аж як прийшли до Килікії, стало вже всім ясно, що похід — на царя. Та хоч боялися дороги й нерадо йшли, проте не верталися, здебільшого з сорому перед собою й Киром. Одним з таких був також Ксенофонт.

Коли тепер усіх огорнула зневіра, журився й він з іншими і також не міг заснути. Задрімавши на хвилинку, побачив сон. Приснилось йому, ніби вдарив грім і блискавка впала в батьківську хату, і вона вся спалахнула. Тремтячи весь, прокинувся. Цей сон видався йому почасти добрим знаком, бо в трудах і небезпеках побачив велике світло Зевесове; почасти ж лякався, бо згадав, що сон був від царя Зевеса* і що довкола світився вогонь, отже боявся, що не зможе вийти з цареві землі та що всякі труднощі загородять йому дорогу звідусіль. Але яке справжнє значення такого сну, то можна зрозуміти з того, що трапилось після сну.

Бо зараз, як тільки прокинувся, прийшла йому на умі така думка: Пощо я тут лежу? Ніч швидко минає, а на світанку напевно

*Отже — Зевеса, покровителя царів.

прийдуть вороги. Якщо дістанемося в руки цареві, чи не будемо мусіти пережити найважчі зневаги, витерпіти найлютіші муки й марно загинути? І ніхто не клопочеться, ніхто не дбає про те, щоб захишатись, а всі лежимо собі так, наче б можна було спокійно лежати! Із якого міста сподіватись мені провідника, що довершив би цього? Якого віку, яких літ мені дождатись? Не буду ж я вже старшим ніколи, якщо сьогодні віддамся ворогам у руки...

Тоді мершій зривається на ноги і наперед збирає Проксенових сотників.

2. Ксенофонт радить

Коли сотники зійшлися, Ксенофонт каже до них:

— Я, панове сотники, ніяк не засну, зрештою, певно, так само, як і ви, та й навіть лежати довше не можу, коли бачу, де ми опинились. Бо вороги, очевидячки, не скоріше виповіли нам війну, аж побачили, що добре приготувались до неї; а з нас ніхто не старається й собі подбати, щоб ми могли якнайкраще боротись. Адже якщо попадемо в розпач і віддамся в руки цареві, то як вам здається, чого ще доживемо? Коли він своєму братові, синові того самого батька й тієї самої матері, померлому велів відрубати голову й руку та прибити на хрест, то що зробить з нами, за яких немає кому заступитись,* що вирушили проти нього, щоб зробити з царя раба, а навіть убити його, коли зможемо? Чи не підшукає всяких способів, щоб закатувати нас найстрашнішими муками, аби тільки завдати страху всім людям, що колись вибирались би в похід на нього? Отже ми мусимо всього хапатись, щоб тільки не потрапити йому в руки. Правду кажучи, як довго було перемир'я, мені раз-у-раз жаль було нас, а зависть брала на царя та його військо, коли я розглянув добре, яку вони мають велику й багату землю, які незмірненні харчові засоби, скільки служби, худібки, золота й одежини, та й коли я порівнював наших вояків, що з тих усіх дїбр нічогосько не мали, хіба що за гроші собі купили (а знав я теж, що небагато вже було між нами таких, що мали за що купити!), бо в інший спосіб, не купівлею, набувати харчі — спиняла нас присяга. Отож коли я те

*Як за Киром заступалась мати.

передумував, то інколи більше боявся перемир'я, ніж війни, такої, як тепер. Та коли вони зламали перемир'я, зламались, здається мені, разом з тим і їхнє лукавство і наша непевність. Всі ці достатки лежать уже між нами як нагорода за перемогу для тих із нас, що хоробріші, а суддями змагань — боги, що будуть з нами, як треба сподіватися. Бо ж вони зламали присягу на боже ймення, а ми, хоч і бачили великі користі, вперто стримувалися, пам'ятаючи нашу присягу перед богами; тим то ми можемо, так мені здається, йти на змагання з багато більшою вірою, ніж вони. Та ще ми витриваліші від них на студінь, спеку й труди; і дух у нас з ласки богів сильніший, ніж у них. Тих людей легше ранили й вбивати, ніж нас, якщо боги дадуть нам перемогу, як досі давали.

— А леж може й інші греки так само думають? На богів, не ждімо, щоб інші приходили до нас і кликали до найкращих діл! Ми зачнімо інших закривати до хоробрости. Покажіться найсміливішими з усіх сотників, гіднішими полковниками від теперішніх полковників. Та й я, якщо постановите братися за це діло, хочу йти за вами, а як навіть скажете проводити, не буду викручуватись віком, бо думаю, що доволі маю сил відвернути лихо від себе.

Так він промовив, а всі сотники, почувши ці слова, закричали, щоб він проводив ними, окрім якогось Аполлоніда, що закидав збеотійська. Він казав, що небиліці верзе всякий, хто каже, що можна інакше врятуватися, а не підданством цареві, поки ще час, й одночасно почав вираховувати всі труднощі. Але Ксенофонт перебив йому, кажучи:

— Дивний чоловіче! Ти бачиш і не розумієш, чуєш і не тямаш. Адже ти був саме там, де й ці, коли цар по смерті Кира, загордившись з того приводу, прислав до нас посланців з наказом складати зброю. А коли ми її не склали, але озброєні наблизилися й отаборилися поруч нього, чого то він не робив — і послів посилав, і згоди просив, і харчі постачав, поки не осягнув договору? А коли знову полковники й сотники без зброї, так, як ти тепер радиш, пішли до них на розмову, покладаючись на договір, то чи тепер не побиті вони, не скатовані, не зневажені, що й умерти нещасні не можуть, хоч як тієї смерті собі — я певний цього — бажають? А ти все це знаєш і кажеш, що небиліці верзе той, хто радить боронитись, і накликаєш, щоб іти до царя і знову просити ласки? Ні, панове! Мені здається, що цього чолові'ягу не слід навіть допускати

сюди між нас, а треба відібрати йому уряд сотника й накласти на нього вантаж, і тільки до цього його вживати. Бо він осоромить і свою батьківщину і всю Грецію, хоч він грек, отакий нетіпаха.

Тут перебив йому Агасій із Стимфалю:

— Алеж йому нічогосько ні до Беотії, ані до решти Греції! Я ж бачив у нього обидва вуха проколені, як у лідійця...*

І так воно справді було. Отже прогнали його. А всі інші сотники, йдучи повз ряди, як де був який полковник живий, покликували полковника, а де згинув, підполковника, де ж був сотник при життю, — сотника.

Коли всі зійшлися, посідали перед табором. А було всіх полковників і сотників коло сотні. І коли це діялось, була майже північ. Тоді Геронім з Еліди, що був найстарший віком із Проксенових сотників, почав так говорити:

— Панове полковники й сотники! Ми розглядали сучасне наше становище й постановили самим зійтися і вас запросити, щоб урадити щось доладу, якщо можна. Скажи ж і ти, Ксенофонте, їм те, що нам ти шойно говорив.

Тоді Ксенофонт промовив так:

— Це вже ми всі добре знаємо, що цар і Тиссаферн ув'язнили тих з-поміж нас, яких могли, а на інших, очевидячки, придумують підступ, щоб їх загубити, як лиш буде можна. А ми мусимо, — така моя думка, — усе зробити, щоб тільки не впасти в руки варварів, а радше, якби було можна, дістати їх у свої. Тож добре знайте, що ви, в такому числі, як тепер зійшлися, маєте найбільше сили до діла. Бо ж усі ті вояки дивляться на вас, і як побачать у вас зневіру, всі стануть боягузами, але як спостережуть, що ви самі приготівляєтесь на ворогів та й інших накликаєте, будьте певні, вони підуть за вами й будуть намагатися наслідувати вас. Адже ви — старшини, ви — полковники й сотники, як довго був мир, ви перевищали їх майном і почестями, отже й тепер, коли війна, треба вам подумати про те, щоб бути ліпшими від юрби, та й радою і трудом бути попереду них, де тільки треба. Тепер же, — на мою думку, — ви принесете велику користь для війська передусім тим, що подбаєте, щоб на місце поляглих якстій вибрати нових полковників і сотників. Бо без

*Греки не носили сережок (ковтків) на вуха, як деякі азіяти.

провідників не може бути нічого гарного й путящого, коротко кажучи, — ніде, а вже не може бути цього у воєнних справах. Адже кажуть, що лад рятує, а безладдя губить. А коли настановите нових провідників, скільки буде треба, коли й решту вояків зберете й підбадьорите їх, думаю, що це буде дуже до речі. Бо тепер ви теж, мабуть, помітили як байдуже вони йшли до табору, як байдуже ставали на стійки; якщо й далі будуть такі похнюплені, не знаю, до чого вони пригодяться, якби зайшла потреба вночі чи вдень. Коли ж хто вплине на їх думки так, щоб не мізкували завжди лише над тим, що треба страждати, але також подумали, що треба робити, той скріпить вельми їх душі. Адже знаєте, що не число і не сила дає на війні перемогу, але хто з волі богів з бадьорішим серцем наступає на ворога, перед тим супротивники звичайно не встоять! Пам'ятаю я ще, панове, й те, що хто намагається всяким способом рятувати на війні своє життя, той здебільша гине соромно й гидко, а хто розуміє, що смерть — спільна й конечна для всіх людей, і намагається передусім з честю вмерти, такий якимсь чином частіше доживає глибокої старости і щасливіше живе, поки живе. І нам треба це сьогодні мати на увазі, бо ми в такому становищі, що й самі повинні бути відважними й інших до того заохочувати.

На цьому він скінчив. Після нього промовив ще Хейрисоф:

— Алеж раніше, Ксенофонте, я лише стільки знав про тебе, що ти атенець, а тепер я мушу похвалити тебе й за те, що ти говориш і дієш. Я бажав би широко, щоб таких було якнайбільше, бо вони були б спільним нашим скарбом. Так тепер, панове, не зволікаймо, але ходімо вже і, де бракує, там вибирайте старшин, а вибравши приходьте на середину табору й приведіть вибраних. Опісля скличемо туди й інших вояків. А нехай з'явиться туди й окличник Тольмід.

І коли тільки це сказав, устав, щоб не відкладати, а мерщій виконати, що треба.

Тоді вибрали таких старшин: на місце Клеарха — Тимасіона з Дардану, на місце Сократа — ахайця Ксантикля, на місце Агія — аркадійця Клеанора, на місце Менона — ахайця Філесія, а на місце Проксена — атенця Ксенофонта.

3. Геть зневіру!

Коли вибрали старшину, надворі вже майже ясніло. Старшини

сходилися на середину табору. Вирішили розставити сторожі й скликати вояків.

Як уже всі вояки зійшлися, устав наперед лакедемонєць Хейрисоф і промовив так:

— Вояки! Важке наше становище, коли ми втратили таких славних полководців, сотників і вояків, а до того ще відділи Арія, що попереду були нашими союзниками, зрадили нас... А проте мусимо і в теперішньому становищі показатися справжніми мужами й не падати духом, але добути всіх сил, як лише можна, щоб вибороти світлу перемогу і вирятуватись. Коли ж ні, згинемо принаймні із славою, а ніяк не піддаваймося живими ворогам! Думаю, що ми мусіли б таких страждань зазнати, що, краще, хай боги на ворогів їх звернуть...

По ньому встав Клеанор з Орхомену і так сказав:

— Алеж бачите, панове, цареву невірність і безбожність, бачите Тиссафернове лукавство, що запевняв нас, нібито він сусід Греції і над усе бажає нашого рятунку, на це сам присягнув, сам дав правницю, але й сам обманув і схопив наших полководців та й не злякався Зевеса, опікуна гостинности, а підвівши Клеарха тим саме, що запросив його до свого стола, погубив таких мужів. Арія, що ми його царем хотіли зробити, що ми присягали й подали собі з ним руки, не зрадити одні одних, і він теж не злякався богів і не вшанував пам'яті покійного Кира, дарма, що Кир любив його, поки жив, найбільше, і тепер перейшов до його найгірших ворогів і намагається знищити нас, Кирових приятелів... Але за те хай боги їх скарають! А ми, бачимо їх діла й мусимо добре вважати, щоб вони нас більше не обдурили, і воювати якнайзавзятіше та й витерпіти все, що боги дадуть.

Після нього встає Ксенофонт, одягнений у найкращу зброю, бо був тієї думки, що, чи боги дадуть перемогу, переможцеві личить найкраща оздоба, чи треба буде вмерти, та годиться, щоб той, хто вважає себе за гідного найкращих оздоб, гинув із ними. Він так почав свою промову:

— Клеанор говорив уже про невірність і лукавство варварів, а й самі ви це, думаю, добре знаєте. Отже якби ми знову мали радити над тим, щоб іти з ними по-дружньому, то мусіли б упасти в велику зневіру, бачивши страждання наших полководців, що з довір'ям віддалились їм у руки. Але коли ми маємо на думці із зброєю в руках

покарати їх за їх учинки і потім увесь час іти на них війною, то при божій ласці багато маємо гарних надій на щасливий рятунок.

Під час цих слів хтось чхнув.* Вояки, почувши це, одним відрухом подякували богам, а Ксенофонт говорив далі:

— Коли в тій хвилині, як ми говорили про рятунок, появився нам знак Зевеса-спасителя, то здається мені, слід би нам скласти обітницю цьому богові, що зложимо йому жертву за рятунок, як тільки прибудемо в якусь дружню землю та й іншим богам слід би обіцяти жертви по нашій змозі. Отже хто з цим згоджується, хай піднесе руку!

Тоді всі піднесли руки. Потім помолились і заспівали пеан. Коли так склали поклін богам, він почав знову:

— Я говорив саме про те, що маємо багато гарних надій на щасливий рятунок. По-перше тому, що зберігаємо присяги богів, а вороги зневажили їх і зламали перемир'я. Коли це так, то боги мусять бути проти наших ворогів, і навпаки — за нас. А боги мають силу великих миттю применшити, і малих, в яких би труднощах вони не були, легко врятувати, коли тільки схочуть.

А друге, пригадаю вам також небезпеки наших предків, щоб ви знали, що нам годиться бути відважними і що відважні при божій допомозі виходять щасливо з найбільшої скрути. Коли перси і їх союзники надійшли з незмірними силами, щоб стерти з лица землі Атени, атенці зважились стати проти них і — перемогли.** Тоді обіцяли були богині Артеміді скласти на жертву стільки кіз, скільки вб'ють ворогів, а що не могли знайти їх доволі, постановили щороку жертвувати по п'ять сотень, і ще й нині їх жертвують. Опісля, коли вже Ксеркс дібрав незчисленне військо й пішов походом на Грецію, також і тоді перемогли наші предки їх предків і на суходолі і на морі.*** На пам'ятку тих перемог стоять і досі стовпи-трофеї, але найбільша пам'ятка — це воля держав, що в них ви народились і виховались. Бож перед ніякою людиною не б'єте поклонів, тільки перед богами. От яких батьків ви діти! І не на те я кажу, що ніби то ви приносите ганьбу їх пам'яті. Ні! Адже неба-

* Це вважалось за добрий знак від непам'ятних часів.

** Під Маратоном, 490 р. до Хр.

*** На морі під Саламіною 480, на суходолі під Плятеями 479 р. до Хр.

гато днів проминуло з того часу, коли ви, поставлені в бойову лаву проти їх нащадків, побили їх при божій помочі, дарма, що було їх без ліку більше від вас. От тоді ви були хоробрі, коли йшло про Кирове царювання! А тепер, коли бій іде за власну вашу долю, справді, мусите видобути з себе багато більше хоробрости й завзятости.

— Але й бодрішими проти ворогів треба вам тепер бути. Адже тоді ви ще не знали їх, та хоч бачили їх незмірнене число, все таки зважилися із сміливістю своїх батьків ударити на них, а тепер, коли ви вже й випробували їх і знаєте, що не можуть устоятись перед вами, дарма, що їх без ліку більше, то чого ще маєте їх боятись?

— І нехай вам не здається, що тепер нас менше, бо відпали Кирові перси, що разом з нами воювали. Алеж вони ще більші страхополохи, як ті, що ми їх побили: бо втікали перед ними, покидаючи нас. А чейже таких, що готові дати початок утечі, стокроть краще бачити серед ворогів, ніж у своїх лавах. А якщо хто з вас хвилюється тим, що не маємо кінноти, а в ворогів того сила-силенна, подумайте тільки, що десять тисяч їздців — це ніщо інше, як десять тисяч людей. Бо ще ніхто не згинув ніколи в битві від того, щоб кінь вкусив його або копнув,* а тільки мужі dokonують усього в часі битви. То невже ж ми не стоїмо на безпечнішому ґрунті від їздців? Адже вони, причеплені до коней, боятсья не тільки нас, але й того, щоб не впасти, а ми, ступаючи по землі, багато сильніше вдаримо, як хтось наблизиться, краще поцілимо, кого захочемо. Тільки одним-одніським перевищують нас їздці: безпечніше, ніж ми, можуть утікати.

— А коли вже битви не боїтєся, але журитєся тим, що Тиссаферн не покаже дороги, і що цар не дозволить купити хліба, подумайте, чи краще мати провідником Тиссаферна, що очевидячки чигає на нас, чи тих людей, що їх візьмемо в полон і їм накажемо показувати дорогу. Адже вони будуть знати, що коли зле нас поведуть, то й зле буде з ними. Щодо харчів, то чи краще їх купувати на перському базарі, малі мірки за дорогі гроші, що їх уже й так небагацько в нас, чи самим собі брати переможною рукою та й у таких же мірах, яких хто захоче.

*Нагадуються жартівливі слова стрілецької пісні: "то копитом від фаркіхи вб'є кобила".

— А коли вже ви признаєте, що так буде краще, але боїтеся, що ріки — це непоборна перешкода та що перехід через них принесе величезні втрати, поміркуйте, чи й у цьому варвари не зробили великої дурниці. Адже всі ріки, хочби вони й були непрохідні подальше від джерел, можна перейти, не замочивши колін, коли зблизитися до тих джерел.

— Але якби й ріки не пропустили нас, якби ми ніякого провідника не побачили, то ще й тоді, не зважаючи на все, немає потреби впадати в одчай. Адже знаємо, що мисійці, а чейже їх не назвемо хоробрішими за нас, проти волі царя живуть у царевій землі і мають там багато великих і заможних міст; знаємо, що так само й пісидійці; а на власні очі ми бачили, як ликаонці, опанувавши твердині на рівнинах, висисають їх землю. Тим то й ми, така моя рада, не повинні показувати по собі, що квапимосся додому, але розташовуватись так, начебто ми тут хочемо поселитись. Бо знаю, що й мисійцям цар не жалів би провідників, та ще дав би й багато заручників для певности, що відійдуть без засідки, а то й промостив би їм шлях, хоч би й четвірнею бажали від'їздити... Я певний, що й нам зробив би це з широко-прещирого серця, якби бачив, що ми заходимося коло того, щоб тут залишитись. Боюсь тільки, що якби ми лиш один раз привчилися жити в безділлі й проводити час у достатках, якби ми познайомились з гарними й стрункими жінками й дівчатами Медії й Персії, — щоб тим ми не забули про поворот додому, як ті лотофаги! Отже, здається мені, що розумно й слушно буде поспробувати наперед дістатися до Геллади та до своїх родин і з'ясувати грекам, що вони доброхіть бідують, коли можна безземельних у своїй батьківщині громадян переселити сюди на статки-достатки. Бо всі ці добра, вояки, є, очевидячки, власністю переможців.

— Але треба ще про те поговорити, як би нам іти далі щонайбезпечніше та як щонайкраще боротись. Отже передусім треба, на мою думку, спалити всі вози, які маємо, щоб в'юки не провадили нас, але ми щоб йшли, куди корисно для війська; потім і намети треба нам спалити, бо вони обтяжують похід і не приносять ніякої користі ані в бою, ані при постачанні харчів. Викиньмо геть і всякі інші зайві клунки, крім усього, що потрібне для війни, для їжі й пиття, щоб якнайбільше нас було під зброєю, а якнайменше при обозі. Бо знайте, що для переможених — усе несвоє, а як

переможемо, то й ворогів будемо вважати за своїх джурів.

— Остається мені ще сказати те, що я вважаю якраз за найважливіше. Бачите самі, що й вороги не раніше зважились виповісти нам війну, аж схопили наших полководців, бо вони знали, що як довго в нас є старшини і ми їх слухаємося, так довго маємо силу перемагати у війні, і були вони певні, що як заберуть нам старшин, ми згинемо в безладді й безкарності. Тим то теперішня старшина повинна бути ще дбайливіша від попередньої, а підвладні багато слухняніші супроти старшини, власне тепер більше, ніж колись. А якби хтось не слухався, постановить, щоб кожний з вас міг завжди допомогти старшині покарати такого, а тоді вороги вже перерахуються у своїх надіях; бо в цьому дні побачать замість одного — десять тисяч Клеархів, що не дозволять нікому бути ледашом.

— Але вже час братись за діло, бо, може, вже зараз появляться вороги. Отже кому здається, що так добре, хай мершій дасть свій голос, щоб діло довести до кінця. А як хто знає крашу раду, хай сміливо скаже, хоч би то був простий вояк; бо всі спільно потребуємо рятунку.

Після цього докинув ще Хейрисоф:

— Але ж коли треба буде додати ще щось до цих Ксенофонтових рад, то можна це зробити зараз. А мені здається, що найкраще буде ухвалити якстій все те, що він тепер сказав. Отже хто за внесок Ксенофонта, хай піднесе руку!

Тоді всі до одного піднесли руки. А Ксенофонт ще раз устав і сказав:

— Панове, послухайте, чого ще, на мою думку, треба. Ясно, що мусимо йти туди, де дістанемо харчі. А чую, що є гарні села не дальше звідсіля, як на 20 стадій (4 км). Та я не дивувався б, якби вороги йшли слід-услід за нами, немов ті боязкі пси, що біжать за всяким, хто мирно переходить, і кусають, як тільки можуть, але коли хто обернеться за ними, тікають щодуху. Отже, мабуть, безпечніше буде для нас іти в чотирикутнику, утвореному з гоплітів, щоб табір і численна челядь були краще забезпечені. А якщо ми тепер визначемо хто має вести перед чотирикутника й порякувати передні стежі, хто проводити по одному, хто по другому боці, і хто задньою сторожею, то не треба буде нараджуватись аж тоді, коли вже надійдуть вороги; тоді ми зможемо миттю розставити бойові лави. Отже якби хто мав іншу раду, хай подасть; а як ні, то може б

зробити так: хай Хейрисоф веде передніх, бо він лакедемонєць, обидвома бічними крилами хай керують два найстарші полководці, а ми два наймолодші, я й Тимасіон, могли б під теперішню хвилину проводити задніми. Спробуємо йти в такому ладі, а як пізніше буде потреба, порадимося знову, щоб завжди було якнайкраще. Але якщо тепер хтось бачить кращу раду, хай скаже!

А коли ніхто не опирався його думці, він сказав:

— Хто на це годиться, хай піднесе руку!

Так вони це постановили. Тоді він сказав ще:

— Отже тепер, в часі відвороту мусимо виконувати наші постанови. І хто з вас бажає бачити родину, хай пам'ятає, що мусить бути хоробрим вояком, бо йнакше не зможе досягнути своєї мети. І хто хоче жити, хай старається перемогти, бо переможці убивають, а переможені гинуть. І як хто бажає багатства, хай шукає перемоги; бо переможці можуть не тільки зберегти своє, але й забрати в переможених.

4. Луки й праці

Після тих постанов устали й розійшлися. І негайно почали палити вози й шатра; хто мав що зайве, роздавав усім, що потребували, а решту кидали в огонь.

Потім почали снідати. Під час сніданку прибув Мітрадат, а з ним яких тридцять їздців. Прикликав полковників на віддаль голосу і так їм каже:

— Я, греки, був і Кирові вірний, як ви знаєте, і до вас тепер прихильний. Тим то прибуваю сюди, хоч і з великим страхом. Якби я знав, що ви маєте якусь спасенну думку, я перейшов би до вас з усіми своїми підданими. Отже скажіть мені, як щирому приятелєві, що хоче спільно з вами відбувати похід, які маєте наміри.

Полковники порадилися й вирішили так відповісти, — а говорив в їх імені Хейрисоф:

— Ми постановили переходити через край, якомога без найменшої шкоди, якщо нам хтось дасть змогу відійти додому. Але коли хто буде нас спинювати, будемо з ним воювати, не перебираючи зовсім у засобах.

Тоді Мітрадат намагався переконати греків, що неможливо

врятувати життя проти волі царя. З того вже пізнали, що його наслано. Бо й хтось там з Тиссафернових приятелів їхав був з ним, щоб доглянути його вірності цареві.

Тим то полководці вирішили, що краще проголосити, що є непримиренна війна, як довго вони на ворожій землі. Тим паче, що вороги підходили й старалися перемовити вояків до себе. Перемовили навіть одного сотника, аркадійця Нікарха, що втік до ворогів уночі, може, з двадцятьома людьми.

Потім поснідали й перейшли ріку Запат. Ішли в бойових лавах, а в'ючна худоба й обоз ішли в середині.

Недалеко відійшли, як знову появився Мітрадат; мав із собою яких двісті вершників та може чотири сотні лучників і пращників, дуже жвавих і звинних. Зближався до греків, ніби приятель. Але як уже були зовсім близько, знечев'я одні з них почали стріляти з лука, і вершники, і піхотинці, інші кидали каміння з пращ і завдавали рани. Тим то задні грецькі відділи зазнавали чимало втрат, але не могли нічого зарадити; бо грецькі лучники з Кріту стріляли з луків на коротшу мету, ніж перси, а що не мали охоронної зброї, ховалися за гоплітів; також ратишники кидали ратища на меншу віддаль і не могли досягнути ворожих пращників. Тим то Ксенофонт постановив пуститись за ними навздогін. І погналися всі гопліти й пельтасти, що були з ним у задній сторожі. Але в погоні не захопили ніодного ворога. Бо не було в греків кінноти, а піхотинці не могли наздїгнати піхотинців, що ще здалека почали втікати, та це на невеликому просторі; а годі було відбігати далше від решти війська. Тимчасом перські вершники ще й серед утечі ранили наших, верхи пускаючи стріли позад себе, а до того ще наскільки греки погналися вперед, настільки мусіли назад відступати серед бою. Тим то за весь день не перейшли більше, як 25 стадій (4 1/2 км) і аж надвечір прибули до сіл.

Тоді огорнула їх знову знеохота. Хейрисоф і старші віком полковники дорікали Ксенофонтові, що гнався за ворогами, не дбаючи про лад у поході; вказували на те, що хоч сам ішов на небезпеку, проте ворогам не міг ні в чому зашкодити.

Ксенофонт, вислухавши цього, признався, що вони слушно роблять йому докори та й сам вислід свідчить на їх користь.

— Але я, — казав далі, — був приневолений гнатися за ними, бо бачив, що ми, стоячи на місці, зазнаємо втрат, а не можемо нічо-

гісько зарадити. Але коли ми пустилися навздогін за ворогами, то — ніде правди діти! — не могли їм нічого пошкодити, зате відступали з дошкульними втратами. І дяка хай буде богам, що вороги прийшли не з великою силою, але малою горсткою, так що небагато нам зашкодили, а відкрили нам очі на наші недостачі. Бо тепер вороги стріляють з луків і з пращ на більшу віддаль від критійців, а й ратишники не можуть їх досягнути своїми ратишами. А коли женемося за ними, не можемо відбігати задалеко від решти війська; тим часом на малому просторі, хоч як швидко біг би піхотинець, не може наздігнати іншого піхотинця, що почав утечу на віддаль стріли з лука! Отже, якщо маємо їх спинити, щоб не могли заколочувати нашого походу, треба нам мерщій пращників і вершників. На щастя, чую, що в нашому війську є вояки з Роду; багато з них уміє, як кажуть, стріляти з пращ і кидають вони вдвоє далше від перських пращників. Бо перські пращі недалеко несуть, тому що кидають каміння, завбільшки кулака, а родійці вміють користуватися й олов'яними кулями. Отже перевіримо, хто з них має пращі та й відкупім їх у них, і також іншим, що схочуть сплести нові, заплатимо добре; а хто згодиться стріляти з пращі в бойовому ряді, для тих теж придумаємо якісь пільги. От тоді, може, збереться який відділ добрих пращників, що стануть нам у пригоді. Бачу також, що у війську є коні: декілька є в мене, деякі лишилися з Клеархової кінноти, а багато, забраних у ворогів, є при обозі. Якщо ми їх усіх зберемо, та на їх місце дамо до обозу в'ючну худобу, а на ті коні посадимо їздців, то, може, й вони дадуться взнаки ворогам під час утечі.

Ця рада всім подобалась, і ще тієї ночі зібралось яких дві сотні пращників, а другого дня може з п'ятдесят коней, для яких призначено вершників; між них роздали шкуратяні й мідяні панцері. А начальником кінноти настановили атенця Лікія Полістратового.

Цей день вони відпочивали, а на другий устали до схід сонця, й вирушили в дорогу, бо мали пройти провалля, а боялися, щоб вороги не напали на них під час переходу у вузині.

Але аж тоді, як пройшли провалля, появляється знову Мітрадат з тисячею їздців і з чотирьома тисячами лучників та пращників; бо стільки дістав від Тиссаферна на своє домагання, склавши обіцянку, що з ними здужає кинути греків йому під ноги. А

набрався він тієї сміливості тому, що в попередній сутичці з невеличким числом війська наробив, як сам думав, чимало шкоди грекам, хоч сам не зазнав ніякої втрати. Отже коли греки пройшли провалля і були вже може на 8 стадій (1 1/2 км) за ним, пройшов його також Мітрадат із своїми силами. А вже заздалегідь видано наказ, котрі пельтасти й голпліти мають кинутися навздогін за ворогами, і їздцям доручено відважно гнатися, тому що вслід за ними піде досить сил. Отже коли Мітрадат дійшов до греків і вже каміння з пращ та стріли з луків досягали їх, сурми дали знак грекам, і тоді ті, що мали наказ, миттю пустилися бігти на ворогів, і вершники погналися теж. Вороги не витримали наступу і втекли в провалля. Під час цієї погоні згинуло багато перських піхотинців і в полон попало живими в проваллі яких 18 їздців. А над поляглими вояки самотужки знущалися, щоб лишити якнайстрашніше видовище для ворогів.

5. Підїзні бої. Як греки відв'язалися від ворога

Коли вороги після такої невдачі відійшли, греки решту дня пройшли безпечно, аж добились до ріки Тигру. Було там розлоге, але покинуте місто, що називалося Ларисса; мешкали в нім колись давно меди. Його мур був на 25 стіп завширшки (7,50 м), на 100 стіп (30 м) заввишки; обвід його мав 2 парасанги (12 км). Той мур був із цегли, тільки основи, заввишки на 20 стіп (6 м), були кам'яні. Коли перси відбирали медам владу, перський цар облягав це місто та ніяким чином не міг його здобути. Але хмара закрила сонце і темрява тривала доти, аж люди покинули місто і так воно впало в руки ворогів. Біля того міста була кам'яна піраміда, на один плетр завширшки (30 м), на два плетри заввишки (6 м). Туди повтікало багато варварів з поблизьких сіл.

Звідти перейшли в одному дні 6 парасангів (33 км) і прибули до великого й покинутого муру. То місто називалося Меспіля. Колись тут мешкали меди. Його основа була кам'яна, з вапняка з мушлями, завширшки на 50 стіп (15 м), і заввишки також на 50 стіп

(15 м). На цій підставі поставили були цегляний мур, 50 стіп (15 м) завширшки, 100 стіп (30 м) заввишки; обвід цього міста виносив 6 парасангів (33 км). Оповідали, що туди сховалась цариця Медея, коли перси нищили володіння медів. Перський цар облягав це місто й не міг його здобути ні голодом, ні силою. Аж Зевес громом оглушив мешканців, і так воно впало.*

Звідтіля перейшли вони в одному дні 4 парасанги (22 км). В часі того походу з'явився Тиссаферн із своєю кіннотою, з силами Оронта, царевого зятя, з Кировим перським військом; з відділами царевого брата, що йшов цареві на допомогу, а крім того, з полками, що їх приділив йому цар, так що війська було дуже багато. Коли наблизилися, одні полки розставив проти задніх грецьких відділів, інші повів проти бічних крил. Але не посмів напасти і не хотів виставлятися на небезпеку, а наказав стріляти з пращ та луків. Та коли родійці, поставлені в бойову лаву, сипнули з пращ а "скитські" лучники випустили стріли з луків, і ніхто з них не хибив мети, а втім, навіть якби й хотів був хибити, не було б це легко пішло,** то тоді й Тиссаферн чимдуж утік поза засяг стрілу та й його полки відступили. Решту дня греки йшли вперед, а перси поступали вслід за ними. Та в тій перестрілці перси не зробили вже шкоди; бо родійці стріляли дальше від перських пращників, а навіть від більшої частини лучників. А перські луки є також великі; тим то всі виловлені стріли надавалися критійцям, що постійно вживали ворожих стріл і вправлялися стріляти на велику віддаль, пускаючи стріли вгору.*** А находили по селах також багато тятив і олова, що його могли вживати до пращ. І коли над вечір греки стали табором по селах, що їх знайшли подорозі, перси відступили, як переможені того дня в сутичці.

Наступного дня греки відпочивали й збирали харчові засоби, бо було багато збіжжя в тих селах. А на другий день йшли рівниною;

*Були то руїни Нініви, старовинної столиці Асирії (а не Медії!), напроти сьогоднішнього Мосуля. Вище згадана Ларисса то, мабуть, тільки південна фортеця Нініви, Німруд. Подані розміри згоджуються здебільшого з вислідами розкопів. Ксенофонт подає перекази про упадок тих міст, як чув їх від провідників. Зевесом називає іранського бога Мітру.

**Бо загусто стояли вороги.

***Щоб могли знову вживати тих самих стріл.

Тиссаферн ішов услід за ними, перестрілюючись здалека.

Тоді греки зрозуміли, що квадрат є невідповідним ладом, коли вороги йдуть слід-у-слід. Бо крила чотирикутника збиваються до купи, коли дорога стає вужчою, або коли якісь гори чи який міст на річці приневолюють до цього; тоді гопліти хоч-не-хоч витискають одні одних із своїх рядів та йдуть в поганому порядку серед натовпу й заколоту; а йдучи в безладді ні до чого не годяться. А коли знову крила розтягаються вздовж, то, витиснені із своїх місць, мусять відірватись зовсім від своїх рядів; так постає прогалина між обома крилами, а тоді вояки там, де це діється, впадають в одчай, особливо тоді, коли вороги йдуть слідом за ними. І скільки разів треба було пройти міст, або щось подібне, кожний квапився, щоб бути першим; там вороги мали дуже добру нагоду напасти на греків.

Коли полковники це пізнали, створили шість сотень, кожна рівно по сто людей, настановили сотників, а крім того, поручників і десятників. Так вони йшли в поході, а коли крила збивалися до купи, прилишалися ті сотники з сотнями позаду, щоб не робити заколоту, а опісля вели їх окремо поза крилами чотирикутника. А коли боки чотирикутника розтягались, тоді виповняли прогалину по середині сотнями, якщо віддаль була менша, і п'ятдесятками, якщо була ширша; двадцятками, коли дуже широка, так що середина була завжди заповнена. Коли навіть треба було пройти вузькою дорогою або мостом, не було заколоту, але сотні переходили по черзі; і як де треба було доповнити бойові лави, запасні сотні з'являлись там.

В цьому порядку йшли вони чотири дні. А п'ятого дня в часі походу побачили якийсь царський замок, а довкола нього багато сіл; шлях до цього замку вів через високі горбки, що бігли від гори, під якою було село. Греки раді були з горбків, як і слід було, тому що їх ворогом була кіннота. Коли під час походу вийшли на перший горбок і сходили вже з нього, щоб вийти на другий, знечев'я з'являються там перси; перські вояки — під загрозою канчука — починають із високого місця просто вниз кидати ратища, стріляти з пращ, пускати стріли з луків. Там вони поранили багато греків та побили грецьких легкоозброєних і приневолили їх сховатись поза гоплітів, тим то цього дня взагалі важко було вжити до бою і пращників і лучників, що мусіли лишитися в обозі. А

коли греки у своєму важкому становищі пробували гнатися за ворогами, то з великим трудом виходили на верх, бо були в тяжкій зброї, а вороги тим часом швидко втікали, коли ж греки вертались до решти війська, мали знову такі самі втрати. Те саме повторилось і при другому горбі; тим то вони постановили не рушати вояків з третього горбка, поки з правого боку чотирикутника не поведуть пельтастів на верх гори. А коли пельтасти заняли становище вище ворогів, вони вже не нападали на відділи, що почали сходити з третього горба; бо боялись, щоб греки з гори не відтяли їм відвороту і не взяли їх з двох боків. Так уже йшли греки решту дня, головні сили дорогою по горбах, пельтасти рівнобіжно до них горою, аж прибули до сіл. Туди привели вони вісьмох лікарів, бо було багато ранених.

*
* *
*

Там відпочивали вони три дні і задля ранених і тому, що мали в цих селах багато харчів, як от пшеничне борошно й вино та чимало ячменю для коней. Це все нагромадив сатрап тієї країни.

Четвертого дня сходять на рівне поле. Коли Тиссаферн із своєю силою наздигнав їх, греки отаборились зараз у першому селі, яке побачили, і не пробували йти далі серед бою; до того привела їх тверда дійсність, бо було багато нездібних до боротьби: всі ранені і ті, що двигали ранених, та ще ті, що несли зброю попередніх. Тому стали табором; а коли вороги наближались до села й починали перестрілку, то греки брали верх. Бо була велика різниця, чи захищатися з укріпленого місця, чи в часі походу боротися з наступаючим ворогом.

Коли звечоріло, для ворогів настав час відійти, бо перси ніколи не ставали табором у меншій віддалі від греків, ніж на 60 стадій (12 км), зі страху, щоб греки не напали на них уночі, бо перське військо вночі нідочого: їх коні стоять на прив'язі, здебільша ще й спутані, щоб не втекли, якби відв'язалися. Як повстане якась тривога, перс мусить осідлати коня, завуздати його, вбрати панцир і аж тоді сісти верхи. А це все важко робити вночі під час метушні. Тим то ставали табором оподалік від греків. Отже коли греки пізнали, що вони хочуть відійти і передають один одному наказ, доручили сурмачеві дати знак сурмою готувитись у дорогу, але так, що й

вороги почули б. На часок перси припинили свій відхід, але коли вже робилося пізно, стали відходити, бо вважали, що для них було б не вигідно йти походом уночі і входити в табір. Коли греки побачили, що вони вже напевно відійшли, тоді звинули табір і пустилися в дорогу та й самі перейшли яких 60 стадій (12 км). Наступила така віддаль між обидвома військами, що вороги не показувалися вже ні другого, ні третього дня.

6. Остання перська спроба. Куди далі?

Четвертого дня перси вночі випередили греків і заняли вище положене місце, куди мали переходити греки; то був верх гори, попід якою вела дорога на рівнину. Коли Хейресоф бачив, що вороги обсадили верх, кличе Ксенофонта із задньої сторожі й дурчає йому з'явитися на переді з пельтастами. Але Ксенофонт не привів пельтастів, бо бачив, що на овиді показується Тиссаферн з усім військом. Пригнався тільки сам верхи й запитав:

— Чого мене кличеш?

А той каже:

— Можеш подивитись! Заняли перед нами верх гори над дорогою й не можна буде пройти, якщо їх не зіб'ємо звідтіля. Та чому ти не привів своїх пельтастів?

Той відповідає, що не можна було залишити без захисту задні відділи, коли там появилися вороги.

— Але ж пора, — каже той, — подумати, як би ми відігнали тих людей з вершка.

Тоді Ксенофонт спостерігає, що головний шпиль гори є саме понад їх військом, а звідтіля є вихід на верх, де були вороги. Він і каже:

— Найкраще буде нам, Хейресофе, кинутися чимдуж на сам шпиль. Бо як його захопимо, не зможуть вдержатися ті вороги, що стоять понад дорогою. Але ти, як хочеш, лишися з військом, а я піду туди; або, як волієш, ти йди на гору, а я лишуся тут.

— Я залишаю тобі право вибору, — сказав Хейресоф.

Ксенофонт відповів, що він молодший, тим то воліє йти, але просить приділити йому вояків з передніх частин, бо задалеко було б йти до задніх відділів по військо. І Хейресоф посилає з ним пель-

тастів з передніх частин; а взяв їх з середини чотирикутника. Наказав іти за ним також тим трьом вибраним сотням, що мав їх на переді чотирикутника.

Вони вирушили з того місця щомога якнайскоріше. Коли ті вороги, що були на вершині, побачили, що греки йдуть на головний шпиль, то й собі якстій пустилися навперейми на шпиль. І тоді зчинився великий галас серед грецького війська, бо один одного накликував; та неменший гамір постав і серед Тиссафернових вояків, що теж заохочували себе взаємно.

Ксенофонт перебігав верхи і накликував:

— Вояки, знайте, що тепер біжимо навперейми за Грецію, за дітей і за жінок! Тепер ще трохи потрудіться, щоб решту дороги перейти вже без бою!

Та Сотерид з Сикиону сказав:

— Нерівні наші надії, Ксенофонте! Бо ти їдеш верхи, а я тягнусь, ледве двигаючи щит...

Ксенофонт, почувши ці слова, скаче з коня, відтручує його з ряду, відбирає щит і щомога найшвидше й собі підбігає. А мав на собі такий панцер, як у їздців; так що дуже його тиснув. І переднім наказував помалу підходити, а заднім, що з трудом ішли, наблизитися до передніх. Тоді інші вояки почали бити, пручати й ляяти Сотерида, аж приневолили його взяти щит і йти.

А Ксенофонт вискочив на коня і, поки було можна, провадив верхи, а коли вже їхати було важко, лишив коня і йшов пішки. Так добились на шпиль скоріше, ніж вороги.

Тоді вороги завернули й почали втікати, куди хто міг, а греки зайняли шпиль.

Військо Тиссаферна й Арія завернуло й пішло іншою дорогою. А вояки Хейресофа зійшли на рівне поле і стали табором у селі, де було доволі всякого добра. Було на тій рівнині над рікою Евфратом також багато інших сіл, багатих у всякі достатки.

Коли настав вечір, знечев'я з'явилися на рівнині вороги; вони вбили кількох греків, що розсипалися по рівнині для грабежу. І захопили багато черед худоби, що переходила на другий берег ріки.

Тоді Тиссафернове військо почало палити села. Деякі греки дуже тим зажурились, міркуючи, що не буде звідки взяти харчів, коли все згорить. Відділи Хейресофа надходили, допомігши своїм. Коли прибув туди Ксенофонт і зустрів вояків, що верталися від

допомоги, сказав до них, переїжджаючи верхи:

— Бачите, греки, що вони признають уже цей край за нами? Бо вимагали від нас, коли робили перемир'я, щоб ми не палили цареві землі, а тепер самі палять, немов чужу... Але коли залишать десь для себе харчі, то швидко побачать і нас там. А проте я думаю, Хейрисофе, що ми повинні йти на поміч проти паліїв, наче в обороні власної землі.

Але Хейрисоф відповів:

— На мою думку, ні! Краще ми теж палім, тоді вони скорше перестануть.

*

* * *

Коли розійшлися на квартири, вояки заходилися коло харчів, а полковники й сотники зійшлися на раду. І там були великі сумніви. Бо, з одного боку, були величезні гори, з другого, така глибока ріка, що й ратище не досягало дна, коли хто пробував глибини. В отій безрадності приблизився якийсь родієць і сказав:

— Я можу вас, панове, перевезти на другий бік, по 4.000 гоплівців, як постачаєте мені, чого зажадаю, і дасте в винагороду талант грошей.

Запитали його, чого жадає.

— Двох тисяч шкуратяних міхів, — відповів. — Бачу багато овець, кіз, волів і ослів, що з них можна здерти шкуру, а потім надути й це дозволить нам перейти ріку. Треба мені буде теж мотуззя, що ними перев'яжуть в'ючну худобу. Мотуззям зв'яжу мішки одні з одними, прикріплю кожний міх, прив'язавши до нього камінь, що спушу, наче якір, у воду, і так дійду до другого берега, а прив'язавши міцно міхи з обох боків ріки, кину на них дерева і наошу землі. І зараз таки пізнаєте, що не втопитеся; бо кожний міх вдержить двоє людей, так що не втонуть, а дерево й земля не дадуть їм посковзнутись.

Ця думка припала полковникам до вподоби, але здійснити її — було важко, бо на другому березі стояло багато кінноти, що була б усе спинала; вона не дала б нічого з тих замислів перевести в діло.

А другого дня завернули вони назад у напрямі Вавилону до неспалених сіл, спаливши попереду ті села, звідки вийшли. Тим то вороги не гнались за ними, але приглядалися й дивувались, очеви-

дячки, не знаючи куди підуть греки і що вони задумують.

Там вояки знову заходились коло харчів, а полковники й сотники зійшлися на раду. Вони казали привести полонених і випитували докладно про кожну землю довкола. Полонені оповідали, що на південь йде дорога до Вавилону й Медії, та, що нею греки прийшли, на схід веде до Суси й Екбатани, де цар проводить весну й літо, на захід, як перейти ріку, шлях до Лідії і Йонії, а на північ через гори до краю кардухів*. Оповідали теж, що кардухи живуть у горах і є дуже войовничі, навіть царя не слухають. Одного разу, казали, царське військо, яких 20 тисяч, впало до їх краю; з них ніодин не вернувся через тамошні бездоріжжя. Але коли зроблять перемир'я з сатрапом на долах, тоді входять у приязні взаємини одні з одними.

Вислухавши оповідань, полководці взяли на бік тих полонених, що знали шляхи на всі боки, але не виявили їм, куди хочуть іти. А старшини вирішили були, що треба їм через гори продертися до краю кардухів, бо чули, що як перейдуть через ту країну, дістануться до великої й багатой Вірменії (Арменії), що над нею володів Оронт. Звідтіля, як оповідали, можна легко дістатися, куди хто хоче. В тій думці склали жертви, щоб можна було почати похід у будь-котрій порі, бо боялися, щоб хто не захопив задалегідь провалля в горах. І видали наказ усім по вечері приготувитися в дорогу і покластися на відпочинок, а коли буде знак, вирушати.

*Сьогоднішні курди.

IV

В незнану путь

1. Як привітали курди несподіваних гостей

Що сталося під час походу аж до бою, що діялось після бою в часі перемир'я, яке зробили між собою цар і Кирові греки, і як воювалося грекам, коли цар і Тиссаферн зламали перемир'я, а перське військо йшло вслід за ними, те все ми з'ясували в попередніх книгах.

Коли греки прибули до місця, де ріка Тигр була зовсім непрохідна через свою глибину й величність, а вигідної дороги не було, лише кардухійські гори звисали стрімко, полководці постановили повести похід через гори, бо чули від полонених, що коли перейдуть кардухійські гори, то зможуть перейти в Вірменії джерела Тигру, якщо схочуть, а як не схочуть, то можуть їх обійти. Оповідали теж, що недалеко джерел Тигру є джерела Евфрату; і так воно справді було. А вдертись до краю кардухів хотіли вони крадькома, щоб захопити верхи, поки їх вороги випередять. Отже виконали це діло так:*

Вже остання частина нічної сторожі відбувала службу й лишалося ще стільки ночі, що можна було в сутінках перейти рівнину; тоді з наказу, передаваному з уст до уст, повставали й пустились у дорогу, так що із сходом сонця були вже під горою.

Хейрисоф ішов спереду походу із своїм військом і з усіма легко озброєними, а Ксенофонт ступав позаду з самими гоплітами без одного гімнета, бо здавалося, що нема небезпеки, щоб хтось

*Ці два параграфи дописані пізніше.

нападав ззаду, коли йтимуть угору. І справді, Хейрисоф вийшов на верх раніше, ніж про це дізнались вороги. Опісля вже провадив помалу, і так частини, що по черзі переходили вершину, входили до сіл, розкинутих по ярах і гірських закутинах. Та кардухи покинули дома і повтікали в гори з жінками і дітьми. Отож харчів можна було багато набрати, і по хатах находили без ліку мідяного посуду, але греки нічого не брали, ані не гналися за людьми, бо щадили їх подекуди в тій думці, що, може, кардухи схочуть перепустити їх подружньому через свою землю: адже вони вороже ставилися до царя. Тільки їжу брав кожний, де трапилось, бо було треба. Але кардухи не слухали їх запросин і не давали ніяких познач прихильности. А навіть, коли останні грецькі відділи сходили з верхів до сіл, увечорі вже, напотемки, тому що дорога була вузька й похід до сіл тривав увесь день, тоді деякі кардухи зібрались докупити й напали на останніх. Вони повбивали кількох, а декого поранили камінням і стрілами з луків, хоч було їх мало, тому що греки впали зненацька до їх краю. А справді, якби їх було тоді більше знайшлося, була б небезпека загибелі для великої частини грецького війська.

Так вони переночували цю ніч по селах. А кардухи палили вогні довкола по горах і давали знаки одні одним.

Удосвіта зійшлись грецькі полковники й сотники та постановили взяти в дальшу дорогу тільки конечну й найсильнішу худобу, а полишити все зайве, також відпустити всіх невольників, взятих в останніх часах у полон, бо велике число в'ючних звірят і полонених спинювало похід; через них чимало вояків не можна було вжити до бою, ще й треба було добути й везти з собою подвійну кількість харчів для такої великої людської юрби. Вирішили й наказали воякам це виконати.

Отже коли по сніданку вирушили в дорогу, то полководці стали у вузині і як знайшли, що хтось затримав собі щось заборонене, відбирали. Так усі послухали, хіба що може комусь там удалося крадькома перепачкарювати з любови якогось молодого хлопця, або гарну жінку. Так вони цей день ішли, інколи серед боротьби, інколи у спокою.

2. Бій за гірське провалля

Другого дня звіялась велика буря, а треба було йти, бо не

вистачало харчів. І знову передні частини вів Хейрисоф, задні Ксенофонт. Вороги сильно нападали, а що місце було вузьке, підходили близько і стріляли з луків і пращ; греки мусли гнатися за ними, то відступати, а через те похід поступав дуже повільно. І густо-часто Ксенофонт просив задержуватись, коли тільки вороги сильніше напирали. Отже Хейрисоф за кожним разом здержував похід на домагання Ксенофонта. Аж нараз не тільки що не задержався, але й повів військо швидко вперед і велів іти шосили. Було ясно, що сталося щось незвичайне, та не було часу піти й поглянути, яка була причина поспіху. Тим то похід для задніх відділів подобав на втечу. І тоді гине славний вояк лакедемонєць Клеонім, поцілений з лука через щит і панцир в легені, і аркадієць Басій, пробитий у голову.

А коли прибули на місце постою, Ксенофонт миттю, як стояв, прибіг до Хейрисофа і дорікав йому, що не заждав, а через те вони мусли серед утечі боронитися.

— І тепер, — сказав, згнули два добрі мужі і славні вояки, а ми не могли їх ані забрати, ані поховати.*

А Хейрисоф відповідає:

— Поглянь но на гори, а побачиш, що все довкола непрохідне. Є тільки ця одна дорога, а на ній, — дивись, яка велика юрба людей. Вони обсадили її й березуть переходу. Через те я й квапився і не ждав на тебе, бо думав, що зможу раніше за них обсадити провалля, бо наші провідники кажуть, що нема іншої дороги.

А Ксенофонт каже:

— Але я ще маю двоє людей. Бо коли нам дошкулювали до живого, ми засілися, що й нам дало змогу відітхнути, та вбили декількох із них. А постаралися взяти когось живцем, щоб мати провідників, які знають околицю.

І негайно велів привести тих людей. Запитали їх кожного окрема, чи знають іншу дорогу крім тієї, що видно. Отже один, хоч чим його страшили, раз-у-раз казав, що нема. І коли не дістали від нього ніякої корисної відповіді, вбили на очах другого. Тоді другий заявив, що його товариш тому відпирався, що видав заміж свою дочку якраз за тамошнього чоловіка. А сам він обіцяв по-

*Лишити мерця без похорону — вважали греки за непрошений гріх, що за нього боги карають важко родину чи товаришів.

вести дорогою, вигідною навіть і для в'ючних звірят. А коли його запитали, чи є на тій дорозі яке недоступне місце, відповів, що є один шпиль: коли його задалегідь не зайняти, не можна буде тудою пройти.

Тоді постановили скликати сотників пельтастів і гоплітів, розказати всю справу й запитати, чи немає між ними такого сміливця, що доброхотів згодився б піти туди. З-поміж гоплітів подає свою згоду Аристонім з Метидрія в Аркадії і другий аркадієць Агасій із Стимфалю, а навзаводи з ними також аркадієць Коллімах із Паррасії виявляє охоту йти туди, взявши з собою добровольців з усього війська.

— Бо я знаю, — сказав, — що під моїм проводом піде радо багатько юнаків.

Опісля питають, чи й з-поміж старшин легкоозброєних відділів хтось хоче йти разом. Згоджується Аристей з Хіосу, що не раз виявлявся дуже цінним для війська в такій потребі.

І вже наближався вечір, як полководці казали їм скоро пообідати та йти в дорогу. Передають їм зв'язаного провідника й умовляються, щоб уночі стерегли того шпилю, якщо його займуть, а вдосвіта щоб дали знак сурмою. І тоді ті, що будуть на горі, хай вирушають проти ворогів, щоб обсадити видну частину провалля, а вони самі поспішаються щомога швидше на гору з допомогою. Так умовилися, і добровольці, яких дві тисячі, вирушили у свою дорогу, дарма, що з неба пустилася велика злива.

Тимчасом Ксенофонт попровадив задні відділи до видного здалека проходу, щоб вороги звернули всю увагу на ту дорогу, та щоб якнайбільше закрити перед очима ворогів похід добровольців окружною дорогою. Як тільки задні частини зблизились до провалля, що через нього треба було дістатись на стрімку гору, варвари в ту мить почали котити вниз величезні каменюки, більші та менші, що спадаючи згори розбивались об скелі й розтріскувались на тисячні відламки, так що взагалі годі було приступити хоч на крок ближче до проходу. Деякі сотники пробували в іншому місці, коли туди не було можна. І так вони робили, поки не смеркло. А коли сподівалися, що їх відступ буде вже незамітний, відійшли на вечерю; бо деякі з задніх частин ще навіть не полуднували. Тимчасом вороги не вгавали ні на хвилину: всю ніч скочували каміння; пізнати ж це було з лоскоту.

А добровольці, що йшли з провідником окружною дорогою, захоплюють зненацька сторожу, що сиділа при вогнищі. Одних побивали, інших розігнали, а самі засіли на тому місці, думаючи, що обсадили верх гори. Та то не був сам верх, бо над ними був ще круглий цовб, а під ним вела та вузька дорога, що на ній сиділа сторожа. Але звідтіля саме був доступ до ворогів, що сиділи на видному шляху.

Там вони провели ніч. А як засвітало, вирушили мовчки на ворогів у бойовій лаві. А що була мряка, то незаметно підійшли дуже близько до ворогів. А коли побачили одні одних, заграла сурма і з бойовим окликом "алала"* греки кинулись на тих людей. І вони не встоялись, покинули дорогу та пустились навтікача; небагато їх там згинуло, бо були дуже звинні.

Тимчасом відділи Хейрисофа, почувши сурму, якстій пустилися вгору видною дорогою; інші полковники пішли різними стежками, де котрий стояв. Пробираючись вгору, як могли, підтягали один одного ратищами. І вони перші з'єдналися з добровольцями, що насамперед зайняли те місце.

А Ксенофонт з половиною задньої сторожі пішов тією дорогою, що нею йшли попереду добровольці з провідником, бо вона була найвигідніша для в'ючних звірят. Другу половину задніх частин поставив за в'ючною худобою. Під час походу натрапляють на горб, що панував над дорогою; обсадили його вороги, яких треба було доконче розбити, щоб не відрізали дороги від решти греків. Бо самі вони могли б були пройти тудою, що й решта, але в'ючні звірята годі було провести куди інде. Там вони, захопивши одні одних, пустились на верх глибокими колонами і не колом, щоб лишити ворогам дорогу відступу, якби хотіли втікати. І як довго йшли під гору, варвари стріляли з лука й кидали камінь, куди хто міг. Але близько до себе не допустили, бо втекли, покидаючи своє становище.

Греки минули це місце й побачили перед собою другий горб, також обложений ворогами; тим то вирішили знову вирушити і на цей. Але Ксенофонт спостеріг, що як залишить здобутий горб без охорони, вороги зможуть ще раз обложити його й напасти на проходячі відділи в'ючних звірят, — бо в'юки розтягнулись широко,

*Ніби сьогочасне "гурра!"

тому що йшли дуже вузькою дорогою; тим то лишає на горбі атенця Кефісодора Кефісофонтного, атенця Амфікрата Амфідемового й Архагора, вигнанця з Аргосу. Сам з рештою пустився на другий горб і здобув його в той самий спосіб, що перший.

Ще залишався третій, круглий шовб, найстрімкіший, що панував над тим місцем, де добровольці вночі захопили сторожу при вогнищі. Коли греки наблизились до нього, варвари покинули шовб без боротьби. Це видалося для всіх дивним; почали здогадуватися, що вороги покинули його з остраху, щоб їх греки не оточили та не облягали. Але поправді то вороги побачили зверху, що діється позаду, і тому всі пустилися на останніх. Тимчасом Ксенофонт із наймолодшими почав виходити на шовб, а іншим наказав поволі поступати, щоб останні сотні з'єдналися з ними; поступивши далі тією дорогою мали зупинитись на рівному полі.

Та в тому часі надбігає аргієць Архагор і повідомляє, що їх зігнали з першого горба та що згинули Кефісодор, Амфікрат та всі інші, крім тих, що завчасу спустились зі скелі та прибули до решти задніх відділів. А вороги, доконавши того, прибігли на другий горб, що був напроти шовба. Тоді Ксенофонт почав з ними переговорювати через перекладача у справі перемир'я і жадав видачі небіжчиків. Вони згодилися видати тіла під умовою, щоб не палив сіл. Ксенофонт згодився на це.

В часі цих переговорів надходила решта війська, аж зібралися всі, що були в тому місці. Там уставилися й вороги. І коли відділи із шовба почали сходити вниз до решти війська, що відпочивало, пустились туди вороги великою юрбою та з криком. І коли стали на верху шовба, що з нього сходив Ксенофонт, почали котити камінюки; і одному зламали стегно, а самого Ксенофонта покинув джура, що ніс щит. Але голпліт Еврилох із Лусів в Аркадії підбіг до нього й обидва почали відступати під захистом одного щита. Так і решта прибула до уставлених лав.

*
* *
*

Після цієї пригоди з'єдналися всі частини грецького війська і стали там табором у численних гарних оселях, де було подостатком харчів; знайшли там також багато вина, що його держали в побілених пивницях.

Ксенофонт і Хейрисоф довели до того, що за видачу провідника одержали своїх небіжчиків. І справили покійникам по змозі найкращий похорон, як личить хоробрим мужам.

Другого дня йшли без провідника. Вороги раз-у-раз зводили бої, займаючи задалегідь становища у вузьких місцях, і так спинювали перехід. Але скоро тільки вороги ставали на дорозі переднім відділам, Ксенофонт із заду виходив на гори й прочищував дорогу для перших відділів, стараючись завжди стати вище від ворогів, що спинювали похід. І навпаки, скільки разів вороги напали на задні частини, Хейрисоф виходив на гору, старався зайняти верхи повище становищ ворогів, що стримували греків, і тим чином промощував перехід заднім частинам. Так вони постійно помагали одні одним і сильно захищали себе взаємно.

Бувало не раз, що тим відділам, які зайняли верхи, вороги завдавали багато лиха в часі, коли сходили з горбів, бо були дуже звинні і вміли втікати, хоч і з малої віддалі втікали; це й не дивно, бо вони не мали нічого іншого при собі, тільки луки й пращі. А з луків ціляли прекрасно; луки ж ті були може й на три лікті (1,30 м), а стріли більш як на два (0,90 м). Коли стріляли, натягали тятиви, наступаючи лівою ногою на нижній кінець лука. А їх стріли пробивали навіть щити й панцері. Коли грекам попали в руки такі стріли, вони їх уживали замість ратищ, перев'язавши ремінцем. В тих околицях найбільше придалися критські лучники; їх провідником був Стратокл.

3. Серед двох сил: над річкою, над Кентритом

Того дня отаборились у селах, положених понад рівниною, що розтягається над річкою Кентритом. Ця річка, на два плетри (60 м) завширшки, розмежує Вірменію від землі кардухів. І греки відпочивали там щасливі, що побачили перед собою рівнину. Ця річка була віддалена від кардухійської землі на 6 до 7 стадій (1.100-1.300 м). Отже того дня стояли там табором в дуже веселому настрої: мали подостатком їжі й згадували не одну перебуту пригоду. Бо всі сім днів, коли переходили країною кардухів, мусіли без упину боротися, й зазнали стільки втрат, скільки не завдав їм навіть цар і Тиссаферн докупі. Отже позбувшись такої біди, могли вільно відітхнути.

Але вдосвіта бачать на тому боці річки їздців у повній зброї, готових спинювати перехід, а вгорі понад кіннотою — піхотинців, розставлених над стрімкими берегами річки, що б не пустити греків до Вірменії. То були війська Оронта й Артуха, вірмени, марди й халдайські найманці. Оповідали, що халдайці були народом вільним і сильним; озброєні були в довгі, плетені щити й списи.

Ті стрімкі береги, на яких вони стояли, були віддалені від річки на три до чотири плетри (90-120 м); а видко були тільки одну дорогу, що вела вгору, немов збудовану людськими руками. Греки пробували туди перейти, але під час тих спроб показалося, що вода сягає під пахви, а дно річки нерівне від великих і ховзьких каменянок. Отже не можна було нести зброї через воду; бо як хто ніс, вода рвала. А коли хто держав зброю на голові, був незахищений проти стріл з луків та іншої зброї. Отже мусіли відступити і стали табором там таки над річкою.

Нараз побачили на тих горах, де самі попередню ніч ночували, багацько кардучів у повній зброї... От тоді пригнітила греків велика знеохота; бо бачили вони і недоступність річки, і нових ворогів, готових спинити їх при переході, і кардучів, що ждали на той перехід, щоб напасти ззаду.

Отже цей день і цю ніч стояли на місці у великому пригнобленні. Та Ксенофонтів приснився сон, ніби то він лежить зв'язаний, у путах, але ті пута самі від себе злітають, так що він визволяється і може вільно ходити, скільки хоче. Тим то, коли засвітало, приходять до Хейрисофа й каже, що має надію на щасливий кінець та й розповідає йому свій сон. А той зрадів вельми; і мершій, ще поки не розвиднілось, всі полководці, що були там, склали жертви, і ворожіння були добрі зараз таки на самому початку. Отже полковники й сотники, розійшовшись після жертви, наказували війську поспідати.

Під час снідання прибігають до Ксенофонта два юнаки, — бо всі знали, що до нього можна зайти навіть тоді, коли він снідає чи обідає, та й як спить, можна збудити, щоб повідомити, коли хтось має щось важне у воєнних справах; от тоді вони оповіли, що саме перед хвилиною збирали хворост на багаття й нагло побачили на другому боці на скелях, що вистають над самою річкою, якогось діда, жінку й дівчаток, що ховали щось, ніби мішки з одягом, у скельній печері. Як вони це побачили, зміркували зараз, що можуть

безпечно перейти на другий бік. Бо й ворожі вершники не мали доступу в тому місці. Отже скинули одєжину, щоб переплисти річку тільки з самими кинджалами; але як почали йти, то перебрели її, не замочивши добре й стегон. Так дісталися на другий бік, забрали одєжу й вернулись назад.

Тоді Ксенофонт якстїй виляв вино в жертву і юнакам сказав вилити й молитися до богів, що послали сон і вказали брїд, щоб і надалі подавали ласкаву поміч. Після жертви він попровадив юнаків негайно до Хейрисофа. Там оповіли йому ще раз те саме. Хейрисоф, почувши це, й собі виляв вино на жертву.

Потім наказали іншим збиратись, а самі скликали полковників та радилися їх, як би то найкраще перейти річку, щоб і тих ворогів, що стояли перед ними, перемогти, і від тих ворогів, що були позаду них, не зазнали ніякого лиха. Отже вирішили, щоб Хейрисоф вів передні відділи й перебрив річку з половиною війська, а друга половина щоб лишилась з Ксенофонтом по цїм боці; в'ючні звірята й челядь обозу мала переходити поміж одною і другою половиною.

Коли все якслід упорядили, пустилися в дорогу. Вели їх юнаки горі рікою, лівим її берегом; а дорога до броду тягнулася яких чотири стадії (750 м). Одночасно з ними посувалися на другому боці відділи ворожої кінноти. А коли були при броді під стрімкими берегами річки, там спинилися і наперед сам Хейрисоф у вінці,* роздягнувшись, узяв зброю в руки й наказав це робити всім. Доручив також сотникам вести сотні в глибоких колонах, одні ліворуч, другі праворуч від себе. Віщуни склали жертви й спустили кров звірят до річки.** Тимчасом вороги пускали стріли з луків і кидали каміння з праць; але ще не могли досягнути. А коли ворожба з тельбухів випала щасливо, всі вояки заспівали пеан і підняли бойові оклики. "Алала" закричали також усі жінки; а було доволі жіночого товариства в обозі.

Хейрисоф і його відділи вступили в річку. Тимчасом Ксенофонт з найлегше озброєними частинами задніх відділів біг шодуху назад до броду, де був перехід до вірменських гір, удаючи, що хоче

*За лакедемонським звичаєм вояки вбирали вінці, йдучи до бою.

**Отже жертва богів річки.

перейти туди, щоб відрізати відділи кінноти над річкою. Коли ж вони побачили, що Хейрисофові частини без труду бредуть через воду, а Ксенофонтів відділи біжать на давнє місце, злякались, щоб їх не відрізали від решти війська і тим то пустились шосили навтеки на дорогу повище річки. Діставшись туди, подались далі в гори. А Лікій з відділом кінноти і Айсхін з відділом Ксенофонтових пельтастів, уздрівши, як вороги втікають шосили, пустились за ними вслід. А інші вояки кричали, що не можна лишатись позаду, але треба й собі йти з ними на гору. Та Хейрисоф по переході річки не гнався за кіннотою, але негайно звернувся проти ворогів, що стояли над ними на берегах, які стрімко спадали до річки. А ті, побачивши безладну втечу своєї кінноти і наступ грецьких гоплітів, покинули негайно горби над річкою.

Коли ж Ксенофонт побачив, що на тому боці річки все йде гаразд, почав вертатися чимдуж до відділів, що переходили річку; бо вже видно було, як кардухи сходять з гір на рівнину, щоб напасти на задні відділи. Тоді й Хейрисоф спинив свої відділи на горі, тільки Лікій з невеличким відділом пробував далі гнатися за вірменами та навіть захопив покинений обоз, а в ньому гарну одежу й чарки.

Скоро тільки грецький обоз і челядь почали йти вбхід через річку, Ксенофонт дав наказ обернутись, щоб бойові лави стали лицем до кардухів. Доручив теж сотникам уставити кожну сотню двадцятп'ятками, наказуючи заходити ліворуч у бойові лави. Далі видав наказ, щоб передні ряди йшли на кардухів, тільки останній ряд хай стоїть над річкою.

Коли кардухи бачили, що задні частини відірвалися від обозу і, як їм здавалось, небагато греків осталося з цього боку, почали швидше наближатися, співаючи якісь пісні. Тимчасом Хейрисоф, коли в нього вже все було забезпечене, послав Ксенофонтів пельтастів, пращників і лучників і наказав їм виконувати всі доручення Ксенофонта. Як тільки Ксенофонт побачив, що вони хочуть брести через річку, дав їм наказ через післанця залишатись на місці й не проходити річки. Але скоро тільки його відділи почнуть брести через річку, хай вони тоді з обох боків проти них входять у воду, неначе б мали її перебрести, ратичники з наставленими списами, лучники з наготовленими до стрілу луками; раніше того хай не проходять річки. А своїм воякам наказав, щоб

заспівали пеан і бігли на ворогів, скоро тільки каміння з праці досягне їх і поцілені шити задзвенять. Але коли вороги завернуть до втечі, а з-під річки сурмач заграє пісню до бою, тоді саме старшини задніх рядів хай видадуть наказ обернутись і заходити праворуч та й відступати бігцем і проходити вброд річку чимдуж, де хто стоїть у ряді, щоб не заважати другому. Бо той буде найкращим воюком, хто перший стане на тому березі.

Коли кардухи бачили, що небагато греків залишається на цьому боці, бо чимало з тих, що дістали наказ залишитись на місці, почали відходити, щоб подбати про в'ючні звірята, другі про клунки, інші про жінки, тоді пустились на греків сміливо й почали стріляти з пращ і луків. Але греки заспівали пеан і кинулись бігцем на них. Кардухи не встоялись, бо були озброєні так, що вигідно було їм у горах нападати й утікати, але не вигідно йти до бою рукопаш.

У цій хвилині сурмач дає знак до бою; тоді вороги пустились ще швидше втікати, але греки обернулися взад і собі почали втікати чимдуж через річку. Деякі з ворогів помітили це, бігцем завернули над річку й пустивши стріли з лука, поранили декого. Але більша частина втікала ще й тоді, як греки були вже на другому березі. А відділи, що вийшли назустріч, очайдушно посунулись поза вказане місце; тим то перебрели назад річку пізніше від Ксенофонових відділів. Деякі між ними також були ранені.

4. Снігами по провінції Тирибаза

Коли вже всі перейшли Кентрит, упорядкувалися до походу, а було це вже коло полудня, і пустилися в дорогу по Вірменії. Там була скрізь рівнина, лиш де-не-де безлісні горби. Так перейшли вони не менше, як 5 парасангів (28 км), бо близько річки не було сіл з причини воєн з кардухами. Прибули до великого села, де був замок для сатрапа і в інших домах стирчали здебільшого башти. Харчів було там повно.

Звідти зробили у двох днях 10 парасангів (56 км), аж перейшли джерела ріки Тигру.*

*То не був властивий Тигр у нинішньому розумінні, а тільки одна з його горішніх приток, що впливає недалеко озера Ван.

Звідтіля зробили в трьох днях 15 парасангів (83 км) і дійшли до річки Телебоас. То була гарна річка, але невеличка; над річкою розложилося багато сіл. Ця країна називалася Західня Вірменія. Її намісником був Тирибаз, царів приятель, що єдиний мав право підсаджувати царя верхи на коня, коли тільки гостив у нього. Він то приїхав з кіннотою й переказав через перекладача, що хоче розмовитися із старшинами. Полковники рішили вислухати його; і зближившись на віддаль голосу, запитали, чого він хоче. А той відповів, що бажає замиритися на таких умовах, що він не буде шкодити грекам, але й вони не будуть палити осель, а харчів братимуть стільки, що треба до життя. Полковники прийняли ці умови й зробили з ним перемир'я.

Звідти перейшли в трьох днях 15 парасангів (83 км) по рівнині. Тирибаз ішов слідом за ними із своїм військом у віддалі яких 10 стадій (2 км). Так прибули вони до царського замку й до сіл, яких було чимало в околиці, багатих у всякі припаси. Під час нічлігу на вільному полі впало багато снігу.* Тому ранком вирішили розташувати відділи із старшинами на квартирах по селах, бо не бачили довкола ніякого ворога і здавалося їм, що так буде безпечно задля великих мас снігу. А було там багато всякого добра, як от худоба на заріз, збіжжя, старі запашні вина, родзинки, різного роду стручкові рослини.

Але деякі вояки, що відбігли далше від табору, повідомляли, що бачили військо і що вночі горіло багато вогнищ. Отже полководці були тієї думки, що небезпечно ночувати по селах; тим то постановили зібрати військо до купи. Тоді всі зійшлися разом; тим паче, що виглядало, ніби небо прояснюється.

Та коли вони там ночували під голим небом, впали такі маси снігу, що присипали зброю і сплячих на землі. Сніг ніби спутав також і в'ючні звірята. Воякам дуже не хотілося вставати; бо поки лежали, сніг, що присипав їх, був наче теплим покриттям, якщо кому з боку не розтанув. Але коли Ксенофонт зважився без теплішого одягу встати й рубати дрова, то швидко й хтось інший устав, відібрав йому сокиру й рубав. Опісля вже й інші повставали,

*То були останні дні листопада, а клімат вірменських гір гостріший від грецького. Для греків була це новина.

розпалювали багаття й намащувалися. Бо в тих околицях находили багато масти, що її вживали замість оливи, із свинячого сала, сесаму, гірких мигдалів і терпентини. З тих саме матеріалів вироблювали й миро.

Потім постановили знову розташуватися по хатах у селах. Тоді, очевидно, вояки з великим криком на radoшах ішли до хат, де було доволі харчів. А ті, що попереду при відході попалили хати, тепер тяжко каралися за свій нерозум, бо не мали даху над головою.

Звідти вислали вночі Демократа з Темносу з відділом людей до тих гір, звідки вояки, що відбігли були від табору, бачили, як оповідали, вогнища. Того Демократа вважали вже не раз перед тим за дуже правдомовного в таких справах, що зажди відрізняв дійсне від недійсного. Він то, вернувшись з розвідки, заявив, що не бачив вогнищ, але привіз з собою зловленого чужинця з перським луком, сагайдаком і таким топором, який мають також амазонки. На питання, звідкіля він походить, відповів, що він перс, а вийшов з Тирибазового табору по харчі. Вони запитали його ще скільки є війська і проти кого зібране. На це відповів полонений, що Тирибаз має крім свого війська ще найманців халибів і таохів; а пригортається напасти на греків при переході через верхи у вузькому проваллі, куди веде єдина дорога.

Як почули це полководці, вирішили зібрати військо до походу; і залишивши сторожу під проводом Софайнета із Стимфалю, вирушили негайно в похід, а полонений показував дорогу. Коли вже мали переходити верхи, пельтасти, що йшли попереду, побачили ворожий табір. Не ждучи гоплітів, підняли крик і бігцем пустились на обоз.

Варвари, почувши крик, не встоялися, але пустились утікати. А проте кількох варварів згнуло і в полон дісталось яких двадцять коней; греки здобули також Тирибазів намет, а в нім знайшли софи на срібних ніжках, чарки й людей із прислуги, що подавали себе за крайчих і підчаших.

Коли полковники гоплітів дізнались про це, постановили якстій вернутися до свого табору, щоб не зробив хтось напад на тих, що в ньому залишились. Отже негайно скликали всіх сурмою до відвороту та ще того самого дня прибули до табору.

Другого дня вирішили йти щомога найшвидше, ще поки

вороже військо збереться вдруге і займе вузьке провалля. Отже зібрались і негайно пустились в дорогу глибокими снігами, а провідників мали багато. І ще того самого дня перейшли той верх, що з-за нього Тирибаз хотів напасти і стали табором на другому боці гірського хребта.

Звідтіля йшли безлюдною околицею три дні, зробили 15 парасангів (83 км), добились до ріки Евфрату й перебрали її, замочившись ледве по пояс. А оповідали, що її джерела були вже недалеко від того місця.

Звідти йшли по рівнині глибоким снігом три дні і зробили тільки 5 парасангів (28 км). Головно третій день походу був дуже прикрий: Борей* дув просто в очі, смалив усе довкола й заморожував людям кров у жилах. Там то котрийсь віщун порадив убити жертву для вітру і справді складають таку жертву. І тоді всім здавалося, що сила вітру очевидячки слабне. А сніг був глибокий на сяжень (1,85 м); тим то згинуло там багато в'ючних звірят і невольників, а також до тридцять вояків.

Цілісіньку ніч палили вогнища, бо було досить дров на місці нічлігу. Але хто пізно приходив, то не мав дров. А ті, що раніше прибули й розпалили багаття, не допускали до вогню спізнених, хіба що ті дали їм пшеничного борошна або інших харчів. Так вони тоді роздавали собі одні одним, хто що мав. А де горіло вогнище, там сніг розтав і потворилися глибокі ями аж до ґрунту; завдяки тому можна було зміряти глибину снігу.

5. Історія одного зимового вечора

Звідтіль вони весь наступний день ішли снігами і багато вояків умлівало. Ксенофонт, що проводив задніми відділами, подибував людей, що попадали, але не знав, яка це недуга. А коли хтось із досвідних пояснив йому, що вони, очевидячки, помліли з голоду і коли дістали б щось з'їсти, повставали б, пішов між в'ючні звірята і як побачив десь останки харчів, розділював сам або передавав зомлілим через таких, що ще могли бігати. І як тільки щось з'їли, вставали і йшли далі.

*Північний вітер.

Під час того походу Хейрисоф прибуває пізнього вечора до села. Біля криниці перед оборонним муром зустрічає жінок і дівчат із села, що брали воду. Жінки запитали вояків, хто вони. Тоді перекладач сказав по-перськи, що вони йдуть від царя до сатрапа. А ті відповіли, що сатрапа в селі немає, що він віддалений на який парасанг (5,6 км) звідтіль. Але тому що було пізно, входять до твердині разом з жінками, що йшли з водою, і простують до в'їта.

Отже Хейрисоф і всі ті, що мали ще силу дійти, розташувалися в тому селі наніч. А решта вояків, що не мали сили перебути цю дорогу до кінця, ночували без їди і без вогнища. Тоді то деякі вояки так і загинули там. А ще йшли вслід за ними ватаги ворогів; вони займали в'ючну худобу, що не могла йти, і за неї билися між собою.

Прилишалися позаду також ті вояки, що посліпли від снігу, і ті, що через студінь відморозили пальці ніг. А захищали очі від снігу, несучи під час походу щось чорне перед очима, ноги охоронювали так, що без упину рухалися, ані на мить не спочивали і наніч роззувалися. Бо тим, що спали взуті, ремінь в'їдався в ноги і взуття примерзало; тим паче, що коли їм забракло старого взуття, робили собі постолі із свіжо здертої шкіри. Отже з таких причин прилишалися гуртки вояків позаду. А як побачили десь якусь чорну пляму, де не було снігу, здогадувалися зразу, що сніг розтопився; і справді сніг розтав від якогось джерела, що парувало недалеко в ярузі.* Отже туди вони завернули, посідали й заявили, що далі не підуть.

Коли це помітив Ксенофонт, що провадив задні відділи, благав їх на всякі лади й способи, щоб не залишалися; казав їм, що вслід за ними йдуть великі ватаги ворогів... Вкінці й розсердився. А вони просили, щоб їх повбивав; бо такі не можуть йти далі. Тоді він подумав, що найкраще буде залякати ворогів, які вперто йдуть услід, щоб вони не наближались до недужих. А вже було темно і вороги надходили з великим гамором, сперичаючись за здобич. От тоді вояки з задньої стежі, хто тільки був здоров, зібрались і кинулись бігцем на ворогів. А хворі закричали з усієї сили й били щитами об ратища. Вороги сильно злякались того, спустились по снігу в яр і ніхто вже більше не відзивався.

*Новочасні мандрівники віднайшли в тих околицях багато гарячих джерел; одне з них мало в жовтні температуру 28°P., коли температура повітря була 15°.

Ксенофонт і його вояки заповіли недужим, що другого дня хтось прийде до них, а самі пустилися далі в дорогу. Та ледви перейшли 4 стадії (800 м), попадають на вояків, що загорнувшись у що хто мав, ночували на снігу і не розставили навіть сторожі. Отже казали їм вставати. Але ті відповіли, що передні відділи теж не посуваються вперед. Надійшов Ксенофонт і вислав найсильніших пельтастів з наказом розглянутись, що стоїть на заваді. А ті принесли відомість, що всеньке військо в цей спосіб ночує. Тоді вже й Ксенофонтіві частини розложилися там на нічліг без вогню і страви, та розставили, як могли, сторожу.

А коли розвиднялось, Ксенофонт післав до недужих наймолодших і наказав піднести їх та приневолити до дальшого походу. Тимчасом також Хейресоф висилає відділи з села, щоб подивилися, що діється з задніми. Ті радісно їх прийняли та й передали їм недужих, щоб завели їх до обозу, а потім і самі пустилися в дорогу. Ледве тільки перейшли 20 стадій (4 км), стали вже біля села, де ночував Хейресоф. А коли зійшлися разом, то врадили, що буде безпечно розташувати частини по довколичних селах на квартири.

6. У вірменського вїта з-перед півтретя тисячі років

Хейресоф залишився на своєму місці, а інші старшини розділили жеребком села, що видно було на обрії, і кожний пішов туди із своїм відділом. Тоді сотник Полікрат, атенець, просив Ксенофонта, щоб його вислав наперед. Він бере з собою легкоозброєних, біжить до села, яке Ксенофонт дістав жеребком, і застав там усіх селян і їхнього вїта, а також 17 жеребців, що їх випасали цареві на данину, і вїтову дочку, заміжню від вісьмох днів; але її чоловік пішов на лови на зайці і його не знайшли в тих селах.

Вірменські хати були в землі, вхід до них, як отвір криниці, внизу широкі.* Для худоби вхід був викопаний, а люди сходили по драбині. В тих хатах були й кози, і вівці, й корови, і домашня птиця, всі з своїм потомством. Усю худобу годували там у середині сіном.

*Мандрівники оповідають, що ще й досі хати в середущій Вірменії викопані в землі для захисту перед морозом; криша ледве вистає понад поверхню землі.

Мали вони пшеницю, ячмінь, стручкові рослини та ячмінне вино* в казанах. Зверху плавали там зерна ячменю, а побіч лежали стеблини з троші, більші й менші, без колінець. Коли хто хотів пити, мусів їх брати до уст і так ссати. То був дуже міцний напій, якщо хто не долив води; і дуже смачний, як хто привик був до нього.

Ксенофонт запросив начальника того села до свого стола і повчав його, щоб нічого злого не боявся, бо не заберуть йому дітей, а навпаки, при відході наповнять його комору всіми припасами, коли тільки покажеться, що він готов буде зробити їм усяку прислугу, поки не прийдуть до іншого народу. А він це їм обіцяв і, виявляючи свою прихильність, показав місця, де було закопано вино. Отже всі вояки ночували цю ніч ось так розташовані в усяких достатках, та при цьому пильнували вїта, а також мали все на очах його дітей.

Другого дня Ксенофонт узяв з собою вїта і пішов до Хейрисофа. І де тільки проходив повз яке село, повертав до вояків, що там стояли на квартирах, і заставляв скрізь усіх ситими й веселими; і нізвідки їх не відпускали, поки не погостили обідом. І де тільки побували, скрізь заставляли столи одночасно всяким м'ясивом — ягнячим, козячим, свинячим, телячим, птичим і печивом із пшеничного та з ячмінного борошна. А коли хтось хотів на доказ дружби випити до другого, то тягнув його до казана, де треба було зігнути і в цей спосіб пити, сьорбаючи, як корова. А вїтові дозволяли брати, що тільки хоче. Однак він не приймав ніякого дарунку, зате як побачив десь когось з родичів, брав з собою до товариства.

Коли прийшли до Хейрисофа, побачили, що й ті розгостились як на бенкеті, завітчані вінцями... з сухої трави.** Услужували їм... вірменські хлопці в чужинецькій одежі. Хлопцям, ніби глухонімих, показували на миги, що мають робити.

Хейрисоф і Ксенофонт широ привітались і спільно запитали вїта через перекладача, що говорив перською мовою, як називається та країна. Вїт відповів, що то Вірменія. І знову запитали, для

*Отже пиво, якого греки не знали, тим то не мали окремої назви.

**У греків був звичай при бенкетах вбирати на голови вінці з квітів. Греки порадили собі серед вірменської зими: замість квіток — сіно.

кого годує коні, а той сказав, що цареві на податок. Потім оповів, що найближча країна — то земля Халибів і показав, куди веде дорога.

Опісля Ксенофонт відпровадив вїта назад до його родини і дав йому коня, досить старого, якого давно дістав, щоб той підготував і склав на жертву, бо чув, що кінь присвячений Сонцю-Геліосові; а боявся, щоб кінь не згинув, бо занедужав був у дорозі. Потім сам вибрав собі одного з лошаків і кожному полковникові й сотникові дав по жеребцеві. Тамошні коні були, правда, менші від перських, зате багато жвавіші. Тоді також вїт повчив його, що ноги коней і в'ючних звірят треба обвивати мішечками, коли йдуть по снігу; бо без мішечків застрягали не раз по живіт.*

Восьмого дня передав вїта за провідника Хейрисофові, а всю вїтову родину лишив на місці в спокою, окрім одного сина, недоростка; його дав під опіку Епістенові з Амфіполю, але й того приобіцяв віддати батькові, коли гаразд їх поведе. А до вїтової хати позносили, скільки могли найбільше, всякого добра і зібравшись разом, пустилися в дорогу. Вїт, що йшов незв'язаний по снігу, показував їм шлях.

І вже був третій день походу, як Хейрисоф розсердився на вїта, що він не завів їх до сіл. Вїт виправдувався, що в тій околиці немає осель. Тоді Хейрисоф побив його, але не казав зв'язати. Тим то він ніччю дав драла, залишаючи сина. Це й було єдине непорозуміння між Хейрисофом і Ксенофонтом у тій мандрівці, ота погана й недбайлива поведінка з вїтом. А Епістен полюбив хлопця, взяв його з собою додому й мав з нього широкого повірника.

7. Ще одно провалля

Опісля йшли вони сім днів по 5 парасангів (28 км) шоденно аж до річки Фасис, на один плетр завширшки (30 м).

Звідти перейшли у двох днях 10 парасангів (56 км). При вході на рівнину заступили їм дорогу халиби, таохи і фасіяни.

Коли Хейрисоф побачив ворогів у проваллі, зупинив похід у від-

*Такий звичай існує ще й досі серед народів Кавказу.

далі яких 30 стадій (6 км) від них, щоб не наблизитися до ворогів у маршовому ладі. Доручив також іншим, щоб заходили сотнями та впорядкували військо в бойову лінію. А коли підійшли задні відділи, скликав полковників і сотників та промовив так:

— Вороги, як бачите, займають гірське провалля. Отже пора нам порадитись, як би найвідповідніше почати з ними бій. На мою думку, треба воякам дати обідати, а ми тимчасом подумаємо, чи сьогодні, а чи завтра проходити нам провалля.

— Щодо мене, — сказав Клеанор, — то я думаю так: як тільки пообідаємо, то зараз таки, негайно треба озброїтись і йти на тих людей. Бо як змарнуємо нинішній день, то й ті вороги, що тепер нас бачать, наберуться більшої сміливости, та й до них приєднається очевидно ще більше інших, як побачать їх бадьорість.

Після нього промовив Ксенофонт:

— А я так міркую — якщо dokonче мусимо боротись, то треба до того підготовитись, щоб з якнайкращим успіхом боротись. Але якщо хочемо тільки якнайлегше пробратись, то, на мою думку, треба головню на те дивитись, щоб якнайменше ран отримати та якнайменше людей утратити. Отже той гірський хребет, що ми його бачимо, простягається більше, як на 60 стадій (11 1/2 км), а ніде не видно людей, що захищали б його, тільки при самому шляху. Тим то багато вигідніше буде поспробувати крадькома пробиратись по самітній горі й зайняти, якщо зможемо, становище, випередивши ворогів, ніж змагатися за твердині з пригатованими до бою мужами. Адже куди легше йти під гору без боротьби, ніж по гладкому полі, коли звідти ворог нападає. І краще навіть уночі можна побачити, що заважає під ногами, коли не загрожуватиме боротьба, ніж у ясний день, та під час лютого бою. І стрімка стіна вигідніша для ніг, що йдуть собі мирно, ніж рівне поле, коли на твою голову сиплеться град стріл. І мені здається, що крадькома пробратись не є неможливо: адже можна йти вночі, щоб не було видно, і можна поступити стільки, щоб ворог не помітив. Але коли удаватимемо, що туди таки хочемо пробратись, тоді зможемо, здається мені, використати для переходу іншу гору, не обсажену ворогами; бо всі вороги залишаться радше на тому самому місці. Але пощо я говорю, як це робити крадькома? Адже красти, то ви, всі повноправні лакедемонці, вчитеся, Хейрисофе, як чую, ще змалку. Красти, то в вас не ганьба, а чеснота, аби лиш не те красти,

що наказує закон. А щоб ви якнайкраще крали і вміли загаїти, то на те в вас є закон батогами бити того, кого зловлять на крадіжці. Отже тепер дуже відповідна нагода показати тут свою освіту... Бережімося тільки, щоб нас не зловили, коли будемо, наче злодії, крадькома пробиратися на гору, а то може нам попастися чимало буханців.

— Але ж бо я чую, — відтвся Хейрисоф, — що й ви, атенці, справно крадете... народне майно, дарма, що злодіяці загрожує в вас велика небезпека;* а найліпше крадуть найзнатніші, якщо ви взагалі допускаєте найзнатніших до влади. Тим то й для тебе добра нагода показати своє виховання...

— Отже я готов, — сказав Ксенофонт, — зараз по обіді йти з задніми відділами, щоб обсадити гору. Маю також провідників з собою; бо легкоозброєні причаїлися і зловили декількох злодіяк, що йшли за нами вслід. Від них я й довідався, що гора не така дуже недоступна, але пасуться там кози й корови. Тим то якщо раз здобудемо якусь частину гірського хребта, то й в'ючна худоба зможе тудою перейти. Сподіюсь, що й вороги не сидітимуть довше на місці, коли побачать, що ми вже на верхах, на рівній з ними площині. Адже й тепер не хочуть зійти вниз, на рівне з нами поле.

Але Хейрисоф сказав:

— Та навіщо тобі самому йти і залишати задню сторожу? Ти краще пішли інших, а може дехто добровільно піде!

Тоді то виступив Аристонім з Метидрію з гоплітами та Аристей з Хіосу й Нікомах з Ойти (в Тессалії) з гімнетами. Умовилися, що коли займуть верхи, розпалять багато вогнищ. Після цього пішли обідати. А по обіді Хейрисоф повів усе військо вперед на яких десять стадій (2 км), щоб якнайбільше доказати, начебто він таки тудою хоче перевести військо.

А по вечері, коли вже настала ніч, добровольці пішли в дорогу й обсадили гору, а решта війська ночувала там, де зупинилась. Коли вороги помітили, що греки обсадили гірський хребет, не спали всю ніч, тільки палили скрізь вогні.

А коли настав день, Хейрисоф, склавши жертву, повів військо

*Атенські закони наказували заплатити подвійну суму втрат скарбу, позбавляли чести винного й його дітей, інколи й життя.

дорогою, а добровольці, що зайняли гору, наступали одночасно верхами. І поки ще головні сили зустрілися, вдарили відділи на верхах. Греки швидко там перемогли й почали гнатися за ворогами. Тимчасом і на рівнині грецькі пельтасти почали бігцем наступати на протиустановлені лави, а Хейрисоф з гоплітами йшов швидкою ходою вслід за ними. Вороги, що стояли на шляху, як тільки побачили, що їх відділи з верхів переможені, почали й собі втікати; небагато з них там загинуло, але дуже багатько плетених щитів впало в руки греків, які сікли їх мечами, щоб не придавались більш ніколи. Коли ввійшли в провалля, склали жертву й висипали пам'ятник перемоги. Опісля зійшли на рівнину в села, де було вщерть усякого добра.

8. Приступом на твердиню таохів!

З тих сіл перейшли в п'ятьох днях тридцять парасангів (167 км), аж добилися до краю таохів.* Там не стало їм їжі. Бо таохи жили в сильно укріплених місцях, куди й позносили були всі харчі. Раз прийшли греки під таку твердиню, — а то не було місто, не було там навіть домів, дарма, що походило туди чимало народу, і чоловіків, і жінок, та й багатько худоби.

Хейрисоф негайно вдарив на цю твердиню. І коли перші ряди втомилися, підступали на зміну інші, одні за одними. Бо не можна було всім громадою стояти, тому що довкола вилася річка.

Коли надійшов Ксенофонт із задніми відділами, з пельтастами й гоплітами, тоді каже до нього Хейрисоф:

— В сам час приходите! Бо мусимо взяти приступом цю твердиню. Адже військо буде зовсім без харчів, якщо не здобудемо її.

Тоді спільно почали нараджуватися. На питання Ксенофонта, що стоїть на заваді дістатися до твердині, відповів Хейрисоф:

— Є тільки цей один доступ, що його бачиш, та як хто пробує тудою перейти, сточують каменюки з цієї скелі, що стирчить над дорогою. А як кого захопить каменюка, то ось що з ним діється.

*То було вже в січні 400 р. до Хр.

Тут показав рукою на людей з поламаними стегнами й ребрами.

— Але якщо зужують усе каміння, — сказав Ксенофонт, — то вже хіба ніщо не спинить нас перейти тудою? Бож бачимо проти себе цю невелику купку людей, і з того ледве двох-трьох озброєних! А укріплене місце, як ти сам бачиш, простягається на півтора плетра (45 м), що його треба перейти під градом каміння. Але з того простору може який плетр (30 м), зарослий великими соснами, що стоять у деякому проміжжю... Як за цими деревами стануть люди, то що їм пошкодить каміння, чи воно летітиме на них чи буде котитись? Отже лишається ще може пів плетра (15 м), та його треба буде перебігти тоді, коли каміння перестане летіти.

— Але коли тільки почнемо підходити до дерев, — сказав Хейрисоф, — то негайно посиплеться град каміння.

— Цього ж саме й треба! — відповів Ксенофонт, — бо швидше зужують засіб каміння. Але ж ходімо вже туди, звідкіля недалечко до мети, якщо її осягнути буде можна, але звідки також легко відступити, як схочемо.

З того місця вийшли Хейрисоф, Ксенофонт і сотник Каллімах з Паррасії, бо на нього припав того дня провід чола задніх відділів; а інші сотники лишилися на безпечному місці. Потім відійшло від дерева може сімдесят людей, не вкупі, а поодинці, кожний захищаючися якомога. А Агасій із Стимфалю й Аристонім з Метидрію, що також були сотниками задніх відділів, та ще й інші розставилися поза місцем, зарослим деревами. Бо між деревами не могло стояти безпечно більше вояків, ніж одна сотня.

Тоді Каллімахові прийшло щось на думку — він відбігав від дерева, за яким стояв, на два-три кроки перед себе; але як почало сипатися каміння, хутко відступав. А при кожнім таким вибігу з-поза дерева таохи зуживали більше, ніж десять возів каміння. Коли Агасій побачив, що робить Каллімах та що все військо приглядається йому, налякався, щоб Каллімах перший не добіг до твердині. Отже не закликав ані Аристоніма, що стояв близько, ані Еврилоха з Лусів, дарма, що вони були його друзями, ані нікого іншого, але сам побіг і випередив усіх. Коли ж Каллімах побачив, що Агасій минає його, причепився за берег його щита, але в ту ж мить перегнав їх Аристонім з Метидрію, а за ним Еврилох з Лусів. Бо всі вони сперечалися за славу хоробрости і змагалися

раз-у-раз між собою. Так тоді, йдучи навзаводи, здобувають твердиню. І в часі їх бігу вже ніодна каменяка не впала на них.

А там, у твердині, було страшне видовище: таохійські жінки кидали вниз своїх дітей, а потім і самі кидалися в пропасть, а так само й моловіки... Тоді сотник Айней із Стимфалю побачив, як біжить якийсь чоловік в прегарній одежі, щоб також кинутися вниз. От він його вхопив, щоб спинити. Але той тягне його з собою... Так обидва злітають зі скелі в пропасть і гинуть.

Дуже мало людей дісталось там до неволі, зате греки захопили багато корів, ослів і овець.

9. "Тгáлятта, тгáлятта!"

Звідтіля йшли через країну халібів і в сімох днях зробили п'ятдесят парасангів (278 км). Халіби буди найсильніші з усіх тих народів, що через їхні краї греки проходили; вони навіть ішли до бою рукопаш. Мали на собі льняні панцері по нижню частину черева, а внизу замість панцерних крил туго скручене мотуззя. Мали також наголінники, шоломи, а при поясі кинджали такі, як лакедемонські мечі; ними вбивали всякого, кого перемогли. Переможеним стинали голови й несли їх у поході; співали теж і танцювали тоді, коли знали, що вороги їх побачать. Мали також ратища на яких 15 ліктів (6,75 м), з одним тільки вістря.* Вони сиділи у своїх містах; але як греки проходили повз них, завжди йшли слідом за греками і билися з ними. А жили в укріплених місцях і мали там нагромаджені всякі припаси; тим то греки не могли нічого здобути звідтіля, але мусіли жититися м'ясом тих черед, що їх зайняли в країні таохів.

Потім греки прибули над річку Гарпас, що на 4 плетри завширшки (120 м). Звідтіля йшли країною скитинів, зробили в чотирьох днях 20 парасангів (111 км) і прибули по рівнині до сіл. У них відпочивали три дні й засобилися в харчі.

Звідтіля перейшли в чотирьох днях 20 парасангів (111 км), аж прибули до розлогого, багатого й людного міста, що називалося Гімніас. Із нього володар тієї країни присилає грекам провідника,

*Грецький спис мав з обидвох боків вістря.

щоб повів їх ворожою для нього землею. Той приходить до греків і заявляє, що заведе їх у п'ятьох днях до місця, звідки побачать море; а як ні, то хай його вб'ють. Так почав їх вести, а як попав у ворожу землю, заохочував їх палити й нищити край. Звідти й виявилось, що він ради цього прийшов, а не з прихильності до греків.

П'ятого дня прибувають до гори, що називалася Техес. Коли перші частини стали на горі, зчинився великий крик. Ксенофонт і задні відділи, почувши його, думали, що якісь нові вороги напали спереду; бо ззаду йшли за ними слід-у-слід люди із спаленої околиці, і задні стежі вбили навіть кількох з них, декого взяли живцем, зачавшись, захопили також може з двадцять щитів з невинправленої волової шкіри.

Але крик дужчав і наближався, а нові відділи, що раз-у-раз підходили, бігцем гналися до тих, що без угаву кричали; чим більше їх прибувало, тим голосніший робився крик. Тоді Ксенофонтові прийшло на думку, що це мусить бути якась важніша подія. Він вискочив на коня, взяв з собою Лікія з відділом вершників і погнався на поміч. І раптом чують голоси вояків: "*Τγά. λχμμα, τγά. λχμμα!*" — "Море, ось море!", а цей поклик переходив з уст до уст.

Тоді вже всі бігли, і ті з задньої сторожі, вояки підганяли в'ючні звірята й коней. А ті, що прибули на шпиль одні одним кидались на шиї, обнімали полковників і сотників і плакали. І тут знечев'я на чийсь заклик вояки зносять каміння й сиплять високу могилу. Туди поскидали силу волових шкур, палиці і здобуті щити. А повожатий сам рубав ті щити й інших заохочував до того.

Потім греки відсилають додому повожатого й дарують йому із спільного добра коня, срібну чашу, перську одержу й десять дарійків. А він найбільше просив у них перстенів, та й дістав їх чимало від вояків. Показав їм ще село, де мали стати на нічліг, і шлях, що ним треба йти до краю макронів, та швидко відійшов, як тільки звечоріло.

10. Останні перешкоди.

Без змагань грекові не обійтиса...

Звідтіля греки йшли три дні землею макронів і перейшли 10 парасангів (56 км). Першого дня добились до річки, що відгра-

ничує країни макронів і скитинів. Праворуч мали дуже недоступний простір, ліворуч другу річку: до неї саме впадала та погранична, що їй мусіли пройти. Її береги заросли деревами, правля, неглубими, але дуже густими. Коли греки прийшли туди, почали вирубувати дерева, бо квапились, щоб якнайшвидше продістатися з того місця. А макрони, що мали плетені шити, списи й волосяну одяжину, розставились були навпроти самого переходу. Вони підбдорювали один одного й кидали каміння в річку: але не досягали греків і не заподіяли їм ніякої шкоди.

Тоді саме приступає до Ксенофонта якийсь пельтаст і каже, що був невільником в Атонах і розуміє мову цих людей.

— Мені здається, — каже далі, — що тут моя батьківщина і коли ніщо не стоїть на заваді, то я хотів би розмовитися з ними.

— Але ж, очевидно, немає ніякої перешкоди, — відповів Ксенофонт. — Розмовся з ними, тільки насамперед довідайся, хто вони.

На запит пельтаста відповіли, що вони — макрони.

— Отже спитай ще їх, — сказав знову Ксенофонт, — навіщо поставали в бойових рядах і чому бажають бути нашими ворами.

А вони у відповідь:

— Тому, що й ви нападаєте на нашу землю.

Тоді полковники доручили переказати, що вони не приходять, щоб їм дошкуляти, але по війні з царем вертаються до Греції й бажають пробратися до моря. А ті запитали, чи можуть дати присягу на то. Греки відповіли, що готові обопільно зв'язатися присягою. Тоді макрони подають грекам свій спис, а греки їм свій: бо такий був у них звичай при договорах; крім того одні й другі кликали богів на свідків.

Зробивши перемир'я, макрони негайно почали й собі прорубувати хаші й мостити дорогу, щоб грекам було легше пройти: а зіткнувшись з греками, продавали їм харчі, які мали, та супроводжали їх три дні, аж привели до границь колхів.

Тут була висока гора, але доступна, але на ній стояли колхи в бойових лавах. Греки спершу впорядкувалися й собі в бойові лави, щоб так наступати на ту гору, але незабаром старшина постановила зійтися й порадитись, як би найкраще звести бій. Тоді Ксенофонт висловив свою думку:

— Мені здається, що нам треба занехати бойову лаву, а йти

треба глибокими колонами у відступах, бо бойова лава хутко розірветься, адже в одному місці гора покажеться непрохідна, в іншому легкодоступна. А це негайно викличе тривогу, коли впорядковані в бойову лаву побачать, що лава розірвалася. А друге — якби ми впорядкувалися в густіших лавах тісно одні побіч одних, то вороги могли б оточити нас від крил, бо своїх зайвих частин ужили б, до чого схотіли б; якби ж ми знову йшли в рідших лавах, не було б ніякого дива, коли б наш фронт заломився десь від стріл і людей, що збитою купою звальяться на нас. А якщо таке донебудь станеться, то з усією нашою лінією буде біда! Тим то я раджу стати глибокими колонами й залишити стільки відступу поміж окремими сотнями, щоб крайні сотні опинилися поза крилами ворожої лінії. І в цей спосіб ми своїми крайніми сотнями захопимо місце поза ворожою лінією. Найсильніші з нас підступлять перші, а за ними глибокі колони, і кожний сотник поведе свою сотню тудою, де знайде найдоступніше місце. А в відступи між сотнями нелегко буде їм пробратись, коли звідси й звідти йтимуть сотні; також нелегко буде їм проламати сотню в глибоких колонах. А якщо навіть котра сотня опиниться у скрутному становищі, сусідня їй допоможе. А коли тільки одна сотня здужає десь продертися на верх, то швидко не стане там ніодного ворога.

Всі приєдналися до цієї думки й утворили глибокі колони. Тим часом Ксенофонт, відходячи з правого крила на ліве, кликав до вояків:

— Мужі! Ті вороги, що ви їх бачите проти себе, то вже остання наша перешкода, що не дає нам продістатись туди, куди здавна прагнемо. Якщо можна, то з'їжмо їх з кістками!

Тимчасом уже всі старшини стали на своїх місцях і впорядкували сотні в глибокі колони; гоплітів було яких вісімдесят сотень, кожна сотня приблизно по сто людей. Легкоозброєних і лучників поділили на три частини — один відділ став поза лівим крилом, другий поза правим, а третій посередині, а кожний лічив приблизно 600 людей.

Потім старшини дали наказ до молитви, що передавали з уст до уст. Помолились, заспівали пеан і пустилися в наступ.

Також Хейрисоф і Ксенофонт, що опинилися з своїми пельтастами поза лініями ворогів, вирушили з місця. Як вороги побачили їх, вибігли назустріч, одні на правому, другі на лівому крилі; так

розірвався їх фронт і багато пустого простору залишилося по середині їх ліній. Коли пельтасти, що стояли побіч аркадійських відділів під проводом акарнанця Айсхіна, побачили, як ворожі лінії розділились, були певні, що вони втікають; тим то з криком пустилися бігти. Вони перші прибувають на верх гори. А за ними прийшли й аркадійські гопліти під проводом Клеанора з Орхомену. Тим часом вороги, як почали бігти, то вже й не зупинялись, але кожний куди інде пустився навтеки.

Греки зійшли з гір і стали табором у численних селах, де знайшли чимало харчів. Зрештою не було там нічого замітного, окрім великого числа вуликів. Усі вояки, що попоїли меду, діставали памороки, блювали, хворіли на бігунку й ніхто не міг просто стояти. Хто мало меду з'їв, подобав на дуже п'яного, хто багато — на божевільного, а то й на конаючого. Так лежало покотом багато людей, наче після якої програної битви, і вояків огорнуло пригноблення. Але другого дня показалося, що ніхто не вмер, а більш-менш у тій самій порі недужі опритомніли, а третього й четвертого дня повставали, ніби після затруєння.*

*

* * *

Звідтіль перейшли в двох днях 7 парасангів (39 км) і прибули над море до грецького міста Трапезунду, колонії основаної над Чорним морем в країні колхів переселенцями з міста Синопи.

Там відпочивали вони приблизно тридцять днів** по колхійських селах. Звідти робили напади й грабили землю колхів. Харчів для табору постачали за гроші городяни Трапезунду. Вони також гостили греків у себе й давали гостинці — волів, борошно й вино. Заступалися теж за сусідніми колхами, головно за тими, що жили на рівнині; і від них також приходили в дарі воли.

Потім підготовляють приобіцяну колись богам жертву, бо дістали досить волів, щоб скласти жертву за щасливий поворот

*Деякі відміни Вересуватих (Ericaceae), що ростуть у тих околицях, дають мед, що п'янить, коли його вживати в більшій кількості.

**Отже від початку лютого до початку березня 400 р. до Хр.

Зевесові-спасителеві. Гераклеві-провідникові й іншим богам.

Влаштували також спортові ігрища на горі, де саме стояли табором. На провідника змагань, що мав також підшукати місце для перегонів, вибрали спартанця Драконтія. Він ще хлопчиною мусів утікати з батьківщини через те, що необачно вдарив іншого хлопця мечем і вбив його.*

Після жертви, передали воліві шкури Драконтієві й казали йому, щоб повів їх на місце змагань. А він показав їм те місце, де стояли, і сказав:

— Цей горб найкраще надається до бігу в кожному напрямі.

— Але як можна буде змагатися на такому нерівному й зарослому місці?

— Що ж? — відповів Драконтії — трохи болючіше прийдеться тому, хто впаде...

В бігу поєдинчім** змагалися між собою хлопці, здебільшого з-поміж полонених, в багаторазовім брало участь більше, ніж шістдесят крітян, інші змагалися в дужанні, навкулачництві й панкратіоні. І видовище вдалося гарно; бо багато людей виступало й завзято суперничали, тому що все товариство приглядалося.

Відбулися теж кінські перегони; треба було по стрімкому узбіччі їхати вниз, завернути в морі й назад гнатись аж до віттаря. При їзді вниз багацько з них сточувалося стрімголов з гори, при їзді вгору коні просувались ледве крок за кроком по дуже стрімчастому горбі. Тим то було там серед них багато галасу, сміху й підбадьорювань.

*У Греції важко карали навіть за випадкове вбивство.

**Один раз через стадіон (192 м).

V

Понад Чорне Море

1. Море вабить

Після цього зібралися на раду у справі дальшої дороги. Першим виступив Леон з Туріїв, що так промовив:

— Отож мені вже набридло, мужі, і збиратися в дорогу, і ходою йти, і підбігати, і зброю тягати, і лави придержуватися, і на стежу йти, і битися... Я хочу вже позбутися тих трудів і, коли ми добилися до моря, переплисти решту дороги та простягнувшись любенько, сплячи прибути до Греції, ніби Одиссей...*

Вояки, почувши це, підняли крик, що добре говорить; і інший так само говорить, і всі присутні теж. Опісля встав Хейрисоф і сказав таке:

— Мужі, я маю приятеля Анаксибія і він якраз тепер адміралом. Отже, якщо пішлете мене, то думаю вернутися з трієрами і човнами, що відвезуть нас. А ви, як хочете плисти, заждіть, аж я приїду: а вернуся хутко.

Як вояки це почули, зраділи і вирішили, щоб він відплив якнайшвидше.

Після цього встав Ксенофонт і так промовив:

— Отож Хейрисофа висилаємо на кораблі, а самі будемо ждати. Так тепер з'ясую вам, що на мою думку пора робити під час

*Натяк на Гомерову Одиссею (XIII кн. 79 р. і далі); там феаки привозять Одисея в рідну Ітаку і сплячого виносять на берег.

вижидання. Найперше треба добути харчів з ворожого краю, бо нема ні відповідної торговощі, ні засобів, за які можна б купити, якщо не брати під увагу кількох одиниць. А країна ворожа; отже, загрожує небезпека, що багато згине, коли недбайливо й необережно підете по харчі. Отож моя думка така, що слід вам впорядкованими відділами постачати все необхідне, а не так собі волочитися, як хочемо вийти живими, і що ми тут повинні про це подбати.

Так і вирішили.

— Отже послухайте ще й таке. Бо дехто з вас вибереться по здобич. На мою думку, найкраще буде, щоб усякий, хто хоче вийти, повідомив нас про це та ще й сказав, куди саме йде. Тоді знатимемо число тих, що відходять, і тих, що залишаються, і приготуємо разом з ними все, що слід, а якби треба комусь допомогти, знатимемо, куди саме йти з допомогою, і якби хтось з менше досвідчених вибирався кудись, порадимо, спробувавши розвідатися про силу тих, на яких схочуть йти.

І це теж вирішили.

— А обміркуйте ще й ось що, — сказав далі. — Вороги мають доволі часу йти на нас на лови, і слушно затівають проти нас; адже ми займаємо їхнє, тим то вони загрожують нам з вище положеного становища. Отож, на мою думку, треба держати сторожу довкола обозу; отже, якщо чергуючись будемо стерегти й наглядати, то вороги в меншій мірі зможуть полювати на нас. Та ще й на це зверніть увагу: якби ми певно знали, що Хейрисоф вернеться з задовільною кількістю човнів, то не треба б говорити того, що хочу сказати: але тепер, коли справа непевна, треба нам, на мою думку, також і тут таки пробувати придбати собі кораблі. Бо коли вернеться, застаючи наші, то відпливемо вигідніше, на більшому числі; а як не привезе з собою, то вдоволимося тут придбаними. А бачу, що кораблі тут часто перепливають. Отже якби ми так позичили для себе в трапезундян воєнних кораблів і ними переловлювали інші та ховали їх, відкладаючи собі стерна, поки б не назбирали задовільного числа для від'їзду, то може б не відчували недостачі перевозових засобів так, як їх тепер відчуваємо.

Вирішили й цю справу.

— А подумайте, чи не слід би годувати на спільні кошти тих, яких човни переловимо, весь той час, який ждатимуть ради нас, та

й поскладатися на перевізні, щоб вони, маючи з нас користь, також і нам були корисні.

І це прийняли.

— Але мені приходить ще ось що на думку, — сказав він далі. — Якщо й цього не досягнемо, щоб мати подостатком кораблів, то не вадило б доручити містам, що лежать над морем, поправити шляхи, бо чуємо, що ними важко пройти; а вони нас послухають, бо бояться нас і раді б нас позбутися.

Тоді закричали, що не треба йти шляхами. А коли він помітив їх нерозум, не подав жадного внеску, але намовив міщан з власної спонуки направляти шляхи, кажучи, що швидше заберуться, якщо шляхи будуть добрі.

А дістали від трапезундян і п'ятдесятисловий корабель; його начальником настановили Дексиппа, спартанського періойка.* Та той не дбав про збирання човнів, але втік з кораблем з Чорного моря. Отож він потім дістав заслужену кару. Бо наброївши в Тракії в Севта, згинув з руки лакедемонця Нікандра.

А дістали теж тридцятисловий корабель; над ним настановили начальником атенця Полікрата. Він переловлював, скільки попало човнів, і відводив до табору. І якщо везли якийсь вантаж, розвантажували, передаючи вантаж під догляд, щоб власники не зазнали шкоди, а самих кораблів уживали для перевозу.

Тимчасом греки виходили на здобич, і одні верталися з нею, а інші голіруч. Тоді то Клейнет, що повів власну сотню і ще другу в недоступне місце, і сам згинув і запропастив багатьох з свого товариства.

2. Вогонь — рятівник у скруті

Вкінці не можна було вже нізвідки дістати харчів так, щоб тієї самої днини вернутися до обозу. Тоді Ксенофонт бере поважатих з -поміж трапезундян і веде половину війська проти дрілів, а другу залишає для захисту обозу; бо колхи, що були прогнані з своїх осель, згуртувалися в дуже великому числі і стежили з гірських

*Періойки — вільне населення Лакедемону, але без громадянських прав, як спартанці, що жило з торгівлі й ремесла.

шпилів. Та трапезундяни не вели туди, звідкіля легко було дістати харчів, бо приятелювали з ними; а тому, що від дрілів зазнали лиха, вели радо на них, дарма, що країна верховинна й недоступна та й люди найбільш войовничі з усіх народів над Чорним морем.

А коли греки були на високорівні, дрілі підпалили всі ті оселі, які на їх думку легко було здобути, і відступили; отже не можна було нічого дістати, хібащо якогось підсвинка, корову або іншу худобину, що втекла від вогню. А тільки одна оселя була їх столицею; до неї всі були позбігалися. Довкола неї був дуже глибокий яр і тяжкий доступ до кріпости.

Тож пельтасти, перегнавши гоплітів на 5 до 6 стадій (1 км), перейшли яр; а тому що побачили багато стад та й інші достатки, кинулися на кріпость. А йшло разом з ними також багато ратичників, приділених для постачання; так що тих, які перейшли яр, було понад дві тисячі голів. Та не могли взяти приступом фортеці, бо довкола неї був широкий рів і палі на насипі і густо розставлені дерев'яні башти; тим то почали відступати, але тоді вороги напали на них. І коли не могли відступати, бо дорогу вниз, із кріпости в яр, треба було переходити гусаком, посилають по Ксенофонта, що провадив гоплітів. Отже посланець каже:

— Є укріплена оселя, повна всякого достатку; але не можемо її здобути, бо міцно укріплена, — ані нелегко від неї відступити, — бо наскочили з неї і б'ються, а відхід важкий.

Ксенофонт, почувши це, привів над яр гоплітів і казав відкласти зброю; а сам з сотниками перейшов яр і роздивлявся, чи краще вивести й тих, що пройшли яр, чи ще й привести гоплітів, щоб здобути кріпость. І видалось йому, що відворот не обійдеться без багатьох трупів, а й сотники були тієї думки, що кріпость можна здобути. І Ксенофонт подався, повіривши жертвам; бо віщуни об'явили, що буде бій, а кінець того випадку щасливий. Він післав сотників, щоб перевели гоплітів, а сам залишився, стягнувши всіх пельтастів, і не дозволяв нікому пускати стріли для зачіпки. А коли надійшли гопліти, він наказав кожному сотникові так розставити сотню, як, на його думку, найкраще надаватиметься до змагання; бо були близько ті сотники, що весь час найбільше йшли на взаводи одні з одними щодо молодецької слави. І вони зробили, що було доручено; а він тимчасом казав усім пельтастам іти з готовими до мету ратишами, щоб кинути, як тільки дадуть знак сур-

мою, і лучникам наказав наложити стріли на тятиви, бо треба буде випустити стріли на даний знак, і пращникам мати повні торби каміння. І вислав відповідних людей, щоб подбали про виконання цих наказів.

А коли все було приготоване, і сотники, і підстаршини, і всі, що не вважали себе гіршими за них, були вже роставлені — а всі себе взаємно бачили, бо бойова лава через положення кріпости стояла півмісяцем, тоді заспівали пеан і відізналася сурма; а далі підняли крик у честь Ениалія й гопліти пустилися бігцем, а одночасно полетіли стріли: списи, стріли з луків, каміння з пращ, дуже багато каменюк із вільної руки, а були й такі, що несли головні.

Від великої кількості тих стріл вороги покинули частоколи й башти. Тоді Агасій із Стимфалю та Філоксен з Пеллени відкинули зброю та видряпалися вгору в самому хітоні, і один одного тягнув і дехто інший ще видряпався та й здавалося, що кріпость здобута. І легкоозброєні і неозброєні вбігли до міста і грабували, що хто міг. А Ксенофонт, ставши при брамі, здержував тогочас усіх гоплітів, кого тільки міг; бо інші вороги появлялися на деяких міцно укріплених шпильях. По короткому часі зчинився всередині крик і почали тікати, деякі навіть із захопленою здобиччю, а дехто може й із раною. І був великий стиск довкола воріт. А хто вирвався, відповідав на запит, що посеред міста є замчище і багато ворогів; вони вирвалися і б'ють людей, що в місті.

Тоді Ксенофонт наказав окличникові Тольмідові об'явити, щоб кожний, хто хоче щось узяти, йшов досередини. І багато кинулося до середини, і ті, що перли в ворота, перемагають тих, що продиралися звідтіля, і відпирають ворогів назад до замку. І все, що було перед замком, греки розграбили і винесли; тимчасом гопліти зупинилися зі зброєю при нозі, одні біля частоколу, другі при дорозі, що вела на замок. А Ксенофонт і сотники роздивлялись, чи можна здобути замок; бо тоді був би запевнений рятунок, в іншому ж випадку зовсім нелегким був би відступ. Коли це обмірковували, видалось їм, що кріпость взагалі годі здобути. Тоді почали підготовлювати відступ: кожний виривав коли побіч себе, відпускали зайвих, навантажених здобиччю і більшу частину гоплітів; сотники залишали тільки тих, до кого мали довір'я. А коли почали відступ, вибігло з середини багато ворогів, озброєних у плетені шити,

ратища, наголінниці та пафлагонські шоломи,* а інші вилазили на хати, що стояли цьогобіч і тогобіч дороги на замок; тим то не було безпечно навіть гонити ворогів до замкової брами. Бо згори кидали величезні колоди, так що тяжко було і залишатися, і відходити; і близька ніч наводила страх.

Коли вони так билися і не знали, що далі робити, якийсь бог подав їм спосіб рятунку. Бо ось знечев'я став у полум'ї один дім праворуч дороги, підпалений кимсь. І коли він завалився, вороги почали втікати з домів, що були праворуч. Тоді Ксенофонт, навчений випадком, наказав підпалити також доми ліворуч, що були дерев'яні; отже швидко спалахнули. Вороги почали втікати також із тих домів. Вони дошкулювали ще тільки від фронту, і було ясне, що нападуть під час відступу і дороги вниз. Тоді Ксенофонт накликає всіх, що були поза засягом стріл, щоб зносили дрова в середину між своїх і ворогів. А коли вже досить того було, підпалили; а підпальювали також доми побіч палісад, щоб дати ворогам роботу. Так відгородившись від ворогів вогнем з трудом могли відступати з кріпости. І згоріло все місто, і доми, і башти, і палі, і все інше, окрім замку.

Другого дня греки з харчами почали відходити. А тому що боялися дороги вниз по Трапезунду, бо була стрімка й вузька, зробили удавану засідку. Один мисієць, що так само й називався, зібрав десять крітян і залишився на густо зарослому місці; він удавав, ніби то пробує сховатися перед ворогами, але їх щити поблискували то тут, то там, бо були мідні. Отже вороги, підглядаючи це, боялися засідки, а військо тимчасом сходило вниз. А коли здавалося, що вже досить відійшли, Ксенофонт дав знак мисійцеві, щоб утівав шодуху. І він, зірвавшись, утівав разом із своїми. Тоді крітяни міркуючи собі, що вороги можуть їх зловити в бігу, завернули з дороги в ліс, і скочувалися в яр та й так врятувалися. А тимчасом мисієць утікаючи дорогою, кричав по допомогу. І справді прийшли йому на поміч, і взяли раненого. І самі ті, що прийшли з допомогою, відступали нога поза ногу, бо вороги кидали на них стрілами, і деякі з крітян відстрілювалися з луків. Так прибули всі до обозу живими.

*Шкурятані, плетені з реміння.

3. Відхід із Трапезунду. Авторіві розрахунки

Тому що Хейрисоф не вертався, ані не було досить кораблів, ні харчів не можна було вже дістати, вирішили відійти. І на кораблі посадили недужих, усіх вище сорока років, дітей, жінок і той вантаж, без якого можна було обійтися. Посадили теж найстарших полковників Філесія і Софайнета та передали їм усе під опіку. А інші йшли пішки дорогою, що була саме направлена.

І відбуваючи похід, третього дня приходять до грецького міста над морем Керасунту, синопської колонії в колхідській землі.* Там задержалися десять днів і там відбувся перегляд та перелік війська під зброєю: було всіх 8.600 людей. Стільки їх врятувалось; а інші погинули хто з ворожих рук, хто від снігу, дехто може й від недуги.

Тут розділюють також гроші, добуті з воєнної добычі. А десятину, яку призначили для Аполлона і ефесійської Артеміді, полковники розділили поміж себе, щоб кожний переховав пайку для богів; тільки замість Хейрисофа взяв Неон з Асини.

Отже Ксенофонт, заготовивши з частини, призначеної для Аполлона, дар, примістив його в атенській скарбівниці в Дельфах, де й виписав і своє ім'я, і свого друга Проксена, що загинув разом з Клеархом. А частину призначену для ефесійської Артеміді залишає в доглядача Артемідіного храму Мегабуза, коли йшов з Агесилаєм з Азії в Беотію у похід, бо здавалося йому, що йде в небезпечну дорогу; але доручив Мегабузові звернути ті гроші, якщо вийде з походу живим; а якби йому щось притрапилося, казав заготовити такий дар Артеміді, який на думку Мегабуза буде наймиліший богині. А коли вже Ксенофонт був на засланні і мешкав в Скіллунті при шляху до Олімпії, де лакедемонці дали йому хутір, прибуває до нього Мегабуз, вибравшись на ігрища до Олімпії, і звертає йому повірені гроші. Ксенофонт, одержавши зворот, купує поле для богині, де йому вказав бог.** Через цю посілість перепливає якраз річка Селіпунт; і в Ефесі повз Артемідин храм пливе теж річка Селіпунт. І в одній, і в другій є риби і мушлі;

*Керасунт — сьогодні Кіресун; римський полководець Люкул, відомий багатій і смакун, привіз звідсіля до Італії 73 р. до Хр. черешні: від назви Керасунту пішла латинська назва *cegasus*, звідтіля німецька *Kirsche*, наша черешня.

**Очевидно Аполлон, до якого зверталися по всякі поради.

але в скіллунтській посілости є ще й полювання на всякого звіра, на якого тільки робляться лови. Збудував і жертівник і храм з пожертвованих грошей і пізніше завжди приносив богині в жертву десятину з плодів землі, і всі громадяни й сусіди брали участь у празнику, і чоловіки, і жінки. А богиня давала гостям на бенкет ячмінні крупи, пшеничний хліб, вино, ласощі і частину жертвованої зі святих пасовиськ череди та спольованої звірини. Бо Ксенофонт-ві сини й діти інших громадян робили полювання під свято, а брали участь у ловах також чоловіки, хто хотів. Полювали ж і на самій святій посілости, і на горах Фолое на кабанів, серни й оленів. А ця земля лежить при дорозі, куди йдуть з Лакедемону до Олімпії на яких 20 стадій (4 км) від Зевесового храму в Олімпії. А є на цій святій землі і левади, і лісисті горби, придатні для годівлі свиней, кіз, волів і коней; там попасає і скотина прочан, що приходять на празник. А довкола самого храму засаджено садок плодових дерев, що дають смачні плоди в свою пору. Сама ж святиня, хоч і мала, подібна до великої святині в Ефесі, і статуя богині, хоч з кипарисового дерева, подібна до золотої статуї в Ефесі. Біля храму стоїть стовп з таким написом: "Свята посілесть Артеміди. Хто її тримає й уживає, обов'язаний складати щороку десятину, а з надвижки прибутків удержувати в доброму стані святиню. Хто б цього не зробив, тому богиня незабудатиме".

4. З дерев'янобаштниками... на дерев'янобаштників

З Керасунту їхали морем ті, що й раніше, а інші відбували похід суходолом. А коли були на кордонах мосинойків,* посилають до них Тимеситея з Трапезунду, що був приятелем-заступником мосинойків, прохаючи розвідатись, як зможуть перейти через країну — по-дружньому, чи по-ворожому? А ті відповіли, що не пропустять їх; бо вірили в свої укріплення. Тоді Тимеситей оповідає, що тогобічні ворогують із цими, отож постановили закликати тогобічних, може, схочуть зробити союз із греками. І Тимеситей,

*Грецька назва племен, означає людей, що живуть у кількоповерхових дерев'яних домах, ніби в дерев'яних вежах, баштах, "дерев'янобаштників".

всланий до них у посольстві, вернувся з їх ватажками. Після їх приходу зійшлися ватажки мосинойків і грецькі полковники. Тоді промовив Ксенофонт, а перекладав Тимоситей:

— Мосинойки! Ми хочемо добитися до Греції пішки, бо не маємо суден. А спиняють нас ті, що — як зачуваємо — є й вашими ворогами. Отже коли хочете, можете взяти нас за союзників і таким чином помститеся на них за всі ваші дотеперішні кривди і на майбутнє зробіте їх собі підвладними. Поміркуйте ж добре, звідки вдруге зможете знайти такого могутнього союзника, якщо тепер нас знехтуєте.

На це відповів старшина мосинойків, що вони також бажають собі цього і приймають дружбу.

— Так нумо, — сказав Ксенофонт, — до чого потребуватимете нашої допомоги, коли станемо вашими союзниками? І чим ви зможете нам допомогти для нашого переходу?

А ті сказали:

— Ми ладні напасти з другого боку на країну ваших і наших ворогів і прислати вам сюди кораблі й людей, що будуть битися разом з вами і покажуть вам дорогу.

Коли одні й другі склали присягу вірності на ці умови, мосинойки відійшли. І другого дня приїхали на 300 човнах, а кожний був збудований з одного пня.* І в кожному було по трьох чоловіків, з яких два вийшли на берег і ставали в бойову лаву, а третій залишався на човні. І ці, забравши з собою човни, відплили, а всі, що залишилися, впорядкувалися в такий спосіб: ставали, мабуть, по сотні, наче танкові гурти, що стають рядами проти себе, а всі з плетеними білими щитами з невиправленої волової шкури, подібними до листка плющу, в правій руці з ратищем, на яких 6 ліктів завдовжки (2,75 м), що мало спереду вістря, а при деревищі галку-кульку. Носили сорочки, що не сягали по коліна, грубі, як льняні мішки, а на голові шкурятяні шоломи, ніби пафлагонські, з чубом по середині, що були дуже подібні до тіяри; мали також залізні сокири.

Тоді то один з них розпочав пісню, а всі інші підспівували ступаючи в ритмі і, перейшовши повз грецькі озброєні відділи,

* Як індійські каноти.

йшли просто на вороже укріплення, що видавалося їм найдоступнішим. Стояло воно перед містом, що називалося в них столицею і мало найвище положений замок у країні Мосинойків. І за це місто велася війна, бо кожночасні власники вважали себе за панів усіх Мосинойків; а грецькі союзники впевняли, що власники займають його неслухно, але, захопивши спільне добро, мають перевагу.

Вслід за ними пішли також деякі греки, не з наказу полководців, але для грабежу. І поки вони просувалися, вороги спокійно приглядалися. Але коли були вже близько укріплення, вибігли і прогнали їх, вбивши при цьому багато варварів, а також декого з тих греків, що разом з ними вибралась. І гналися за ними, поки не побачили греків, що йшли на допомогу. Тоді завернули й відійшли і, постинавши голови трупам, показували їх грекам і своїм ворогам, а одночасно танцювали, приспівуючи якісь мелодії. А греки дуже сердилися, що союзники додали сміливості ворогам та що ті греки, які з ними пішли, разом з ними й повтікали, хоч було їх дуже багато: а цього ще не бувало раніше в поході. Тоді Ксенофонт, скликавши греків, промовив:

— Вояки, не попадайте в зневіру ради того, що сталося! Бо знайте, що трапилося не менше доброго, ніж злого. Адже поперше ви вже знаєте напевно, що наші майбутні повожаті справді ворогують з тими, з якими і ми мусимо ворогувати. А далі: ті греки, що знехтували нашу бойову лаву, думаючи, що можуть з варварами того самого довершити, що й з нами, потерпіли кару; тим то вдруге не так легко покинуть наші ряди. А ви повинні підготувитися, щоб і тим варварам, що є нашими приятелями, доказати, що ви кращі вояки від них, і ворогам прояснити, що тепер не з такими мужами будуть битися, як тоді, коли билися з людьми без дисципліни.

Отже того дня так воно й залишилося. А наступного склали жертву, а коли вішування виявилися задовільними, зараз по сніданку пустилися в похід, впорядкувавши відділи в глибокі колони; і варварів розставили так само на лівому крилі, а лучників розмістили поміж глибокими колонами, але так, що вони були трохи позаду передньої лави гоплітів. Бо між ворогами були легко озброєні, що, збігаючи згори, кидали каміння. Тих мали відганяти лучники і пельтасти. А інші спершу йшли ступою проти того укріплення, від якого попереднього дня втекли варвари й ті греки, що приєдналися до них; бо там саме вороги стояли бойовою лавою.

Отже варвари видержали наступ пельтастів і боролися з ними, але коли наблизилися гопліти, пустилися врозтіч. Тоді й пельтасти побігли негайно за ними вгору аж до міста, і гопліти гналися за ними в бойовій лаві. А коли вже були вгорі під домами столиці, тоді вороги, зібравшись усі до купи, почали боротися і кидати списи та ще й пробували захищатися зблизька іншими грубими й довгими ратишами, які дужак тільки з трудом міг би вдержати. А коли греки, не подаючись, далі наступали, тоді варвари почали і звідти тікати і всі до одного залишили укріплення. Тільки їх цар, що жив на дерев'яній башті, побудованій на верху замку, — піддані удержують його на державні кошти, щоб там таки залишався, та й доглядають — той не хотів зійти; не хотіли зійти й начальники перед тим здобутого укріплення, але згоріли там таки разом з баштами.

А греки, грабуючи ці міста, находили по домах склади накопиченого хліба, залишені ще по батьках, як казали мосинойки, а нове збіжжя, здебільшого оркіш, лежало ще немолочене. І находили в глиняних бочках шматки засоленого м'яса дельфінів і дельфінячий лій у посудях, що його мосинойки вживали так, як греки оливи. А на горищах було багато плоских горіхів, що не мають ніякої перегороди в середині.* Їх уживали найбільш з усього як харчу, і варили їх і випікали з них хліб. Найдарили й вино, що незмішане з водою видавалося гострим через свою терпкість, але змішане — запашним і приємним.

Отож греки поснідали там і вирушили в дальшу дорогу, передавши твердиню тим мосинойкам, що спільно з ними билися. А залага інших ворожих фортець, повз які проходили, почасти залишала їх, особливо найлегше доступні, почасти добровільно здавала. Найбільша частина тих укріплень виглядала так: міста були віддалені одні від одних на 80 стадій (15 км), одні більше, другі менше. Коли підіймали крик, то з одного міста чути було до другого; так дуже високо положена і попертинена балками була ця країна.

А коли в часі походу прибули до союзників, ті показували їм

*Так, як волоські горіхи. Ксенофонт має на думці, мабуть, каштани, незнані тоді ще в Греції. Пізніше вирощали їх в м. Кастана в Тессалії або в Понті, і від назви цієї місцевості ("Кастанські горіхи") пішла назва "каштан".

товстих дітей багачів, годованих вареними горіхами, ніжних і дуже білих, майже однакових як завширшки, так і завгрубшки, різноколірних на плечах, спереду наколюваних* всякими взорами квітів. Ці люди хотіли прилюдно заходитися з пов'язаними, що їх греки везли з собою; бо такий у них звичай. А всі вони білі, і чоловіки, і жінки. Учасники походу казали, що вони були найбільш варварським народом з усіх, через яких краї проходили, і найбільш відрізнялися звичаями від греків. Бо прилюдно робили те, що інші люди на самоті (інакше навіть не посміли б!), а на одинці поводитися так, як робиться при інших: розмовляли самі з собою, сміялися самі з себе і танцювали, стаючи, де попало, ніби показувалися перед іншими.

5. Синопські греки раді позбутися озброєних земляків

Греки йшли цією землею, і ворожою її частиною, і дружньою, 8 днів, аж прибули до краю халибів. Це був невеличкий нарід, підлеглий мосиноймам, а більшість його жила з добування залізної руди.

Звідти прибувають до тибаренів. А тибаренська земля була рівніша і надморські укріплення менше стрімкі. І полковники бажали напасти на міста, щоб підпомогти чимсь війську; отже не приймали дарунків, привожених тибаренами, але, наказавши заждати, поки не вирішать справи на нараді, почали складати жертви. І після багатьох жертв, усі віщуни виявили вкінці думку, що боги рішуче не допускають війни. Тоді вже прийняли дарунки і, проходячи походом, як по дружній землі, через два дні прибули до грецького міста Котиори, синопської колонії в тибаренській землі.**

Аж до цього місяця військо йшло пішки. Довгота поворотної дороги від місяця битви під Вавилоном аж до Котиори — 122 дні походу, 620 парасанг, 18.600 стадій (3.440 км), кількість часу — 8 місяців.

Тут задержалися 45 днів. В тому часі склали передусім богам жертви, всі грецькі племена, кожне для себе, влаштували святкові походи й гімнічні ігрища. А харчі брали почасти з Пафлагонії,

*Татуовані.

**Сьогодні містечко Орду.

почасти з котиоритських посіlostей. Бо самі котиорити не продавали харчів, а навіть не приймали до міста недужих.

Тоді приходять послы з Синопи, бо синопці боялися і за котиоритське місто, що належало до них і платило їм данину, і за всю країну, бо чули, що греки її нищать. Прибувши до табору, почали переговори; а в їх імені промовляв Гекатонім, якого вважали за доброго промовця:

— Вояки! Післала нас синопська держава, щоб привітати вас, греків, з перемогами над варварами та щоб виявити свою радість, що ви шасливо прийшли сюди, перебувши багато, як ми чули, тяжких пригод. Ми, греки, сподіємося, від вас, земляків, зазнати тільки якогось добра, а ніякого лиха; адже й ми вам ніколи досі не зробили нічого злого. А оці котиорити є нашими переселенцями і ми передали їм цю землю, забравши її від варварів, тим то вони платять нам визначену данину, як і мешканці Керасунту й Трапезунду. Якщо ви їм якесь лихо вдієте, то синопська держава вважатиме це за свою власну кривду. Тимчасом тепер саме чуємо, що деякі з вас силою вдерлися до міста й живуть по домах та й беруть силоміць з посіlostей все, чого їм треба, без будь-чийої згоди. Такої поведінки ми не схвалюємо; і якщо далі так робитимете, то ми мусимо заприятитися проти вас і з Корилем і з пафлагонами і з усяким іншим, з ким можна.

Тоді встав Ксенофонт і сказав на це в імені вояків:

— Синопські громадяни! Ми радіємо, що дійшли сюди, врятувавши життя і зброю, бо важко було одночасно возитися з добиччю і боротися з ворогами. І тепер, коли ми прибули до грецьких міст, то в Трапезунді, де нам дозволили набувати харчі за гроші, ми їх купували, а за те, що нас там поважали й давали дружні дарунки війську, ми й їм відплачувалися уважливістю і коли хто з варварів був їхнім другом, такого ми не чіплялися; а їхнім ворогам, проти яких самі нас вели, ми далися взнаки, скільки могли. Розпитайте їх самих, яку пам'ять ми полишили в них по собі; адже тут є люди, що їх місто з дружби вислало за повожатих для нас. Але коли приходимо кудись, де нам не хочуть продавати харчів за гроші, чи до варварської землі, чи до грецької, там самі беремо собі все потрібне не з зухвальства, а з konieczности. І кардухів, і таохів, і халдеїв, хоч вони не були царськими підданими, ми зробили собі ворогами, не зважаючи на те, що були грізними суперниками, тому тільки, що

мусіли силою взяти в них харчі, коли не хотіли їх продати за гроші. А макронів, хоч і варварів, ми вважали за приятелів і не брали від них нічого насильно, бо вони дозволили нам купувати харчі, які тільки мали. Отож котиорити, яких ви називаєте своїми, самі винні в тому, коли ми забрали щось у них, бо не поводитися, як приятелі, але зачинили брами й ані до середини не пускали, ані не послали харчів на продаж поза мури; а всю вину цього складали на свого командувача міста. А ще кажеш, що наші насильно ввійшли й замешкали в місті: отож ми просили прийняти недужих під дах; а коли не відчиняли воріт, ми ввійшли тудою, де нас запросило саме укріплення,* і не вчинили ніякого іншого насильства. І недужі живуть під дахом на свої власні кошти, а ми сторожимо брам, щоб наші недужі не були під рукою вашого командувача, але щоб від нас залежало забрати їх, коли схочемо. А ми, всі інші, живемо, як бачите, під голим небом у своєму порядку, готові, всякому, хто нам добро зробить, добром відплатити, а хто зло, відбитися. А ще погрожуєш, що, коли схочете, договоритесь проти нас з Корилем і пафлагонами: отож ми готові битися і з вами, і з ними, якщо буде треба; бо ми вже воювали з іншими, багато численнішими від вас. Але якщо вирішимо заприятелювати з пафлогоном — а чуємо, що він має храп на ваше місто і ваші надморські посілості — то спробуємо бути справжніми приятелями, помагаючи йому в тому, чого він бажає.

Тоді то товариші посольства зовсім явно сердились на Гека-тоніма за його слова, а один з них виступив і сказав, що вони не приходять, щоб розпочинати війну, але щоб показати свою дружбу.

— І коли прийдете до Синопи, — казали, — то там ми приймемо вас дарунками, а тепер накажемо тутешнім дати те, що можуть; бо бачимо, що все те правда, що ви говорите.

Після цього котиорити прислали дарунки, а грецькі полководці гостили синопських послів; вони обговорювали багато справ по-дружньому, а зокрема розвідувалися про дальший хід, що треба було знати одним і другим.

Отож цей день так закінчився. А наступного дня полководці зібрали вояків і постановили вести наради, прикликавши на них

*Іронічний натяк на частинно розвалені мури Котиори.

синопців. Бо коли б треба було йти суходолом, синопці, очевидно, були б допоміжні: адже були обзнайомлені з Пафлагонією. А коли морем, то до цього, — видко було, — не обійдуться без синопців: адже вони, без сумніву, єдині могли постачити подостатком суден для війська. Отже, прикликавши послів, почали наради і просили їх, як греків, виявити щиру гостину, що дружньо поставляється до грецьких земляків і дадуть найкращі поради.

Отже встав Гекатонім і наперед виправдувався щодо свого вислову у справі приязні з пафлагонцем, що він це казав, не що синопці хотіли воювати з греками, але що, мовляв, вони виберуть дружбу з греками, хоч могли б заприятелювати з варварами. А коли казали йому давати раду, він, звернувся до богів і промовив так:

— Якщо маю дати пораду, яку вважаю за найкращу, то хай дочекаються багато добра; коли ж ні, то навпаки. Бо здається мені, що саме тут має свою вагу засада: "рада — свята річ". Адже справді тепер, якщо моя рада покажеться доброю, багато похвалить мене, а якщо злою, багато з вас проклене. Отже я добре знаю, що більше клопотів матимемо, якщо ви виберетеся в дорогу морем; бо треба буде постачати вам судна. А коли вирушите суходолом, то ви будете мусіти вести бої. А проте мушу сказати те, що думаю, бо я добре ознайомлений з пафлагонською землею і з їх силою. Має вона одне й друге: і дуже гарні рівнини і дуже високі гори. І передусім я знаю, де саме треба вдиратися в їх землю: бо можна це зробити тільки там, де шпилі гір високі з обох боків дороги, тому що займаючи їх, навіть дуже мала горстка може вдержати шлях. І коли б вони були зайняті, то й усі люди з усього світу не могли б вибороти проходу.* Я вам це все показав би, якби ви хотіли післати когось зі мною. А далі знаю, що є й рівнини й кіннота, яку самі варвари вважають за міцнішу від усієї царської кінноти. Та й тепер вони не ставились на царський заклик, бо їх володар щось зависоко сягає. А коли навіть зможете перекрастися через гори чи наввипередки їх зайняти, а потім перемогти в бою на рівнині їх вершників та більше ніж сто двадцять тисяч піхотинців, то прийдете ще над ріки: наперед Термодонт,** на 3 плетри завширшки (92 м),

*Промовць має на думці західні виступи гірського хребта, що кінчається рогом Ясона (сьогодні Ясун-Бурун), де саме й є гірське провалля. Але опис його, очевидно, перебільшений.

**Сьогодні Термеґ Чай.

що його, думаю, важко перейти, а головню, коли багато ворогів стоїть спереду, а багато йде слідкома позаду; друга річка, Ірис,* теж на 3 плетри; а третя Галис** — не менша 2-х стадій (370 м), що через неї не зможете переправитися без човнів. А хто ж вам дасть човни? Так само непрохідна й річка Партеній***, а на неї натрапите, коли перейдете Галис. Отже я вважаю ваш похід не тільки за важкий, але й за зовсім неможливий. А коли попливете, то можете звідси доплисти до Синопи, а з Синопи до Гераклеї, а вже з Гераклеї не важко ні суходолом, ні морем дістатись, бо в Гераклеї також багато кораблів.

Коли він це сказав, деякі підозрівали, що говорить так з приязні до Кориля, бо був заступником його справ у Синопі; інші думали, що він сподівається навіть дістати дарунки за таку раду, а ще дехто здогадувався, що він тому так говорить, щоб вони під час походу суходолом не нароби́ли якогось бешкету на синопській землі. Але греки проголосували відбувати похід морем. Після цього сказав Ксенофонт:

— Синопці, наші вибрали ту дорогу, яку ви нам дораджуєте. Але справа така — якщо буде досить кораблів, щоб залишився тут ні один з усього числа, то ми готові плисти. Але якби одні мали залишитися, а другі плисти, то не всядемо на судна. Бо ми свідомі того, що, де маємо перевагу, там можемо щасливо пробитись і добути харчі; але коли десь попадемося ворогам слабшими від них, тоді вже ясно, що жде нас доля рабів.

Посли, вислухавши цього, казали їм вислати своє посольство до Синопи. Тоді посилають аркадійця Каллімаха, атенця Аристона і ахайця Самоласа. І вони відійшли.

6. Мрії про засновини міста та їх наслідки

В тому часі прийшов на думку Ксенофонтів новий задум, коли він бачив довкола багато грецьких гоплітів, багато пельтастів, лучників, пращників і вершників, дуже вже обізнаних з воєнним

*Ешіль Ірмак, по-турецьки "зелена річка".

**Кізіль Ірмак "червона річка".

***Філіяс Чай, на кордоні Пафлагонії і Бітнії.

ділом через довгу вправу; а всі вони були в Понті, де важко було зібрати таку велику силу за малі гроші, отже почав він міркувати, що добре було б придбати для Греції і землю, і могутність через закладини нового міста. І здавалося йому, що місто було б велике, коли брати до уваги і їхню кількість і довколишніх мешканців Понту. Отже прикликав Силяна з Амбракії, що був колись віщуном у Кира, і казав у цьому намірі складати жертви, поки ще розповів про це комунебудь з вояків. А Силян затривожений, щоб Ксенофонтів задум не здійснився та щоб військо десь не залишилось, поширює серед вояків думку, що Ксенофонт хоче задержати військо, оснувати місто і здобути собі ім'я й силу. А сам Силян бажав якомога швидше вернутися до Греції, бо мав ще там при собі ті 3.000 дарійків, що дістав від Кира, коли вгадав правду при віщунанні в часі жертви щодо тих десятих днів.* А коли вояки почули це, то деякі були тієї думки, що справді найкраще було б залишитися в Понті, але більшість була проти цього.

Тоді дарданець Тимасіон і беотієць Торакс розказують присутнім там якимсь купцям з Гераклеї й Синопи, що, мовляв, така велика сила війська готова залишитися в Понті, якщо не роздобудуть грошей на плату для них, щоб мали за що купити харчі на дорогу. Бо Ксенофонт прагне цього і нас заохочує промовити до війська негайно, коли тільки прибудуть кораблі, ось як:

— Мужі! Ми бачимо, що ви тепер стоїте безраді, не знаючи, звідки взяти харчів на час плавби і як по приїзді, додому допомогти чимнебудь домашнім. Але якщо бажаєте вибрати собі якусь з довколишніх земель над Чорним морем, куди можна б причалити і тоді дозволити кожному вибрати собі до вподоби, чи хоче їхати додому, чи залишитися на місці, то ось маєте кораблі, так що можете негайно напасти на всяку країну, на яку тільки хочете.

Купці, почувши це, донесли своїм містам. А дарданець Тимасіон після укупі з ними дарданця Евримаха і беотійця Торакса, щоб розказали їм те саме. Коли громадяни Синопи й Гераклеї почули це, післали до Тимасіона післанців з просьбою, щоб він за гроші своїм впливом спонукав військо до від'їзду. А він радо прийняв пропозицію і так промовив на зібранні вояків:

*Натяк на оповідання з I частини (стор.42).

— Мужі! Не треба брати на увагу думки залишатися тут та й не слід нічого ставити вище Геллади. А зачуваю, що дехто складає жертви з такою думкою та й ще нічого вам про це не каже. А я вам обіцяю, якщо відпливете, (починаючи від найближчого молодика) виеднати кожному платню, одного кизикенського золотого* шомісяця. І поведу вас до Троади, звідки й я сам утікачем, і моє місто допоможе вам, бо радо приймуть мене. А я поведу вас туди, де захопите багато здобичі, бо я знаю добре Еолію, Фригію, Троаду та й усю сатрапію Фарнабаза; адже з одної околиці я сам походжу, а через інші мандрував у походах під Клеархом і Деркилідом.**

Тоді встав беотієць Торакс, що завжди змагався з Ксенофонтом за провід армії і сказав, що коли відійдуть з Понту, матимуть гарну й багату країну — Херсонез, хто схоче, там замешкає, а чия охота, поїде додому. Бо смішно розшукувати землю на чужині, коли в Греції багато врожайної.

— А поки ви туди прибудете, — закінчив, — також і я, як і Тимасіон, обіцяю вам платню.

Ці слова додав, бо знав, що обіцяли мешканці Гераклеї й Синопи Тимасіонові, аби тільки греки відплили.

А Ксенофонт усе ще мовчав. Аж устав Філесій, а за ним Лікон, обидва ахайці, і почали докоряти йому за дивну поведінку, що він поодиноці намовляє залишатися і складає жертви в цій справі без порозуміння з військом, а перед загалом нічого про це не говорить. Отож Ксенофонт був приневолений встати і так промовити:

— Мужі! Я складаю жертви, як самі бачите, коли тільки можу, і за вас і за себе в тому намірі, щоб боги дали мені силу так говорити, думати й робити, як би могло вийти і вам, і мені на добро й на користь. Та й сьогодні складав я жертву, вагаючись у цій саме справі, чи краще буде починати з вами про ці речі говорити й робити щось у цій справі, чи взагалі не торкатися її. От віщун Силян відповів, що ворожба з жертви задовільна, а це найважливіша річ; бо знав, що й я розуміюся трохи на віщуванні, тому що завжди

*Золота монета, вибивана в місті Кизику в Мисії, вартости дарійка, тобто 20 аттицьких драхм.

**Ці спартанські полководці воювали в тих околицях р. 411 до Хр.

буваю присутнім при жертвах. Але докинув теж, що ворожба показує якісь підступи й інтриги проти мене; очевидно, відчував, що сам має на думці кинути перед вами наклеп на мене. Адже розніс вістку, нібито я задумую вже таке робити, не обговоривши справи з вами. Але ж коли б я бачив, що ви в біді, то я міркував би, як би то зробити так, щоб ви здобули якесь місто і тоді, хто хоче, щоб зараз таки відплив, а хто ні, аж тоді, коли здобуде стільки добра, щоб допомогти і своїм домашнім. Та коли бачу, що мешканці Гераклеї й Синопи посилають вам навіть кораблі для плавби, а окремі люди обіцяють платню, починаючи з молодика, то вважаю це за прегарний спосіб шасливо добитися туди, куди хочемо, беручи ще й платню за шасливий поворот.* Тим то я й сам відрікаюся від тієї думки і прохаю відректися всіх тих, що приходили до мене, заявляючи, що саме так треба робити. Бо я ось що думаю: поки ви вкупі в великому гурті, як ось тепер, так довго можете мати пошану й роздобути харчі — адже хто має силу, той може здобути засоби слабших, — але розпорошені, коли б ваша сила розпалася на малі часті, тоді не зможете ані добути харчів, ані веселими звідсіля відійти. Отже я думаю так, як і ви, що треба вирушати до Греції. А коли б когось приловили на тому, що нас покидає, поки все військо не буде в безпечному місці, такого взяти під суд як злочинця. І хто цієї самої думки, — сказав, — хай піднесе руку!

Всі піднесли. Тільки Силян кричав і пробував доказувати, що справедливо буде відійти кожному, хто хоче. Та вояки не стерпіли цього, але почали відгрозуватися, що покарають його, як схоплять на втечі.

7. На чисту воду: геть бешкетників та анархію!

Коли гераклеїські громадяни дізналися, що греки вирішили плисти і що сам Ксенофонт голосував за цю постанову, прислали кораблі, але не додержали слова щодо грошей на платню, які обіцяли Тимасіонові й Гораксові. Тоді ті людиці, що обіцяли платню, затривожилися і вони дуже боялися війська. Отже разом з іншими

*Іронія: за шасливий поворот складали богам жертви, а не брали що-небудь.

полковниками, яких повідомили про свої попередні витівки, — а були там усі крім Неона, Асинаєвого сина, що заступав полковника Хейрисофа, але й Хейрисофа ще не було — приходять до Ксенофонта з заявою каяття за попередній виступ; на їх думку найкраще буде тепер, коли мають кораблі, плисти до Фасису* і здобути фасиянську землю, де панував тоді внук Аїета. Але Ксенофонт відповів, що нічого про це не скаже перед військом; вони самі хай зберуть вояків на нараду, якщо хочуть, і хай говорять. Тоді дарданець Тимасіон висказує думку, що не треба скликувати зборів, але кожний повинен наперед поспробувати переконати своїх сотників. І розійшлися й узялися до цієї роботи.

Отож вояки довідалися про ці витівки. І Неон розголошує, нібито Ксенофонт, підманивши військо, задумує повести його назад до Фасису і що до цього плану притягнув уже інших полковників. Коли вояки про це почули, заворушилися; сходилися на зібрання, творили гуртки і була вже велика небезпека, що нароблять бешкету, як з колхійськими послами і торговими комісарами — хто з них не втік до моря, того вкаменували.** Коли Ксенофонт це помітив, вирішив якомога найшвидше скликати їх на збори й недопустити до того, щоб самовільно збирались. Отож наказав окличникові проголосити зібрання. Коли вони почули окличника, збіглися дуже радо. Тоді Ксенофонт не обвинувачував полковників за те, що прийшли були до нього, промовив ось так:

— Мужі! Чую, що дехто кидає наклепи на мене, нібито я хочу підманити вас та повезти до Фасису. Отже, на богів, вислухайте мене і, коли покажеться, що я лукавлю, то хай не відійду з цього місця, поки не потерплю кари; але коли побачите, що лукавлять мої наклепники, то зробіть із ними те, на що заслужили. Ви ж хіба знаєте, — продовжував, — звідки сонце сходить і де заходить, і коли хтось задумує дістатися до Греції, мусить їхати на захід, а хто хоче до варварів, то навпаки на схід. Отже чи потрапить хтонебудь вас підманути, що, мовляв, там захід, де сонце сходить, а там схід, де заходить? Та хіба ж і те знаєте, що північний вітер несе з Понту до Геллади, а південний до Фасису; і навіть говорять, коли дує борея: "ось гарна плавба до Греції". Отже чи може хтось вас підманути,

*Колхідський Фасис — сьогодні Ріон.

**Про ці події Ксенофонт розкаже далі в цьому розділі.

щоб всідали на кораблі тоді, коли дме південний вітер? Добре, алеж я попливу на одному човні, а ви, принаймні, на сто! Отже яким способом я присилую вас плисти зі мною проти вашої волі, або як підведу вас? Але хай буде: я встругнув таке, що ви підманені й зачаровані мною прибули до Фасису, і вже виходимо на землю. Та хіба ж ви пізнаєте, що ви не в Греції; і тут я буду той один, що вас підвів, а вас підведених буде трохи не десять тисяч і в зброї... От коли легше, ніж тоді, провчити якусь одиницю, як вона таке придумала б про себе й про вас? Але ж це слова людей дурних і завидющих, яким не до вподоби, що ви мене шануєте. А проте, не по правді завидують мені: бо кого з них я не допускаю говорити перед вами все добре, що може порадити, чи боротися за вас і за себе, якщо тільки хоче, чи ночей не досипати, дбаючи про нашу безпеку? Як же це так? Чи я стою кому на заваді, коли ви вибираєте собі старшин? Добре, хай старшує! аби тільки доказав, що яслід вас поведе. Але для мене вже доволі того, що я сказав про ці справи; а коли хтось з вас думає, що його самого можна б у цьому обманути, чи іншого підвести, хай говорить і вияснює... Коли ж вам уже цього досить, то не відходіть, поки не послухаєте, яке лихо починається серед війська, що я його вже добачаю. Якщо воно наблизиться і з'явиться перед вами так, як тепер тільки пробирається, то справді, пора нам подумати про себе самих, щоб не показатися найгіршими та найпоганішими перед богами і перед людьми, перед друзями і перед ворогами та щоб не зазнати погорди.

Вояки, почувши це, здивувалися, бо не знали на що він налякає, і просили говорити. Тоді він знову починає:

— Знаєте, мабуть, що в горах були чужинецькі міста, заприязнені з керасунтянами. Звідти приходили деякі з них і продавали вам худобу та все інше, що хто мав; здається мені, що й деякі з -поміж вас заходили до цього найближчого містечка та, закупивши дещо, верталися. Сотник Клеарет спостеріг, що це містечко мале і без сторожі, тому, що вважає себе за союзника; отож приходять туди вночі, щоб його спустошити, не кажучи нікому з нас про те. Міркував собі, що, здобувши містечко, вже не вернеться до війська, але всяде на корабель, яким перепливатимуть його товариші — співнічліжани, складе там усю здобич, яку захопить, і швидко відпливе з Понту. І на це погодилися товариші з його корабля, як я тепер

здогадуюся. Отже він кликав усіх тих, кого намовив до діла, і повів до міста. Але засвітав ранок, поки він здужав дійти. А там уже зібралися люди, почали кидати стріли й бити з укріпленого місця та й убили Клеарета й багатьох інших; але деякі з греків відступили до Керасунту. Це сталося тієї днини, коли ми вирушили сюди пішки, а деякі з тих, що мали плисти кораблями, ще не відчалили, але були в Керасунті. Тоді, як оповідають керасунтські громадяни, прибули з того міста три мужі у посольстві, бажаючи виступити перед нашою військовою громадою. А тому що нас не застали, виявили перед громадянами Керасунту своє здивовання, чому ми вирішили напасти на них. На їх заяву, що цього діла не довершила наша військова спільнота, вони зраділи і хотіли сюди плисти, щоб розказати нам про ці події та переказати, кому на тім залежить, що можна забрати небіжчиків і поховати. Але в Керасунті були ще якраз деякі з тих греків, що повтікали. Спостерігши, куди йдуть чужинці, і самі посміли кидати камінням та інших заохочували. І всі ті три мужі, що були послами, згинули, побиті камінням.

— Коли це сталося, приходять до нас керасунтські громадяни і розказують про цю подію. І ми, полковники, послухавши оповідання, були обурені цим бешкетом; ми також нараджувалися з керасунтськими громадянами, як би поховати грецьких небіжчиків. Сидячи разом, оподалік від табору, знечев'я чуємо страшний крик: "Бий, бий! Кидай, кидай!" І зараз уже бачимо, як багацько їх біжить із камінням в руках, а деякі ще тільки хапають камінь. Тоді керасунтські громадяни перелякані, бо вже бачили в себе такий бешкет, утікають на кораблі. Бо й між нами, їй-богу, були такі, що добре злякалися. Тоді я підійшов до юрби і запитав, у чому діло. Але між ними були такі, що нічого не знали, а проте держали каміння в руках. А коли я натрапив на такого, що знав справу, то він відповідає мені, що торгові комісари знущаються з вояків. У цю мить хтось побачив комісара Зеларха, як біг над море, і підняв крик; а коли інші почули, кидаються на Зеларха, наче б побачили дикого кабана або оленя. Коли ж керасунтяни помітили, що ті знову біжать у їх бік, в переконанні, що вони на них нападають, втікають щодуху й падають у море. Попадали там з ними і деякі з наших, а хто не вмів плавати, так і втонув.

— І що ви думаєте про їхню пригоду? Адже нічим не прови-

нилися, а злякалися, що якась скаженина напала на нас, неначе собак! Отже, якщо це піде так далі, дивіться, яке буде становище нашого війська. Наша вся громада вкупі не матиме сили ані розпочати війну, з ким захоче, ані закінчити, а поодинокі то всякий поведе собі військо, проти кого захоче. І коли до вас прийдуть якісь послі, прохаючи миру чи в іншій справі, то всякий може собі їх убити й не допустити, щоб ви вислухали тих, що приходять до вас. А далі — ті старшини, що їх ви всі вибирали, не матимуть жадного слова, а хто сам себе вибере на полковника і схоче гукнути: "Бий, бий!", той зможе безкарно вбити і старшину і рядовика, всякого, кого з вас захоче, коли тільки знайде слухняних, як це й тепер сталося. І подивіться ще, чого вам накоїли ті самочинні полководці. Якщо торговий комісар Зеларх зробив вам кривду, то сchez на кораблі, не потерпівши кари; а якщо він невинний, то втік з війська зі страху, щоб не згиннути без суду незаслужено. Ті, що камінням побили послів, довели до того, що вам, єдиним з-поміж усіх греків, небезпечно їхати до Керасунту, хіба що прибудете з великою силою. Небійчиків перед тим самі вбивці готові були поховати; тепер ці люди довели до того, що їх небезпечно забрати навіть із скиптром посла. Бо хто ж, убивши послів, сам схоче піти послом?! Тим то ми просили керасунтян поховати вбитих. Отже якщо такі витівки — гарні, то схваліть їх своєю постановою на зборах, щоб тоді, серед таких обставин, кожний зокрема відбував для себе сторожу і пробував здобути собі леговище на вищому і краще захищеному місці. Але якщо признасте, що така поведінка личить звірюкам, а не людям, то шукайте якогось засобу для припинення таких бешкетів. Коли ж цього не зробите, то, їй-богу, яким чином можуть бути наші жертви милі богам після безбожних вчинків? Як будемо битися з ворогами, коли себе взаємно виріжемо? Яке місто дружньо нас прийме, коли бачитиме таке безправ'я серед нас? Хто матиме відвагу привезти нам харчі на продаж, коли ми прилюдно допускаємося злочинів у найсвятіших справах? І хто ще нас безпутніх похвалить там, де ми завжди сподіваємося загальної похвали?*

Адже ж знаю, що ми назвали б негідниками людей, що так поводяться.

* Тобто: в Греції.

Тоді всі встали й заявили, що справники таких бешкетів повинні потерпіти кару і що на майбутнє не вільно нікому починати безправства, коли ж хто почне, повести його на смерть. А полковників поставити всіх перед суд. Суд відбути і над тим, хто також у чомусь провинився з того часу, як згинув Кир. Суддями настановити сотників. За намовою Ксенофонта і за радою віщунів постановили теж очистити військо. І справді відбулося очищення.*

8. Старшина перед судом

Постановили, щоб також полковники складали перед судом звіт про минулий час. І тоді засудили Філесія і Ксантикла за недбайливу охорону корабельного вантажу на заплату недоліку двадцять мін (2.000 драхм), а Софайнета за те, що не допильнував справи, хоч був до цього вибраний, на заплату десятьох мін (1.000 драхм).

Деякі вояки обвинувачували теж Ксенофонта, що він, мовляв, бив їх, а з їх скарги виходило, нібито він робив це з самовілля. Тоді Ксенофонт казав першому з тих, що жалілися, розповісти, де то він його бив. А той відповів:

— Там, де ми гинули від морозу і де сипало найбільше снігу.

Тоді Ксенофонт сказав:

— Але ж якщо я виявляв норови супроти тебе в той час, коли була така зима, як ти розказуєш, коли не стало хліба, а вина не було й на нюх, коли багато людей падало з перевтоми, і вороги йшли слідком за нами, то я справді мушу признатися до того, що я норовистіший від ослів: бо кажуть, що осли з норовів не чують навіть утоми. А все таки скажи, за що я тебе побив. Чи я жадав чого від тебе і бив тому, що ти не давав? Чи домагався я звороту якоїсь речі? Чи бивсь я з тобою з ревності в любови? Чи поп'яному причепився?

А коли він раз-у-раз перечив, запитав його, чи він служить голплітом. Коли це заперечив, запитав знову, чи може пельтастом.

* Очищення відбувалося в купелю, миттю тіла.

— Також ні, — відповів той, — але товариші зброї доручили мені гнати мула, хоч я й не раб.

Аж тоді Ксенофонт пізнав його і запитав:

— Ага, то ти той, що віз хворого?

— Так, на Зевеса, — відповів. — Бо ти мене до того приневолив, а клунки моїх товаришів порозкидав.

— А те розкидування, — сказав Ксенофонт, — виглядало більш-менш так: я пороздавав іншим нести і доручив їм потім мені звернути, а одержавши все цілим, віддав тобі після того, як і ти мені вручив мужа. Але послухайте, яка це була справа; бо справді варто почути. Один вояк залишився позаду, бо вже не міг далі йти. Я знав його лише настільки, що це один з нас. І тоді я приневолив тебе взяти хворого, щоб не згинув. Бо вже, як собі пригадую, вороги йшли вслід за нами.

Чолов'яга притакнув.

— Отож, — сказав Ксенофонт, — я післав тебе наперед; та потім, наблизившись з задніми відділами, здоганяю тебе знову і бачу, як копасш яму, щоб закопати того вояка. Тоді я зупинившись похвалив тебе.* А коли ми стояли при тобі, той вояк зігнув стегно; присутні підняли крик, що людина ще жива. Але ти сказав: "Про мене, як собі хоче! Але я його далі не візьму". І тоді я вдарив тебе: ти правду кажеш. Бо я був зовсім певний, що ти знав, що він живе.

— Ну, то що? — відповів той — чи й так не помер незабаром, коли я передав його тобі?

— Певне, — сказав Ксенофонт, — усі ми повмираємо; але чи через те слід нас живцем поховати?!

Тоді вояки закричали, що він ще замало його вибив. А Ксенофонт казав ще іншим говорити, завіщо кожному з них перепало. Коли ж інші не хотіли вставати, він сам промовив:

— Мужі! Я не перечу, що я справді бив вояків за недостачу дисципліни, от усіх тих, які раді були з того, що ви їх захищаете, ступаючи в бойовій лаві і борючись, де треба, а вони самі тимчасом любенько залишали ряди й забігали наперед, бажаючи пограбувати, щоб мати більше від вас. Адже якби ми всі були так ро-

* Греки вважали за велике нещастя для помершого — не діждатися похорону.

били, то певно всі були б погинули. Може я також бив і приневолював іти вперед декого такого, що лікувався і не хотів вставати, але згоден був попасти навіть у руки ворогів. Бо я й сам, піджидаючи одного разу під час тяжкої зими декількох, що ще пригтовлялися в дорогу, сидів довший час на морозі; от тоді переконався, що тільки з трудом можу встати і простягнути ноги. Тим то я, переконавшись про те сам на собі, підганяв усякого іншого, коли тільки бачив, що сидить куняючи. Бо рух і напруга додають якогось тепла і гнучкості, а сидіння й безділля дозволяє крові застигати і пальцям ніг замерзати; а втім, багато з вас знає це з власного досвіду. Може також декого такого, що залишався денебудь із байдужості, спиняючи і ваш похід спереду і наш позаду (я бив кулаками, щоб вороги не били його списом). Отже ті врятовані мною можуть тепер поставити мене під суд, якщо зазнали від мене якоїсь кривди. Але якби були впали в руки ворогів, то були б зазнали такого добра, що за нього не могли б нікого поставити перед судом...

— Прості мої слова, — казав далі, — якщо я покарав когось для його добра, то заслуговую на такий суд, як батьки перед синами, а вчителі перед учнями; адже й лікарі палять і ріжуть для добра хворих. Але коли думаєте, що я це робив з самовілля, то поміркуюте, що я тепер з божої ласки почуваюся в кращому настрої, як тоді, що я тепер певніший себе, як тоді, і п'ю більше вина, а проте не б'ю тепер нікого. Так, бо бачу вас у погоду. А хіба ж не знаєте, що коли зірветься буря і море грізно хвилює, тоді і стерничий на заді корабля і його помічник напереді сердяться на своїх людей задля одного-одніського поруху? Бо в такому становищі і дрібна помилка може все внівець звести. А втім, і ви самі осудили, що я слушно їх бив. Бо ви стояли при цьому з мечами в руках, а не з камінцями до голосування* і мали нагоду допомогти їм якби були хотіли. Але, ви, їй-богу, ані їм не помагали, ані не били разом зі мною бешкетників. Отже через те ви давали змогу поганцям поводитися нахабно, залишаючи їх у спокою. Бо якби ви хотіли трохи приглянутися, то, думаю, побачили б відразу, що ті, які були

* Як у судах.

полохливенькі, тепер найбундючніші. Наприклад, тессалійський куласник Боіск тоді щосили боронився, що він, мовляв, недужий, не може носити щита, а тепер, як чую обібрав уже багатьох котиоритів. Отож як будете мати розум, то зробите з ним навпаки, як роблять із собаками. Бо злющих собак на день прив'язують, а на ніч спускають, а ви його, якщо будете мати розум, на ніч прив'яжете, а на день випустите.

— Але справді я з дива не сходжу, що ви добре пам'ятаєте і не промовчуєте, якщо коли я кому з вас дошкулив, але ніхто з вас не пригадує собі, коли я кого захистив перед холодом, або оборонив перед ворогом, або допоміг чимсь хворому чи незасібному, а також нічого такого не пригадуєте собі, якщо я похвалив когось за якусь заслугу, якщо відзначив, як міг, якогось доброго мужа. Адже було б і гарно і справедливо і побожно і навіть приємніше згадувати радше добро, як лихо.

Тоді вже почали вставати і згадувати його заслуги. І суд закінчився для нього почесно.

VI

Серед чварів і каверз

1. Пафлагонські гості приглядаються танцям

З того часу одна частина війська жила з харчів, купованих на торгу, а друга з грабіжницьких походів на Пафлагонію. Але й пафлагонці обкрадали дуже спритно таких, що самопас ходили, а вночі пробували нападати на тих, що оподалік таборували. Через те їхні взаємини ставали дуже ворожі.

Отож Кориль, що був саме володарем Пафлагонії, посилав до греків з гарними кіньми й коштовним одягом в дарунку; посли заявили, що Кориль згоден не робити труднощів грекам, якщо й вони не будуть кривди чинити. Полковники відповіли, що порадяться з військом, а тимчасом прийняли їх у гостину; запросили також й інших мужів, яких уважали за найгідніших. Зарізавши в жертву декілька волів із здобичі та й інші тварини, влаштували достатній бенкет; їли, лежачи на низьких ложах, і пили з рогових чарок, які роздобули в цій країні.

А коли вже зілляли плинні жертви й заспівали пеан, тоді першими повставали тракійці й затанцювали у зброї під флейту; вони підстрибували високо й легко та вимахували мечами; наостанці один вдаряє другого так, що всім здавалося, начебто вбив мужа; і той упав якомсь так штучно, аж пафлагонці зверещали... А пере-можець зняв собі з нього зброю і відійшов, співаючи пісню

Ситалка.* Тоді інші тракійці винесли лежачого ніби небіжчика, хоч той насправді не потерпів нічого.

Потім повставали еніяни і магнетяки, що танцювали у зброї танок, званий "танком плодів" (карпоєю). А спосіб того танку був такий: один танцюрист, відклавши набік зброю, сіє й поганяє воли, густо-часто оглядаючись ніби зі страху; до нього підходить розбишака. Коли той його побачив, ухопивши за зброю, підбігає назустріч і бореться перед запрягом. І вони відтворювали ці рухи в ритмі під флейту. Накінець розбишака зв'язує погонича й забирає воли, а інколи той погонич розбишаку; тоді прив'язує його до волів і поганяє зв'язавши йому взад руки.

Далі виступив мисієць з легким плетеним щитом в одній і другій руці; і танцював спершу удаючи, ніби двох супротивників б'ються, потім вимахував щитами, наче проти одного, то знову крутився й вивертася на голові зі щитами в руках, так, що показав гарне видовище. Наприкінці почав танцювати перського — вдаряв щитами, йшов у присідки й підіймався вгору; і все те робив до ритму під флейту.

А потім встали мантинейці й деякі інші аркадійці, озброєні, як можна було найкраще і ступали в ритмі під звуки флейти, що грала до такту "збройного танцю", а вони співали пеан і танцювали, як при святкових походах до святинь богів.

Пафлагонці, приглядаючись видовищу, страшенно дивувалися, що греки виводили всі танки у зброї. Коли мисієць бачив їх захоплення з цього приводу, виводить танечницю за згодою її власника, якогось аркадійця, прибравши її, якомога найкраще та давши їй легкого щита. Вона метко протанцювала пирріху,** а тоді зчинилася буря оплесків, а пафлагонці запитали, чи й жінки воюють у їх рядах.

— Авжеж! Вони саме й відігнали великого царя з табору — відповіли їм.***

Отже тієї ночі на цьому й закінчилося. А наступного дня при-

* Мабуть пісню перемоги на честь якогось тракійського героса Ситалка.

** Грецький збройний танок, що наслідував усякі рухи вояка в битві.

*** Жартівливий натяк на подію, описану в першій частині, в 11. розділі "Нова зустріч" (1, 10, 3).

вели їх через військо; тоді вояки вирішили на зборах не робити кривди пафлагонцям, щоб не зазнати й від них труднощів. Після цього посла відійшли.

2. "Під одну булаву!"

Коли греки бачили, що мають подостатком кораблів, повсідали й плили день і ніч з добрим вітром, держачись ліворуч Пафлагонії. Другого дня прибули в околицю Синопи й причалили до Гармени біля Синопи. Синопці живуть у пафлагонській землі, вони — колоністи з Мілету. Синопці послали грекам борошна і 1.500 відер вина. Туди приплив також Хейрисоф на воєнному кораблі. Вояки ждали, що він щось привезе; але він їм нічого не привіз, тільки похвалу від адмірала Анаксибія та й інших і обіцянку адмірала, що будуть одержувати платню, як приїдуть з Понту. В цій пристані Гармені провели п'ять днів.

Тому що воякам здавалося, що вони близько Греції, вже частіше, ніж перед тим приходило їм на думку, що слід би не тільки вернутися додому, але й прибути з якоюсь здобичею. Отже поміркували, що якби вибрали одного начального вождя, той один краще зможе керувати військом і вдень, і вночі, ніж коли залишиться многовладство; також як би слід було щось приховати, він легше затаїть, а якби треба швидко діяти, менше буде опізнення, бо зайві будуть обопільні умовляння, але виконуватиметься постанова одного; а до того часу полковники виконували думку, яка перемогла на нараді. Після таких міркувань звернулися до Ксенофонта; також і сотники приходили до нього й говорили, що військо є такої думки, і кожний з них, доказуючи свою прихильність, намовляв його взяти владу. А Ксенофонт почасти бажав цього, бо міркував, що тим робом здобуде собі більшу пошану серед приятелів, що славнішим дійде його ім'я до міста, і він може спричинитися до не одного добра для війська. Отож такі міркування підохочували його до того, щоб стати самовласним вождем. Але скільки разів приходило йому на думку, що нікому у світі невідомо, якою покажеться майбутність, і через те загрожує небезпека втратити раніше здобуту славу, починав вагатися. Серед таких хитань видалося йому, що найкраще буде вирішити справу, порадившись богів; і,

поставивши дві жертвні скотини* почав складати жертви Зевесові-цареві, як йому доручив колись оракул у Дельфах: адже був певний, що цей бог зіслав на нього сон, який йому приснився тоді, коли вступав на шлях піклування військом разом з іншими нововибраними.** І пригадав собі теж, що коли вирушав з Ефесу назустріч Кирові, праворуч від нього кричав орел, але сидючи; віщун, що супроводжував його, сказав, що такий птах означає владу і славу, але також і важкі труди, бо птахи нападають на орла найкраще тоді, коли він сидить. І такий птах не віщує багатства; бо орел ловить здобич радше влеті. Отож і тепер, в часі жертви, бог ясно виявив, що йому не слід прямувати до влади ані приймати її, якби його вибрали.

Так теж і сталося. Військо зійшлося і всі казали, щоб одного вибрати. Вирішивши так, пропонують його. Коли вже було ясным, що його напевно виберуть, якщо хтось поставить такий внесок, він встав і промовив ось як:

— Панове! Я дуже тішуся, що ви мене вшанували, бо я ж людина. Я вам дякую за те і молю богів, щоб дали мені змогу відплатитися вам якимсь добром. Але ви вибрали мене, хоч є тут присутній лакедемонєць; а мені здається, що такий вибір не принесе вам користи, але навпаки, ви тим способом не так легко досягнете те, що будете просити від лакедемонців. А також і для мене, думаю, не дуже було б це безпечно. Адже бачу, що й з моєю батьківщиною аж тоді перестали воювати, як добилися того, що вся наша громада признала над собою їхнє верховодство. Коли атенці не погодилися на це, лакедемонці якстій перестали воювати і вже більше не облягали міста.*** Отже коли б я, знаючи про те, показував, що хочу знехтувати їх авторитет, де тільки можу, то прочуваю, що вони дуже швидко провчили б мене розуму. А що торкається вашої думки, що при одному провіднику було б менше колотнечі, ніж при багатьох, що й я не буду сперечатися з тим, якщо тільки виберете собі іншого вождя, бо така моя думка: хто на війні бунтується

* Якщо ворожба з одної була недобра, вбивали негайно другу.

** Натяк про цей сон у першому розділі третьої частини (III, I, 11).

*** Натяк на закінчення "пелопонеської війни" 404 р. до Хр., що дало початок гегемонії Спарті.

проти старшини, той бунтується проти власного рятунку. А коли б таки мене вибрали, то я зовсім не дивувався б, якби найшовся хтось такий, що сердився б і на вас і на мене...*

Коли він це сказав, то тоді ще куди більше присутніх піднялося з своїх місць кажучи, що саме він повинен взяти владу. А Агасій із Стимфалю висказався, що це просто сміху варте. Якби так справді було, то лакедемонці загниваються навіть, коли товариство при чарці вибере собі головою п'ятики нелакедемонця.

— І коли це насправді так, — сказав далі, — то ми, мабуть, не сміємо навіть сотникувати, бо ж ми аркадійці.

Тоді вже всі гучно заявили, що Агасій добре каже. А коли Ксенофонт помітив, що треба влучнішого доказу, виступив знову і сказав:

— Але ж, панове, мушу вам сказати всю правду: ото ж, клянуся на всіх богів і всі богині, що коли тільки я помітив ваші наміри, складав жертви богам, щоб довідатися з ворожби, чи краще було б для вас і для мене, щоб ви доручили мені таку владу, а я її прийняв. І боги дали мені в віщуваннях безсумнівний знак; з нього навіть невіглас зрозумів би, що я повинен зректися думки про самовладство.

Ось так тоді вибирають Хейрисофа. А він по виборі виступив з такою промовою:

— Але ж, мужі знайте, що й я не був би бунтувався, якби ви були вибрали іншого. Для Ксенофонта ви зробили справжнє добродійство, що не вибрали його. Адже ось цими днями Дексипп уже здужав обвинуватити його перед Анаксібієм, наскільки міг, хоч як я заставляв його мовчати. А він казав далі, нібито він знає, що Ксенофонт волів би, щоб разом з ним проводив Клеарховим військом Тимасіон — дарданець, ніж я — лакедемонець. Отака справа. А коли ви вибрали мене, то й я спробую допомогти вам, скільки стане сили. І ви приготуйтеся так, щоб завтра можна було відплисти, як тільки буде пригідна плавба. Попливемо до Гераклеї. Отже всі повинні старатися добитися туди; а про все інше порадилося, коли туди приїдемо.

* Ксенофонт має на думці лакедемонця Хейрисофа.

3. Несподіваний розкол

Другого дня відчалили звіттія й плили два дні вздовж бережжя з пригідним вітром. І перепливаючи оглядали Ясонове бережжя, де, як кажуть, причалив колись корабель Арго, оглядали й гирла рік, наперед Термодонту, потім Ірису, далі Галісу, після цього Партенія.* Перепливши повз нього, прибули до грецького міста Гераклеї,** мегарейської колонії, що знаходиться в землі маріяндинів. Тут причалили недалеко ахерусійського Херсонесу, де Геракл, як кажуть, зійшов був колись до підземелля по собаку Кербера; ще й тепер показують тут сліди його дороги, глибину більшу двох стадій (370 м). Сюди гераклеїське громадянство присилає грекам в подарунку 3.000 медимнів (1580 кг) ячмінного борошна, 2.000 відер вина (800 кг), 20 волів і 100 овець. Тут пливе по рівнині річка на ймення Лік, на 2 плетри (62 м) завширшки.***

Тоді вояки, зійшовшись на збори, нараджуються, чи решту дороги з Понту відбутися суходолом чи морем. Устав ахаєць Лікон і так сказав:

— Панове, я дивуюся полковникам, що вони не стараються роздобути нам грошей на прохарчування. Бо ці дарунки не вистачать, певно й на три дні для прохарчування війська, а немає нізвідки взяти харчів на дорогу. Отже, я думаю, що треба зажадати від гераклеїців не менше 3.000 кізикинських золотих (60.000 драхм) — тут інший докинув: "Не менше 10.000 (200.000 драхм)!" — треба вибрати негайно послів тут таки на зборах, вислати до міста, а одержавши відповідь, порадитися над нею.

Тоді пропонували на послів спершу Хейрисиофа, тому що його вибрали начальним вождем, деякі також і Ксенофонта. Але вони обидва гарячо відмовлялися, бо однаково думали, що не годиться силувати грецьке місто, до того ще й дружне, до такого тягару,

* Про ці околиці оповідав уже грекам синопський посол Гекатонім (п'ята частина, 5 розділ). Але в цьому місці пам'ять не послужила Ксенофонтіві. Помилку легко собі пояснити: він цих околиць не переміряв ногами, тільки переплив попри них швидко, всі ці назви, за винятком Партенія, знаходяться між Котиорою і Синопою; а не між Синопою і Гераклеєю.

** Сьогодні Ереґлі; ахерусійський ріг — Баба-бурун.

*** Сьогодні Кілідж-су.

якого б самі добровільно не дали. Коли вони обидва вперто відмовлялися, збори висилають ахайця Лікона, паррасійця Каллімаха і стимфалійця Агасія. Ті пішли й передали постанову зборові; кажуть, що Лікон в додатку ще й погрожував на випадок відмови. Гераклеїці, вислухавши їх відповіді, що порадяться. Тимчасом негайно почали звозити добро з піль до міста, перенесли торгівницю до середини і зачинили брами, а на мурах появились озброєні.

Тоді справники цього заколоту почали дорікати полковникам, нібито вони попсували діло. І зійшлися аркадійці та ахайці, а верховодили над ними найбільше паррасієць Каллімах і ахаєць Лікон. Вони повели такі балачки, що погана, мовляв, справа, щоб один атенець панував над пелопонесцями та ще й над лакедемонцями, атенець, який навіть не привів ніякого відділу до армії; і недобре, щоб на них самих спочивали труди, а інші мали зиски, хоч вони самі вибороли рятунок, адже вибороли його аркадійці й ахайці, а решта війська не має ніякого значення. (Бо й справді, більш ніж половину всього війська становили аркадійці й ахайці!). Отже якби мали розум, то самі свої зійшлися б, вибрали б самі з-поміж себе полковників та окремо відбували похід, дбаючи про якусь здобич. Так вони й вирішили. Тоді всі аркадійці або ахайці, які ще були з Хейрисофом, покинули його, а також і Ксенофонта, згуртувалися окремо і вибрали собі десятох полковників. Постановили, що ті мають діяти на основі ухвал більшості з-поміж них. Отже тоді закінчилася начальна влада Хейрисофа, шостого чи сьомого дня після його вибору.

Правда, Ксенофонт хотів відбувати похід укупі з ними, бо думав, що так буде безпечніше, ніж кожному зокрема, але Неон почав його переконувати, що краще відходити окремо, бо він саме довідався від Хейрисофа, що лакедемонський намісник у Візантії Клеандр обіцяв приїхати з воєнними кораблями до пристані Кальпи.* Тимто так радив Ксенофонтові, щоб ніхто не скористав з нагоди, тільки вони обидва із своїми військами могли відплисти на кораблях. А Хейрисоф з досади за те, що сталося, а то й з ненависти за його поведінку, дозволяє Неонові робити, що хоче.

Ксенофонт носився ще з думкою відплисти самому, покинувши військо. Але коли складав жертву Гераклові — провідникові й

* Сьогодні Кіре.

радився його, чи корисніше й краще було б іти походом з тими вояками, що залишилися, чи забратися геть самому, бог дав йому знак на жертвах, щоб ішов разом. Так тоді розколалося військо на три частини: аркадійці й ахайці, більш 4.000 люда, самі гопліти; Хейрисофові залишилося до 1.400 гоплітів і до 700 пельтастів, Клеархових тракійців, а Ксенофонтів до 1.700 гоплітів і до 400 пельтастів; він також єдиний мав кінноту, около 400 вершників.

І аркадійці, виклопотавши кораблі від гераклейців, відпливають першими, щоб несподіваним нападом на бітинців захопити якнайбільше. Причалиють до пристані Кальпи десь на середині Тракії.* Хейрисоф, почавши зараз таки від Гераклеї, йшов пішки суходолом, а коли дістався до Тракії, ступав уздовж моря. Бо вже був недужий. А Ксенофонт на кораблях прибуває до кордонів гераклейської держави в Тракії, а звідтіля йде походом серединою країни.

4. Біда вчить розуму

А дальша доля кожного відділу була ось яка: аркадійці, як тільки причалили вночі до пристані Кальпи, вирушають у похід проти перших сіл, на яких 30 стадій (5½ км) від моря. Коли світало, кожний полковник провадив уже свій відділ до села; а як котре село видавалось більшим, то полковники вели туди вкупі два відділи. Визначили собі теж горб, де всі повинні зібратися. А тому, що напали знечев'я, то й набрали багато рабів і зайняли чимало худоби. Але ті тракійці, що втекли, почали гуртуватися; а тому, що були легкоозброєні, то багато їх утекло від гоплітів, просто з самих рук. А коли зібралися, нападають наперед на відділ Смікреса, одного з аркадійських полковників, що йшов уже на умовлене місце і гнав велику здобич. І довгий час греки відбивалися, йдучи одночасно своєю дорогою, але при переході балки вороги розбивають їх і вбивають самого Смікреса й багато інших. А з другого відділу тих десятиох полковників, з відділу Гегесандра залишилося всього восьмеро людей; сам Гегесандр також урятувався. Зійшлися

* Ксенофонт має на думці Бітинію або бітинську Тракію, бо мешканці Бітинії були тракійського походження.

й інші полковники, що продіставалися одні з труднощами, другі без них.

Коли тракійцям так світло повелося, скликувалися взаємно і збиралися сміливо вночі. А на світанку уставилися колом довкруги того горба, на якому греки отаборилися, багато вершників і легкоозброєних, і раз-у-раз їх більше напливало. Вони безпечно зачіпали гоплітів, бо греки не малі ні лучника, ні ратичника, ні вершника; а ті підбігаючи й підтїжджаючи кидали ратища, а коли греки до них підходили, вони легко втікали. До того кожний відділ нападав з іншого боку. І між греками багато було ранених, а з них ніхто. Греки не могли вже й рушитися з місця; вкінці тракійці відрізали їх від води. А коли настала велика скрута, греки почали переговори у справі замирення. І щодо інших справ погодилися з ними, тільки ж тракійці не хотіли дати заручників, як цього домагалися греки, і на цьому розмови припинилися. Отож таке було становище аркадійців.

Тимчасом Хейрисоф ішов безпечно вздовж моря і прибув до пристані Кальпи. А Ксенофонт ішов серединою краю; його вершники, що вибігали наперед, попали на гурт старших людей, які кудись мандрували. Коли їх привели до Ксенофонта, той запитав, чи не бачили десь іншого грецького війська. А ті розказували все, що сталося; також і про те, що греки тепер замкнені на горбі, а тракійці з усією силою колом їх оточили. Тоді він казав сильно пильнувати тих людей, щоб мати повожатих, де буде треба. А поставивши розвідачів, скликав військо і промовив:

— Вояки! З аркадійців одні вже не живуть, всі інші оточені ворогами на якомусь горбі. Я думаю, що коли вони згинуть, то й для нас не буде ніякого порятунку, бо так багато ворогів довкола і такі вони самовпевнені. Отже найкраще для нас було б негайно прийти з допомогою тим людям, щоб разом з ними боротися, якщо вони ще живі, бо коли залишимося саміськими, саміських нас же небезпека. Отже тепер отаборімся, підступивши вперед стільки, скільки треба часу приготувати собі вечерю. Під час нашого походу Тимасіон з вершниками хай іде попереду, не спускаючи нас з ока і хай приглядається всьому, що діється перед нами, щоб ніщо не пройшло непомітно.

Післав також на крила і на шпилі горбів легкоозброєних поміж гімнетів, щоб дали знати, якби побачили звідкись якусь за-

грозу. Також наказав палити по дорозі все, що знайдуть, наскільки схоче горіти.

— Бо ми, — казав, — нікуди не можемо втекти звідсіля; адже далеко з цього місця вертатися до Гераклеї, далеко також пробитися до Хрисополю,* зате вороги близько. Найкоротша дорога до пристані Кальпи, де, як здогадуємося, є Хейрисоф, якщо він живий. Але ж, як відомо, там немає кораблів, якими ми могли б відплисти, а коли будемо там ждати, не матимемо харчів навіть на один день. А далі: куди гірше виплутуватися з небезпеки вкупі тільки з одним відділом Хейрисофа, якщо оточені пропадуть; зате краще врятувати їх і тоді, зібравшись разом, спільними силами добиватися рятунку. Але треба йти з такою душевною настановою, що тепер можна нам або славно згинуть, або довершити найкращого діла: врятувати від загибелі таку силу греків. І, мабуть, сам бог так керує, що хоче упокорити чваньків, які вважали себе за мудріших, а нас, що розпочинаємо всяке діло з богом, прославити через них. Але треба йти вслід і добре вважати, щоб можна було виконати доручення.

По цих словах повів їх далі. А вершники розсіяні, наскільки можна було, підпалювали все, де з'являлись, також пельтасти, що йшли по горбах рівнолежно з військом, палили все, що бачили перед собою, так само робила й головна сила війська, якщо наткнулася на щось, що попередні відділи пропустили. Отож видавалося, ніби вся країна палає і йде безліч війська. А коли прийшла пора, отаборилися, діставшись на вершину; там бачили вже ворожі вогнища — вороги були віддалені приблизно на 40 стадій (7 ½ км) та й самі розклали вогнища, якомога найбільше. Негайно по вечері впав наказ погасити всі вогні. І так вони ночували, розставивши варті. А коли засвітало, помолилися до богів і впорядкувавшись як до бою, пустилися в дорогу щомога найшвидше. Тимасіон з кіннотою, держачися повожатих, погнався вперед і зовсім непомітно для себе дісталися на ту гору, де були оточені греки. І не бачать тут ані свого війська, ані ворожого, — про це доносять Ксенофонтів і головній силі війська — тільки старі баби, діди, небагато овець і волів, що тут залишилися. І спершу дивувалися, що таке

* Сьогодні (Скутарі) Іскідар над Босфором.

сталося, але потім довідалися від залишених, що тракійці ще звечора повтікали,* а зранку відійшли також греки; куди саме, не вміли сказати.

Ксенофонові вояки, почувши це, зібралися в дорогу і по сніданку пустилися йти до пристані Кальпи, бо бажали якнайшвидше зійтися з іншими. І вже в дорозі побачили сліди аркадійців і ахайців при шляху до Кальпи. А коли здибалися, з радістю споглянули одні на одних і привіталися як рідні брати. Тоді аркадійці розпитували Ксенофонових вояків, чому погасили вогнища.

— Бо ми — казали вони — думали спершу, коли не бачили вже вогнів, що ви вночі нападете на ворогів; але й вороги, як нам здавалося, злякалися цього й відійшли, бо більш-менш у тому часі забрались. Та коли ви не надійшли і проминув час потрібний для приходу, ми думали знову, що ви довідалися про нашу долю і зі страху втекли над море. Тоді ми постановили не відбиватися від вас. Отже таким робом ми також вирушили сюди.

5. Клопоти з віщуваннями

Отже цього дня відпочивали тут на морському побережжі коло пристані. А ця місцевість, що називається пристанню Кальпи, лежить в азійській Тракії; от ця Тракія простягається від гирла Понту** праворуч, коли впливати до Чорного моря, аж до Гераклеї. Для воєнного корабля плавба веслами з Гераклеї до Візантії триває один добрий день; а по середині між ними нема ніякого іншого міста ані дружнього, ані грецького, тільки бітинські тракійці. Розказують, що вони страшно знущаються з греків, які попадуть в їх руки чи після розбиття корабля, чи в якийсь інший спосіб. Пристань Кальпи лежить по середині дороги між Гераклеєю й Візантією. Це шмат землі, висунений у море; його кінець становить стрімка скеля заввишки не менше як 20 сажнів (37 м) в своєму найнижчому місці, а шия, що лучиться з суходолом, найвище чотири плетри (120 м) завширшки; поверхня півострова має місце

* Побачивши багато вогнів, думали, що наступас велика сила.

**Тобто від Босфору.

для поселення 10.000 людей. Під самою скелею є пристань, а її побережжя звернене на захід. Невичерпне джерело солодкої води витікає над самим морем в обсягу цього міста. Всякого дерева тут чимало, зокрема дуже багато гарного матеріалу на будову кораблів над самим морем. Гора тягнеться суходолом ще на яких 20 стадій (3,7 км), з добрим ґрунтом, без каміння, а морський беріг більш, ніж на 20 стадій покритий густим лісом з великою кількістю різноманітних високих дерев.* Решта країни гарна й простора, багато в ній людних сіл; бо земля родить ячмінь, пшеницю, всякі стручкові плоди, просо, сезам, доволі фіг, багато виноградної лози, що дає добре вино, і всякі інші плоди окрім оливки. Отака була та країна.

Греки жили під наметами на побережжі нам самим морем, не хотіли отаборюватися, щоб не постав зародок міста, а то їм підозрівали, що їх привели сюди навмисне, тому що дехто бажав заснувати місто. Бо більшість вояків виплила на цю військову найманщину не з недостачі життєвих засобів, але дізнавшись про чесноти Кира; одні ще їм привели з собою людей, інші навіть витрачували свої гроші; але були між ними такі, що повтікали від батьків і матерей, і такі, що покинули дітей, щоб вернутися, придбавши для них майно, бо чували, що й інші на службі в Кира добре собі мають. В такій настанові духа тужили за поворотом до Греції.

Другого дня після зустрічі грецьких частин, Ксенофонт склав жертву; бо доконче треба було повести військо по харчі, а задумував також поховати мерців. Коли віщування з жертв щасливо вдалися, пішли за ним також аркадійці. Більшу частину небіжчиків поховали там, де хто впав, бо лежали вже п'ятий день і годі було забирати їх з того місця; деяких, що впали при дорогах, позносили до купи і поховали як могли найкраще серед тих обставин. А для тих, яких не знайшли, поклали великий кенофатій** і завітчали вінцями. Довершивши цього, вернулися до табору. І тоді по večеряли й полягали спати.

На другий день зібралися всі вояки. А постягав їх найбільше

*Ще й сьогодні називається той півострів по-турецьки Агач-Деніс, тобто "лісове море".

**"Порожня могила" для мерців, які пропали без вісти.

сотник Агасій із Стинфалю, сотник Геронім з Еліди й інші найстарші з аркадійців. І тоді ухвалили постанову, щоб смертю покарати всякого, хто в майбутньому згадає тільки словом, що треба ділити військо; вирішили також, щоб військо йшло в такому розміщенню, як раніше, і щоб проводили попередні полковники. Тим часом Хейрисоф помер уже був на пропасницю, хоч випив лік; а провід над його військом перебрав Неон з Асинаї.

Після цього встав Ксенофонт і сказав:

— Вояки! Здається, всім нам ясно, що похід треба відбувати пішки; бо немає кораблів. А доконче треба вже тепер вирушати в дорогу, бо не вистачає харчів, коли тут залишимося. Отже ми складаємо жертви; а ви мусите приготувитися до боротьби більш, ніж колибудь, бо вороги дуже насмілилися.

Тоді полковники почали складати жертви. Віщуном був аркадієць Арексіон; бо Силян з Амбракії вже здужав був утекти, винайнявши собі корабель у Гераклеї. В часі жертви віщування у справі повороту були несприятливі. Отже цього дня вони спочивали. І деякі посміли говорити, що Ксенофонт, бажаючи заснувати місто, намовив віщуна говорити, що віщування у справі повороту незадовільні. Тим то Ксенофонт заявив прилюдно, що на другий день кожний може бути присутнім при жертвах та закликав інших ворожитів, якщо десь якісь були, до участі в віщуванні, почав жертви; і тоді було багато присутніх. І знову, хоч складав жертви до трьох разів, віщування у справі повороту випали недобре. Тоді вояки були дуже пригноблені; бо не стало вже їм харчів, які принесли з собою, і ніде не можна було купити нових за гроші.

Коли знову посходилися на збори, Ксенофонт сказав:

— Мужі! Віщування щодо повороту, як самі бачите, ще досі несприятливі; а бачу, що ви вже потребуєте харчів. Отже здається мені, що доконче ще треба складати жертву в цій справі.

А хтось встав і сказав:

— І, мабуть, слушно віщування виходять несприятливо для нас. Бо вчора почув я випадково від одного, що приїхав кораблем, нібито візантійський намісник Клеандр задумує прибути сюди човнами й воєнними кораблями.

Тоді всі постановили залишитися. Але треба було вирушити на здобуття харчів. І в цій справі знову складав жертви три рази і

знову віщування були непригожі. І вже навіть дехто підходив під намет Ксенофонта, дорікаючи, що не має їжі. Але той заявив, що не поведе їх, поки віщування не будуть сприятливі.

І знову другого дня складав жертви і майже всеньке військо стало довкола жертв, бо справа лежала всім на серці, але не вистачило жертвоних звірят. Полковники не повели війська, тільки скликали вояків на збори. Отже Ксенофонт промовив:

— Може, вороги зібралися і треба доконче боротися... Тим то якщо залишимо табір на укріпленому місці і підемо озброєні як до бою, то може віщування подадуться.

Вояки, почувши це, загомоніли, що зовсім не треба вести їх до того місця, але якнайскорше складати жертви. А тому що не було вже овець, купили волів від воза і так складали жертву. Тоді вже Ксенофонт просив аркадійця Клеанора зайнятися справою жертви, бо може все залежить від того, хто складає. А проте віщування далі були несприятливі.

Коли Неон, що був полковником на місці Хейрисуфа, бачив як люди страждають через недостачу, бажав вийти їм назустріч. Найшовши якогось гераклейця, який заявляв, що знає поблизькі села, де можна б добути харчів, проголосив, щоб охотники йшли з ним по здобич, бо має повожатого. Отож виходить, може, дві тисячі чоловік з дрючками, шкуряними мішками, торбами та й іншим приладдям. Та коли були в селах і розсіялися, щоб збирати здобич, нападають на них першими Фарнабазові вершники; бо вони прийшли на поміч бітинцям, бажаючи вкупі з ними, якщо можна, не дати грекам пробитися до Фригії. Ці вершники вбивають не менше як п'ятсот мужів; решта втекла на гору. Тоді хтось з утікачів дав знати про це до табору. А тому що того дня віщування з жертв випадали недобре, Ксенофонт взяв вола від воза — бо не було інших жертвоних звірят — вбив його на жертву й пішов з допомогою, а з ним інші, всі до тридцяти років. Відбивши всіх живих, прибувають до табору.

Вже було близько заходу сонця; греки вечеряли серед великої пригноблености. Аж тут зненацька з-поміж куців декілька бітинців напало на передні стійки й одних вартових повбивали, за іншими гналися аж до обозу. Знявся крик і всі греки кинулися до зброї. Але видавалося небезпечною справою переслідувати й рушити з місця

обоз вночі, бо околиця була лісиста. Отож ночували під зброєю, поставивши сильні варти. Так вони провели цю ніч.

6. Рятунок — у наступі

На світанку полководці повели військо до захисного місця;* цим разом вояки пішли за ними із зброєю й клунками. Ще перед сніданком обкопали це місце ровами, там де був вхід до нього, та обгородили все довкруги частоколом, залишивши три брами. Того дня приплив корабель з Гераклеї з борошном, жертвовною худобою і вином.

Ксенофонт, вставши рано, почав складати жертви у справі дальшого походу; віщування випали щасливо зараз при першій жертві. А вже після закінчення жертви віщун Арексіон з Паррасії бачить орла, що віщує щастя, і радить Ксенофонтові вести військо. Перейшли рів і відклали зброю, щоб поснідати; старшини оповістили, що вояки мають вийти по сніданку озброєні, а обозова прислуга й раби мають залишитися на місці. Тоді всі інші вийшли, тільки Неон ні; бо вважали за найвідповідніше залишити йому нагляд над відділами для охорони табору. Однак Неонові сотники й вояки покинули його, бо соромились не йти з іншими в дорогу, та й залишили на місці тільки людей вище сорока п'яти років. І ці осталися, а інші вирушили в дорогу. Ледве перейшли 15 стадій (2,8 км), а вже подибали небіжчиків. Попровадивши колони до такого місця, що зад походу спинився біля найперше знайдених трупів, ховали всіх, яких колона подибала на своїй дорозі. А коли поховали перших, повели військо далі вперед і знову, спинивши зад походу біля перших ще непохованих, ховали в той самий спосіб усіх, яких досягла колона. А коли прийшли на дорогу, що вела з сіл, де трупи лежали на купах, позбирали їх і поховали у спільній могилі.

Вже було сполудня, і ті, що вели військо поза села, забирали всякі харчі, які тільки хтось помітив в обсягу колони; аж нараз ба-

*Це місце згадується в попередньому розділі. Тоді греки воліли розбити намет на самому побережжі, бо не хотіли творити зародок міста.

чать ворогів, уставлених в бойові лави, багато піхоти й кінноти, що виступала з-поза якихось шпилів, які звисали напроти; це Спітридат і Ратин прийшли від Фарнабаза із своїм військом. Коли вороги побачили греків, зупинилися на віддалі яких 15 стадій (2,7 км). Тим часом грецький віщун Арексіон вбиває жертвне звіря і вже за першим разом віщування випадає щасливо. Тоді Ксенофонт каже:

— Вояки! Мені здається, що треба додати запасні відділи позаду фаланги, щоб ми мали, якби десь було треба, допомогу для головної сили, а вороги серед метушні, щоб попали на впорядкованих і свіжих.

Всі погодилися на цей внесок.

— Отже ви, — казав далі, — ведіть вперед проти ворогів, щоб ми довше не стояли на місці, коли вороги побачили нас, а ми їх. А я поведу задні відділи, розмістивши їх так, як ви вирішите.

Тоді вони спокійно вели вперед головну силу, а він склав три задні частини по двісті людей; одній доручив поступати за правим крилом, у відділі може на плетр (31 м) від них, а проводив цією частиною ахаєць Самолас; другу виділив, щоб ішла за середньою колоною, а проводив нею аркадієць Пиррій: третю за лівим крилом, а провід нею передав атенцеві Фрасієві.

Коли в часі походу перші відділи стали над глибоким і непрохідним байраком, зупинилися вагаючись, чи треба переходити те провалля. Тоді закликають полковників і сотників, щоб прийшли до передніх рядів. Ксенофонт здивувався, що таке спиняє похід; а швидко почувши заклик, біжить чимдуж. Коли прийшов до інших, Софайнет, який був найстаршим з полковників, каже, що навіть не варто нараджуватися над тим, чи треба переходити такий байрак. І Ксенофонт, спішно втручуючися, сказав:

— Адже ви знаєте, мужі, що я ще ніколи самохіть не підмовляв вас на ніяку небезпеку; бо бачу, що ви потребуєте не слави за хоробрість, тільки рятунку. Але тепер така справа: без боротьби не можна звідсіля відійти. Бо якщо ми не підемо проти ворогів, то вони підуть за нами й нападуть на нас, коли будемо відступати. Отож роздивіться, чи краще йти на мужів, тримаючи списа перед собою, чи держачи щит на спині, оглядатися, як вороги наступають на п'яти. Ви ж знаєте напевно, що відступ перед ворогом не приносить чести, а наступ додає сміливості навіть полохливішим. Тим

то я йшов би радше з половиною вперед, ніж з подвійним числом відступав би. А крім того, я добре знаю, що й ви не сподіваєтеся, щоб ці вороги видержали наш наступ; одначе всі ми певні того, що вони поважуться піти за нами вслід, якщо почнемо відступати. А невже не варто труду, коли задумете боротися, використати нагоду, щоб швидко перейти прикре провалля і мати його позад себе? Бо я справді бажав би, щоб ворогам кожний шлях видавався легким для відступу; а ми повинні вчитися з кожного місця, що немає для нас рятунку без перемоги. Я принаймні дивуюся, коли чую, що хтось уважає це провалля за страшніше від інших місць, через які ми перейшли. Бо яким способом проб'ємося через рівнину, якщо не переможено кінноти? Яким чином проліземо через такі гори, як ті, що ми вже пройшли, якщо стільки пельтастів буде йти слідком за нами? А коли навіть щасливо доб'ємося до моря, то яке велике провалля оте саме Чорне море! Там же немає ні кораблів, які б нас відвезли, ні їжі, що нас прогодувала б, як будемо ждати; і чим швидше туди прийдемо, тим швидше треба буде назад вертатися по харчі. Отже краще боротися сьогодні поснідавши, ніж завтра без сніданку. Мужі! І віщування з тельбухів і всякі знаки і ворожби з порухів жертвовної худоби — якнайсприятливіші. Ідімо проти ворогів! Сяк чи так, коли вони нас побачили, то вже не повинні вигідно обідати, ані ставати табором там, де їм захочеться.

Тоді сотники просили його вести військо, і ніхто не супротивлявся. Отож він попровадив, наказавши кожному перейти байрак у тому саме місці, де хто стояв. Бо був певний, що так гуртовим переходом військо скоріше стане на тому боці, ніж якби частинами проходило по мості, що був над проваллям. А коли вже перейшли на другий бік, пробігаючи повз колони, говорив:

— Вояки! Згадайте, скільки битв ви переможно виграли, йдучи в бій при божій помочі, згадайте, що жде тих, які розіб'ють ворогів. Та ще зважайте на те, що ми вже під воротами Греції. Отож ідіть за Гераклом — провідником і накликайте один одного по імені. Справді, любо буде тепер сміливим і гарним словом або вчинком полишити пам'ять по собі серед тих, серед кого бажаємо.

Так говорив проїжджаючи й одночасно провадив бойові лави вперед; вони йшли на ворогів, поставивши пельтастів по обох боках. Упав наказ держати ратища на правому плечі, аж сурмач

дасть знак трубою, а потім, спустивши ратища до нападу, йти ступою і на гнатися бігцем ні за ким. Потім прийшло гасло: "Зевес-спаситель, Геракл – провідник". А вороги стояли на місці думаючи, що займають догідне становище. Коли були близько грецькі пельтасти, піднявши бойовий крик, побігли проти ворогів, поки ще дістали наказ. Тоді вороги вирушили назустріч, кіннота й бітинські лави, і відігнали пельтастів. Але коли колони гоплітів надійшли швидкою ходою, а одночасно заграла труба і військо заспівало пеан, а потім підняло бойовий крик, та ще одночасно приготували ратища до нападу, тоді вже вороги не видержали й пустилися навтеки. Тимасіон з кіннотою кинувся за ними навздогін, і вбили, скільки могли, бо грецьких вершників було небагато. Ліве крило ворогів, проти якого стояла грецька кіннота, негайно пішло врозсип, а праве, за яким не було такої погоні, зупинилося на шпилі. Коли греки побачили, що вони зупинились, вважали за найлегший і найменш небезпечний вихід — якстій вдарити на них. Отже, заспівавши пеан, негайно напали; і вороги не встоялись. І тоді вже пельтасти гналися за ними, поки й праве крило також не пішло врозтіч. Але мало ворогів згинуло, бо ворожа кіннота, якої було багато, надавала страху. Тож коли греки побачили, що Фарнабазова кіннота держиться ще вкупі і що бітинські вершники прилучаються до неї та приглядаються з-поза якоїсь гори розвиткові подій, хоч які були перетомлені, постановили також і на них ударити, скільки ще мали сили, щоб вони не насмілилися й не набрали сил, відпочивши. Отож, уставившись до бою, вирушають. Тоді ворожа кіннота тікає по стрімкому узбіччю так, неначе б за нею гналися вершники; бо ждало її провалля. Але греки не знали про це, вони заздалегідь припинили погоню, бо було пізно. Вернувшись до того місця, де відбулася перша сутичка, поставили пам'ятник перемоги і з заходом сонця відійшли над море; а до табору мали ще яких 60 стадій (11 км).

7. В сітях небезпечної інтриги

Тоді вороги заходилися коло свого добра, вивозячи з собою і челядь і майно якомога найдалі. Тимчасом греки вижидали Клеандра з воєнними кораблями й човнами, що мали надїхати. Вони

також щодня виходили з тяглом і робили та привозили безпечно пшеницю, ячмінь, вино, стручкові плоди, просо й фіґи; бо в цій країні було всяке добро опріч оливи. І скільки разів військо залишалося в таборі для відпочинку, то кожному можна було йти по здобич, і той брав собі її, хто вийшов по неї; але коли все військо виходило, то на підставі загальної постанови вся здобич була спільною власністю, навіть якби хтось роздобув щонебудь, пішовши самопас. І вже було подостатком усякого добра. Бо й доставка йшла звідусіль з грецьких міст, і купці, що перепливали, радо причалювали, коли почули, що засновується місто і є пристань. Та вже й вороги з найближчої околиці дізнавшися, що Ксенофонт закладає місто, прислали до нього людей з запитами, що мають робити, щоб жити з ним по-дружньому. А він показував їх воякам.

В цьому часі прибуває Клеандр з двома трієрами, але без жадного вантажного корабля. Саме тоді, коли він прибув, військо не було в таборі, а деякі, що пішли собі самопас у гори по здобич, заграбили багато овець. Отож боячися, щоб військо не відібрало їм здобичі, оповідають про цю справу тому Дексиппові, що втік колись з п'ятдесятвесловим кораблем з Трапезунду, і намовляють його, щоб переховав їм вівці; зате частину візьме собі, а частину їм віддасть. І той негайно відганяє тих вояків, які оточили вівці і заявляли, що це спільне добро, а потім приходять до Клеандра і оповідає йому, що вояки намагаються ограбити його. Клеандр каже привести грабіжника до себе. Тоді Дексипп схоплює одного і веде його. Але подибує їх Агасій; він відбиває вояка, бо той був з його сотні. Тимчасом інші вояки, що були при цьому, починають кидати в Дексиппа камінням і кличуть за ним: "зрадник". Злякалося цього багато вояків з трієри та й почали втікати над море. І Клеандр теж почав утікати. Тоді Ксенофонт та інші полковники спинювали вояків, а також пояснювали Клеандрові, що це маловажна справа, що причиною цієї події одна ухвала війська. Але Клеандр під'юджений Дексиппом і сам подратований тим, що дав себе налякати, заявив, що відпливе й оголосить усім, щоб жадне місто не приймало їх, бо вони вороги. А лакедемонці мали тоді провід над усіма греками. Отож справа видавалась грекам поганою; тим то почали просити, щоб не робив цього. Та він заявив, що інакше не може бути, хібащо видадуть йому того, хто перший почав кидати, і

того, хто відбив виновника. А тим, кого домагався, був Агасій, випробуваний приятель Ксенофонта; через те саме Дексипп кинув на нього наклеп.

Тоді, в такому прикрому становищі, старшина скликала військо на нараду. Та деякі з них легковажно ставилися до Клеандра. Але Ксенофонтіві ця справа не видавалася дріб'язковою; отже він устав і так промовив:

— Вояки! Мені принаймні ця справа зовсім не видається дрібницею, якщо справді Клеандр відійде з такою постановою про нас, як каже. Адже недалеко є грецькі міста; а лакедемонці мають провід над Грецією. Тим то вони потраплять, і то кожний з них зокрема, доклати в містах того, чого бажають. Отже якщо він не допустить нас наперед до Візантії, а потім оповістить іншим намісникам, щоб не приймали нас, бо ми, мовляв, не покоряємося лакедемонцям і допускаємося безправ'я, а до того як ще така слава про нас дійде до адмірала Анаксибія, то важко буде тут залишатись, але ще важче буде відплисти. Бо й на суходолі лакедемонці мають владу в теперішню пору і на морі. Отож не може так бути, щоб через одного чи двох ми всі інші не мали вступу до Греції, але треба послухатися всього, що накажуть. Адже й наші міста, звідкіля ми родом, слухають їх. Отже я — бо чую, що Дексипп оповідає Клеандрові, нібито Агасій був би цього не зробив, якби я йому того не наказав — отже я і вас виправдую від вини і Агасія, якщо сам Агасій скаже, що я провинився чимбудь таким і сам себе засуджую на найтяжчу кару, якщо я дав почин кидати камінням або привід до якогось іншого насильства, та й піддамся такій карі. Заявляю далі, що коли Клеандр обвинувачує ще й когось іншого, то й той повинен піддатися під суд Клеандра; бо тільки тим способом ви можете увільнитися від вини. А так, як тепер воно є, то важко мріяти про те, щоб ми знайшли в Греції похвалу і славу, бо замість того, ми навіть не матимемо рівних прав з іншими, а то й вступу до грецьких міст.

Тоді встав Агасій і так сказав:

— Панове! Клянусь богами й богинями, що на правду ані Ксенофонт, ані ніхто інший з-поміж вас не казав мені відбивати того мужа. Але коли я побачив, що Дексипп, той, якого ви всі вважаєте за зрадника нашої справи, тягне чесного вояка з моєї сотні,

то це видалося мені чимсь жахливим. І я відбив його, — признаюся. І ви мене не видавайте! Але я сам себе передам, як каже Ксенофонт, під суд Клеандрові; хай робить зі мною, що схоче. І з цього приводу ви не починайте війни з лакедемонцями, але хай кожний щасливо й безпечно вертається, куди хоче. Одначе виберіть з-поміж себе і пішліть зі мною до Клеандра таких людей, що скажуть своє слово і стануть в моїй обороні, якби я щось пропустив.

Тоді військо дозволило йому вибрати, кого хоче. А він вибрав полковників. Після цього Агасій, полковники і вояк, відбитий Агасієм, пішли до Клеандра. І промовили полковники:

— Клеандре! Військо посилає нас до тебе і переказує ось що: коли ти обвинувачуєш нас усіх, то суди нас і роби з нами, що хочеш, а коли обвинувачуєш одного, двох, або й більше, то військо вважає за відповідне, щоб вони самі себе передали тобі під суд. Отже якщо ти обвинувачуєш у чомунебудь когось з нас, то ми стоїмо перед тобою; а коли когось іншого, то кажи, кого. Кожний тут з'явиться, хто тільки схоче нас послухатися.

Після того виступив Агасій і так сказав:

— Клеандре! Ось тут я стою перед тобою, я, той, що відбив від Дексиппа цього мужа і наказав побити Дексиппа. Бо я знаю, що цей вояк чесна людина, а Дексипп, якого військо вибрало командувачем п'ятдесятвеслового корабля, висданого просьбами в трапезундян, на те, щоб збирати човни для нашого повороту додому, той Дексипп не тільки втік, але й зрадив тих вояків, з якими врятувався. Ми через нього й ограбували трапезундян з корабля, і показалися в їх очах поганцями і самі були б згнули, наскільки це від нього залежало. Адже він чув, як і ми, що неможливо сухопутнім шляхом перейти всі ріки і щасливо добитися до Греції. Отже від такої людини я відбив свого вояка. Якби ти був його провадив, або хтось із твоїх, а не втікач з наших рядів, то будь певний, що я не зробив би був нічого такого. Візьми на увагу, що коли тепер скажеш мене вбити, то через страхополоха й нікчемоу піде на смерть чесний вояк.

Клеандр, почувши ці слова, відповів, що він не похваляє Дексиппа, якщо той допустився таких вчинків. А проте думає, що якби Дексипп був навіть найбільшим нікчемою, не треба було проти нього вживати насилля, але поставити його перед суд.

— Адже так само й ви тепер хочете стати перед суд... Але тепер відійдіть та залишіть тут цього мужа! А коли я вас покличу, з'явітьесь на суд. Я вже не обвинувачую ані війська, ані нікого іншого, бо цей сам признається, що відбив вояка.

А відбитий сказав:

— Якщо ти, Клеандре, думаєш, що той тягнув мене через якусь мою провину, то заявляю, що я ані не бив нікого, ані не кидав камінням, а тільки сказав, що вівці — спільна власність. Бо була така постанова війська, що як хтось самопас заграбить добич тоді, коли все військо вийде добувати харчі, то все заграблене є спільною власністю. Ось що я сказав. А тоді той ухопив мене й повів, щоб ніхто й слова не писнув, а він сам міг забрати свою пайку і врятувати грабіжникам їх здобич проти постанови.

На це сказав Клеандр:

— Га, коли ти такий, то залишися також, щоб ми й про тебе порадилися.

Потім Клеандрові прибічники пішли снідати. А Ксенофонт скликав військо на збори і дораджував післати мужів до Клеандра, щоб вони просили пощади для тих людей. Тоді й постановили вислати полковників, сотників, спартанця Драконтія та й інших, що здавалися відповідними, і просити Клеандра на всякі лади, щоб випустив обох мужів. Отже Ксенофонт, прийшовши туди, каже:

— Клеандре! Ти маєш у своїх руках тих мужів, і військо дозволило тобі робити з ними, і з усіма, що хочеш. Але тепер просять і благають тебе видати їм обох і не вбивати їх; бо вони багато натрудилися для добра війська в минулому. Коли виеднають від тебе пощаду, обіцяють тобі за те, якщо схочеш бути їхнім вождем, а боги поставляться прихильно до цього, доказати, які вони дисципліновані і як добре вміють, слухаючися полководця, при божій помочі, не боятися ворогів. Отже просять, щоб ти прибув до них і взяв провід над ними, а далі, щоб ти випробував і Дексиппа, і їх, яким хто з них покажется, а тоді всім заплатив по заслузі.

Почувши це, Клеандр сказав:

— Але ж я клянусь обома богами*, я дам справді швидку відпо-

*Лакедемонці клялися на Кастора і Поллюкса.

відь. Отож віддаю вам обох мужів і сам прийду до вас та й поведу вас до Греції, якщо боги дозволять. І ці ваші слова зовсім протилежні до тих оповідань, які я чув про декого з вас, що нібито бунтує військо проти лакедемонців.

Тоді вони дякуючи відійшли разом з обома мужами, а Клеандр почав складати жертви у справі походу; він поводився по-дружньому з Ксенофонтом і вони обидва заприятелювали. І коли бачив, що вояки слухняно виконують накази, то ще більше забажав стати їхнім полководцем. Але три дні підряд віщування під час жертв не випадали задовільно, тоді він скликав полководців і сказав:

— Неприятливі віщування не дозволяють мені вести військо; але ви не зневірюйтесь через те. Бо вам, як здається, дано вивести звідсіля своїх людей; отже йдіть! А коли туди прибудете, ми вас приймемо якмога найкраще.

Тоді вояки постановили подарувати йому спільні вівці. Він прийняв, але потім віддав їм назад у дарунку. І тоді відплив. А вояки, розпродавши здобуте збіжжя і всяке інше добро, що колись захопили, пішли походом через Бітинію. Але йдучи простою дорогою, не натрапили на жадну здобич; отже щоб не прийти голіруч до заприязненої країни, постановили завернути назад та зробити випад на один день і одну ніч. Так вони і вдіяли та здобули багато рабів і отар. Шостого дня прибули до Хрисополу в Калхедонії* і там задержалися сім днів та продавали здобич.

*Калхедонія в мегарейському діалекті. Халхедонія по-аттицьки. Хрисополь — Скутарі (Іскідар).

VII

З наймів у найми

1. Візантійські авантюри

В тому часі Фарнабаз зі страху, щоб військо не пішло походом на його країну, вислав послів до адмірала Анаксибія, що тоді саме перебував у Візантії, із проханням перевезти військо з Азії, та обіцяв йому зробити все, що треба. Отож Анаксибій прикликав полковників і сотників до Візантії й обіцяв платню воякам, якщо переправляться на той бік. Тоді всі інші заявили, що дадуть відповідь по нараді, а Ксенофонт зазначив, що вже відходить від війська і хоче відплисти. Але Анаксибій велів йому наперед переправитися разом з військом, і аж тоді відійти. Ксенофонт згодився на те.

Тимчасом тракієць Севт посилає Медосада і просить Ксенофонта помагати йому в тому, щоб військо переправилося і додає, що коли Ксенофонт pomoже йому, то не пожаліє того. А той відповів:

— Сяк чи так військо переправиться. За це Севт хай не платить нічого ані мені, ані нікому іншому. А коли вже військо буде по тому боці, тоді я відійду геть, а він хай так поводитьсь з найвідповіднішими полководцями з-поміж тих, що остануться, як уважає за безпечне для себе...

Потім усі вояки перейшли до Візантії. Але Анаксибій не давав платні, тільки оповістив, щоб вояки вийшли із зброєю і клунками, бо хоче їх вислати далі й одночасно зробити перегляд. Тоді вояки обурювалися, що не мають грошей на прожиток у дорозі, і дуже поволі збиралися. Тимчасом Ксенофонт прийшов до намісника

Клеандра, що був його приятелем, щоб попроситися з ним перед задуманим від'їздом. А той каже:

— Не роби цього, а то впаде проти тебе закид; бо вже й тепер дехто обвинувачує тебе за те, що військо швидко не суне.*

А той сказав:

— Але ж це не моя вина; а вояки не мають охоти виходити тому, що потребують харчів.

— А проте я раджу тобі, — сказав Клеандр, — вийти так, ніби в похід, а коли військо буде за містом, тоді розпрощатися.

Тоді Ксенофонт сказав:

— Отже ходім до Анаксібії і там домоворимося!

Так вони пішли і з'ясували справу. А він казав так робити, як радив Клеандр, і доручив, щоб вояки мерщій збиралися й виходили, додаючи, що хто не з'явиться до перегляду й переліку, сам собі буде винен.

Тоді вийшли наперед полководці, а потім інші, і взагалі всі опинилися за містом за винятком небагатьох; а Етеонік став при брамі, щоб зачинити її та засунути на всі спусти, коли вже всі вийдуть. Тимчасом Анаксібій скликав полковників і сотників і сказав їм:

— Харчі беріть із тракійських сіл! Бо там є багато ячменю, пшениці та й інших припасів. Назбиравши їх, ідіть до Херсонесу! Там Киніск дасть вам платню.

Деякі вояки, що підслухали це, а може, й хтось із сотників, дають про це знати військові. Тимчасом полковники ще випитувалися про Севта, чи він ворог, чи приятель, а також чи треба йти через святу гору,** чи довкола неї серединою Тракії. Отож під час розмов про ці справи вояки вхопили знову за зброю й побігли бігцем до брам, щоб вернутися до міста. Коли Етеонік і його прибічники побачили, що гопліти біжать, зачиняють брами й засувають на всі спусти. А вояки били в брами й кричали, що їм заповідію найбільшу кривду, викидаючи їх поміж ворогів; погрожували, що розіб'ють брами, якщо вони добровільно їх не відчинять. А

*Дорієць каже "суне" замість "виходить".

**Між Перінтом і Сестом.

інші побігли над море і вздовж бічного виступу стіни.* прорідилися через мур до міста; а коли декілька вояків, що ще були в середині міста, бачили, що діється під брамами, розрубують сокирами замки і відчиняють брами, а ті знадвору вдираються.

Коли Ксенофонт побачив, що сталося, злякався, щоб військо не кинулося до грабунку та не заподіяло невіджалуваного лиха для міста, для нього самого і для вояків; тим то біжить чимдуж і пробивається до брам разом з юрбою. А коли візантіїці побачили, що військо силою вдирається, розбігаються з базару, одні на кораблі, інші по домах, а деякі навпаки, з дому надвір; дехто тягнув трієри, щоб на них рятуватися, а всі були певні, що вже прийшов їм кінець, бо місто здобуте. Етеонік утік на замок, а Анаксибій, збігши над море, в рибацькому човні переплив до замку й негайно прикликав залогу з Калхедону** бо здавалося йому, що немає на замку досить вояків, щоб здержати тих людей.

А коли вояки побачили між собою Ксенофонта, багато з них прибігло до нього й кажуть:

— Тепер, Ксенофонте, маєш змогу показатися мужем: маєш місто, маєш военні кораблі, маєш багатства, маєш стільки людей! Якби ти тепер захотів, то міг би нам прислужитися, і ми зробили б тебе великим.

А той відповів:

— Правду кажете; я так і зроблю. Якщо ви цього бажаєте, мерщій ставайте в ряди, складаючи перед себе зброю.

Бо хотів їх успокоїти. І сам їх закликав до цього й іншим казав закликати, щоб складали зброю. А вони самі від себе уставлялися й голпїти стали в короткому часі по восьмеро людей завглибшки, а пельтасти побігли на обидва боки крила. Місце дуже добре надавалося для впоряду війська, без будинків і рівне, так звана тракійська площа. А коли поскладали зброю й успокоїлися, Ксенофонт каже війську стати колом і так промовляє:

— Вояки! Я не дивуюся, що ви сердитесь і вважаєте цю обману за тяжку кривду. Але якщо потуратимемо пристрасті, помстимося на присутніх лакедемонцях за обман і пограбуємо ні в чому

*Г. зв. "копито" — бічний виступ мур у, якого завданням було захищати мур від хвиль.

**Сьогодні село Каді-кей, на південь від Скутарі.

неповинне місто, то подумайте, що з того вийде. Будемо відкритими ворогами лакедемонців і їх союзників. Яка з того могла б постати війна, можна здогадуватись, згадавши недавні події, які ми бачили на власні очі.* Адже ми — атенці, приступили до війни з лакедемонцями і їх союзниками, коли мали воєнні кораблі, одні на морі, інші в корабельних верстатах, числом не менше трьохсот; були тоді в нас великі багатства на замку, а щорічний дохід з податків громадян і чужоземної данини виносив не менш тисячі талантів (6 мільйонів драхм); ми панували над усіма островами, до нас належало багато міст в Азії й багато в Європі, між ними й ця Візантія, де ми тепер... А проте, вони нас завоювали, як ви всі знаєте. Отож подумайте, яка доля ждала б нас тепер! Лакедемонцям помагають давні союзники, до них долучилися атенці і всі їх колишні спільники, а Тиссаферн і всі інші варвари над морем є нашими ворогами, а найбільшим ворогом сам цар внутрі країни, проти якого ми виступили, щоб відібрати йому владу та й позбавити його життя, якби було можна... Чи є хто такий дурний, що міг би повірити в нашу перемогу, коли ці всі сили зв'яжуться проти нас? Клянусь богами, не дуріймо, щоб не згинути ганебно, ставши ворогами своєї батьківщини, власних приятелів і рідних! Адже вони всі живуть у тих містах, що виступлять проти нас. І виступлять слушно — адже ми не хотіли задержати під своєю владою жадного чужинецького міста, хоч здобували їх, а пограбували перше грецьке місто, в яке попали. Отож я бажав би бути десятки тисяч сяжнів під землею, поки побачив би такі ваші вчинки. І тепер раджу вам, як грекам, шукати правди, слухаючи проводу Греції. А навіть якщо не зможете її знайти, то, хоч покривджені, принаймні залишимося жити в Греції. А тепер моя думка така: треба післати до Анаксибія послів і переказати, що ми ввійшли до міста не на те, щоб допускатися насилля, але щоб добитися якоїсь пільги від них; коли ж ні, то щоб принаймні переказати, що ми виходимо з міста не через обман, але зі слухняности.

Так вони й постановили і вислали Героніма з Еліди, а також аркадійця Еврилоха й ахайця Філесія, щоб переказали це. І вони поспішили з таким дорученням.

*Ксенофонт мав на думці пелопонеську війну.

2. Невдатний кандидат на провідника.

У пошукуванні за новим паном

Коли ще вояки сиділи на зборах, прибув до них тебанець Койратад,* що мандрував по Греції не як утікач, але шукаючи посади полководця і пропонуючи свої послуги всякій державі або народові, що потребував би полководця. І тоді він з'явився і сказав, що ладен їх провадити до так званої тракійської Дельти,** де здобудуть багато здобичі; а поки туди прийдуть, обіцяв їм постачати досить їжі й питва. Вояки почули ці обіцянки, а одночасно й заяву Анаксибія, бо той дав відповідь, що коли будуть слухняні, то не пожаліють того, але він повідомить про те уряд у Спарті, а також сам подбає добре про них, що в його силі. От тоді вояки прийняли Койратада за вождя і вийшли поза мури. А Койратад умовляється з ними прийти другого дня до війська з жертвовною скотиною, з вішунном, з їжею й питвом для вояків.

Після їх виходу з міста Анаксибій казав зачинити брами і оповістив, що продасть у неволю кожного вояка, якого зловлять у середині міста.

А другого дня прибув Койратад з жертвовною худобою і вішунном, а за ним услід двадцять чоловік несли ячмінне борошно, інших двадцять вино, три вантаж оливи, один таскав величезну купу часнику, скільки міг двигнути, а другий цибулі. Койратад казав це все поставити, ніби призначив для розділу, і почав складати жертви.

Тимчасом Ксенофонт запросив до себе Клеандра, а одночасно просив його, щоб виеднав йому дозвіл увійти до міста й відплисти з Візантії. Клеандр прийшов до нього і сказав.

— Приходжу до тебе, виеднавши тобі дозвіл, хоч і з великим трудом, бо Анаксибій каже, що це незручно, щоб вояки були близько мурів, а Ксенофонт усередині. До того ж візантіїці люблять колотнечу й погано ставляться одні до одних. А проте, дозволив

* Беотійський полководець з часів целопонеської війни, що при здобуттю Візантії потрапив в атенську неволю, але з неї втік.

** Частина тракійського півострова над Босфором коло Візантії.

тобі ввійти, якщо бажаєш з ним відплисти.*

Отож Ксенофонт попрощався з вояками і відійшов разом з Клеандром до міста.

Першого дня жертви не випали Койратадові сприятливо і він не розділив нічого між вояків. Другого дня жертвовний скот стояв уже перед жертівником і Койратад приступив у вінцях до жертви. Але підійшли до нього Тимасіон з Дардану, Неон з Асинаї і Клеанор з Орхомену та й переказали йому, щоб не складав жертви, бо не поведе війська, поки не дасть харчів. Тоді він казав відмірювати. Але забракло йому ще багато до того, щоб кожному з вояків вистачило прохарчування на один день. Тоді він забрав жертвовну худобу й пішов собі геть, зрікшися зовсім проводу.

*

* * *

Неон з Асинаї, ахайці Фриніск, Філесій і Ксантикл та й Тимасіон з Дардани залишилися при війську і, зайшовши до тракійських сіл в околиці Візантії, отаборилися. Між полковниками не було згоди: Клеанор і Фриніск хотіли вести військо до Севта; бо він їх перемовив, подарувавши одному коня, а другому жінку; Неон хотів до Херсонесу, бо вірив, що коли дістануться під владу лакедемонців, то він стане вождем усього війська; а Тимасіон бажав переправитися назад на той бік Азії, бо думав так добитися додому. Та й вояки бажали того самого. І згодом багато вояків відійшло: одні повідпливали, попродавши зброю при відповідній нагоді по селах, а другі, роздавши навіть зброю, позамішувалися поміж людей по містах. Анаксибій з радістю слухав, що військо розкладається, бо думав, що тим він найбільше приподобасться Фарнабазові.

Коли Анаксибій відпливав з Візантії, зустрів його в Кизіку новий намісник Візантії Аристарх, наступник Клеандра. Говорили, що також наступник адмірала Поль уже швидко прибуде до Геллеспонту. Тоді Анаксибій доручає Аристархові попродавати в неволю всіх Кирових вояків, яких застане в Візантії; бо Клеарх не продав був нікого, а навіть із милосердя до них казав лікувати хворих і приневолював приймати їх по домах. Зате коли тільки прибув Аристарх, продав у неволю не менше чотирьох сот.

* Анаксибій вибирався в дорогу до Спарти, бо скінчився рік його урядування.

Тимчасом Анаксібій, припливши до Паріону, посилає до Фарнабаза, згідно з умовою, але коли Фарнабаз довідався, що до Візантії прибув новий намісник, Аристарх і що Анаксібій вже не є адміралом, знехтував його зовсім і почав переговорювати з Аристархом у справі Кірового війська так само, як передтим з Анаксібієм.

Тим то Анаксібій прикликав Ксенофонта і доручив йому вжити всяких засобів і способів, щоб поплисти якнайшвидше до війська, спинити його розпад, зібрати до купи якомога найбільше розсипаних, привести до Перинту* і якнайшвидше переправити на той бік до Азії. Також дав йому тридцятивесловий корабель і листа та й послав з ним до перинтійців мужа з наказом негайно вирушити Ксенофонта до війська кіньми. І справді, Ксенофонт переплив море і прибув до війська. Вояки прийняли його з радістю і якстій пішли охоче за ним, щоб переправитися з Тракії до Азії.

А Севт, почувши про Ксенофонтів поворот до війська, післав до нього над море Медосада з просьбою привести військо до нього і обіцяв йому такі речі, якими сподівався його спонукати. Але той дав йому відповідь, що це неможливо йому зробити, і Медосад, почувши цю відповідь, відійшов. А коли греки прибули до Перинту, Неон відділився й отаборився окремо, приблизно з вісімсот людьми, а вся решта війська зупинилася в одному місці поблизу перинтійських мурів.

Опісля Ксенофонт клопотався про кораблі, щоб якнайшвидше переправитись. Але тимчасом за намовою Фарнабаза прибув туди візантійський намісник Аристарх з двома воєнними кораблями і заборонив власникам кораблів перевозити вояків, а прибувши до війська, заповів усім, щоб не пробували переправлятися до Азії. Тоді Ксенофонт заявив, що Анаксібій наказав їм це і прислав його сюди в цій справі. Та Аристарх знову сказав:

— Отож Анаксібій вже не є адміралом, а я тут намісником; і якщо когось з вас зловлю на морі, затоплю.

Після цих слів відійшов до міста. А другого дня прикликав до себе полковників і сотників грецького війська. Коли вони були вже коло мурів, хтось повідомив Ксенофонта, що коли ввійде разом з

* Пізніше Гераклея в Тракії. Сьогодні Ерегли.

іншими, то його ув'язнять і або на місці зроблять щось з ним, або передадуть Фарнабазові. Ксенофонт, почувши це, посилає інших наперед, бо каже, що він саме хоче ще зложити якусь жертву. І відійшовши жертвує, щоб дізнатися, чи боги дозволять йому попробувати повести військо до Севта, бо бачив, що небезпечно переправлятися, коли той, що забороняє переправу, має воєнні кораблі; а також не хотів іти на Херсонес, щоб не оточили його там і щоб військо не спинилося серед великої недостачі всяких запасів; бо тоді треба слухатися тамошнього намісника, а військо не могло б дістати ніяких харчів. Отож Ксенофонт був цим зайнятий, а тимчасом полковники і сотники, що вернулися від Аристарха, оповістили, що той казав їм тепер відійти, а прийти надвечір. Тоді підступ видавався Ксенофонтові ще очевиднішим.

3. На службу до тракійця

Коли Ксенофонт бачив, що віщування з жертв сприятливі, так що й він і військо можуть безпечно йти до Севта, взяв з собою сотника атенця Полікрата і від кожного з полковників, за вийнятком Неона, по одному воякові, до якого полковник мав довір'я, і поїхав уночі до Севтового війська, 60 стадій (11 км). Коли були близько нього, побачив покинуті вогнища. І спершу думав, що Севт кудись відійшов, але коли помітив гомін і перекликування Севтових людей, здогадався, що Севт казав палити вогнища перед нічними стійками на те, щоб у темряві не видно було вартових, ані їх числа, ані місця стійки, зате щоб ніхто не міг підійти непомітно, але щоб вогнище освітлило кожного. Коли це зміркував, вислав наперед перекладача, що саме був з ним, і казав переказати Севтові, що прибув Ксенофонт і бажає побачитися з ним. Вартові запиталися, чи це той атенець з найманого війська, а Ксенофонт велів переказати, що той сам, вони схопившись погналися. І швидко опісля з'явилися пельтасти, числом може двісті, і повели Ксенофонта та його товаришів до Севта. А він перебував у башті під дуже дбайливою охороною, а довкола башти стояли кільцем загнудзані коні; бо зі страху він казав удень виганяти коні на пашу, а вночі держати загнудзаними для своєї безпеки. Бо оповідали, що

вже колись його предкові Тересові, що мав велике військо в тому краю, тамошні люди винищили багато вояків і забрали весь табір. Були це тини, як оповідають, найбільш войовничі з усіх людей, а головно поночі.

Коли вже були близько, казав Ксенофонтіві увійти з двома мужами, з якими хоче. А як увійшли до середини, привіталися наперед обопільно і по-тракійському звичаю з рогів випили одні до одних. Був там із Севтом також Медосад, що ходив усюди в посольствах від нього. Тоді Ксенофонт почав говорити:

— Севте! Ти посилав до мене цього Медосада спершу до Калхедону з проханням допомогти тобі, щоб військо переправилося з Азії, і обіцяв мені добре віддячитися, якщо я довів би до того, як переказав мені цей Медосад.

По тих словах запитався ще Медосада, чи то правда. А той притакнув.

— Вдруге прийшов цей Медосад, коли я вернувся до війська з Паріону, та й обіцяв мені, що коли приведу військо до тебе, не тільки матиму в тобі приятеля і брата, але й дістану від тебе надморські міста, що є під твоєю владою.

Після цього знову запитався Медосада, чи він так говорив. А той притакнув і на це.

— Нумо розкажи йому, яку відповідь я дав тобі наперед у Калхедонії!

— Ти відповів, що військо переправиться до Візантії і за те не треба нічого платити ані тобі, ані нікому іншому. І ще сказав, що ти сам відійдеш з війська, коли переправишся на цей бік. І так сталося, як ти казав.

— А що я говорив, — запитав далі Ксенофонт, — коли ти прибув під Селібрію? *

— Ти сказав, що не можна того зробити, бо ви йдете до Перинту і переправляєтеся до Азії.

— Отже тепер, — сказав Ксенофонт, — я й сам є тут і зі мною оцей Фриніск, один з полковників, і оцей Полікрат, один із сотників, а надворі є заступники всіх полковників, їх шонайдовірениші люди, окрім лакедемонця Неона. Отже якщо хочеш, щоб

*Містечко між Візантією і Перинтом, сьогодні Селіврі.

наші переговори знайшли більше довір'я, то поклич і їх. А ти, Полікрате, піди до них і перекажи їм, що я наказую залишити надворі зброю, і сам залиши там меч і тоді приходь!

Севт, почувши таке, заявив, що він має довір'я до всіх атенців, бо знає, що вони родичі тракійців* і вважає їх за ширих приятелів. Опісля, коли вже ввійшли всі покликані, Ксенофонт запитав наперед Севта, до чого він хоче вжити війська. А той відповів так:

— Моїм батьком був Майсад, а під його владою були меландити, тини і траніпси. А коли держава одресів захворіла, мій батько, прогнаний із своєї землі, сам помер від недуги, а мене сироту виховав теперішній цар Медок. Та коли я виріс на юнака, не міг жити, дивлячись на чужий стіл. І я сів при його столі**, благаючи його дати мені мужів, скільки можна, щоб завдати лиха, якщо це буде мені під силу, тим, що нас прогнали, та щоб могли жити, не дивлячись на його стіл, неначе собака. Тоді він дав мені тих людей і ті коні, що їх побачите, коли настане день. І тепер я живу разом з ними, грабуючи свою власну батьківщину. А якщо ви допоможете мені, сподіюся, що при божій помочі зможу легко відібрати владу над своєю землею. Це завдання, до якого вас потребую.

— Отже що міг би ти дати війську, сотникам і полковникам, якби ми прийшли до тебе? — запитав Ксенофонт. — Скажи нам, щоб ми повідомили їх про це.

Тоді він обіцяв кожному воякові кізикинського золотого, сотникові подвійну ціну, а полковникові почвірну, до того землі, скільки хочуть, тягло й укріплене місто над морем.

— А якщо цієї спроби не вдасться нам перевести в діло, — сказав далі Ксенофонт, бо може якийсь страх перед лакедемонцями спинить інших, чи приймеш до своєї землі тих, що схочуть відійти до тебе?

А той сказав:

— Але ж я зроблю їх братами, співтрапезниками й спіль-

*Севт ідентифікує свого пращура Тереса з мітичним тракійським царем Тересом, що одружився з Прокною, дочкою аттицького царя Пандіона (Переказ про Філомену, замінену в солов'я, Прокну в ластівку, Тереса в одуда.)

**Такий був звичай у тракійців; греки, благаючи ласки, сідали при родинному чи державному вогнищі; скити, як каже Лукіян, на воловій шкурі.

никами всього добра, яке зможемо здобути. А за тебе, Ксенофонте, віддам свою дочку і, якщо в тебе є яка дочка, куплю її за жінку за тракійським звичаєм і дам тобі на мешкання Бісанту*, найкраще надморське місто, яке маю.

Греки вислухали цього, попрошались з тракійцями, подавши руки, і відіхали. Ще перед світанком стали в таборі і кожний розказав справу тим, що його вислали. А коли настав день, Аристарх знову покликав полковників і сотників, але вони постановили занехати ходи до нього, а скликати військо на нараду. І зійшлися всі, окрім Неонових; бо ті були віддалені від решти на яких 10 стадій (2 км). Коли вже зібралися, встав Ксенофонт і промовив ось як:

— Мужі! Переплисти туди, куди хочемо, не дозволяє нам Аристарх, що має воєнні кораблі; тим то небезпечно всідати на човни. Він також каже нам силою пробиватися до Херсонесу через святу гору. Далі заявляє, що коли ми оволодіємо нею і прийдемо туди, він уже не буде вас продавати в неволю, як у Візантії, ані обманювати, але дасть платню і не дозволить на те, щоб ви були без харчів так, як тепер. От що він каже. А Севт заявляє, що коли підете до нього, добром вам відплатиться. Отже, тепер поміркуйте, чи будете радити остаючи тут, чи підете по харчі. Моя думка така, що коли тут не маємо грошей, щоб купити на торгових, ані не дозволяють нам брати без грошей, то найкраще буде піти до тих сіл, з яких слабші дозволяють брати і там забезпечитися харчами, а потім послухати, до чого кожний вас потребує, і вибрати те, що вам подобається. І хто тієї самої думки, хай підійме руку.

Всі підійняли.

— Отже відійдіть, — сказав Ксенофонт, — щоб приготувитися в дорогу, а коли буде знак, ідіть за передньою колоною.

Опісля Ксенофонт повів похід, а всі пішли за ним. Неон і деякі Аристархові люди намовляли вернутись, але вони не слухали. А коли посунулися на яких 30 стадій (5 1/2 км), зустрічає їх Севт. Ксенофонт, побачивши його, просив підїхати ближче, щоб у присутності якнайбільшого числа слухачів сказати йому те, що вважав за корисне. А коли той наблизився, промовив:

— Ми вирушаємо туди, звідкіля військо задумує добути

*Сьогодні Родосто.

поживу. А там вислухаємо й тебе, і лакедемонця і тоді виберемо те, що видасться нам найкращим. Отже якщо ти поведеш нас туди, де найбільше харчів, буде нам здаватися, що ми в тебе в гостині.

Тоді Севт сказав:

— Але ж я знаю багато сіл, що лежать близько і мають запаси, а від нас віддалені настільки, що пройшовшися туди, поснідаєте всмак.

— Отже веди нас! — відповів Ксенофонт.

Коли прийшли до тих сіл сполудня, вояки зібралися, а Севт заявив ось що:

— Мужі! Я прошу вас іти до мене на службу і обіцяю вам, що даватиму рядовикам по кізикинському золотому, а сотникам і полковникам відповідну для них платню; крім цього пошаную того, хто заслужиться. Їжу й питво братимете з краю, як ось тепер. Але всяку іншу здобич, яку захопите, вважатиму за свою, щоб я міг продати її і з того добути грошей для вас на платню. За всім, що буде втікати, ми самі зможемо гнатися і відшукувати; але коли хтось стане опором, того попробуємо перемогти при вашій допомозі.

Ксенофонт запитався:

— А як далеко від моря хочеш повести наше військо?

Той відповів:

— Ніяким робом не більше, ніж на сім днів, а найчастіше менше.

Тоді Ксенофонт дав змогу кожному висловити свою думку. І багато людей промовляло на один лад, що Севтові слова неабияк заслуговують на увагу, бо, мовляв, тепер зима і неможливо відплисти додому, якби хто цього хотів; годі теж перевести цей час у дружній країні, коли треба жити з купованого; а коли перебувати й шукати прожитку в ворожій землі — то вже куди безпечніше із Севтом, ніж самим. Коли б ще до таких вигід дістати платню, то це можна б уважати хіба за несподівану знахідку! Після цього сказав Ксенофонт:

— Якщо хтось іншої думки, хай говорить! А якщо ні, то я піддам цей внесок під голосування.

І коли ніхто не супротивлявся, поставив внесок, і вони так і вирішили. Ксенофонт негайно повідомив Севта, що греки йдуть до нього на службу.

4. На тракійському бенкеті. Застукані зненацька

Тоді всі вояки розійшлись на обід до своїх частин, а тимчасом Севт, що стояв у поблизькому селі, запросив полковників і сотників до себе в гостину. А коли вже були при вході до Севтової квартири, щоб увійти на бенкет, зустрів їх якийсь Гераклід з Маронеї; він підходив до кожного зокрема, якщо міркував, що той може подарувати щось Севтові. Спершу звернувся до декількох паріянців*, які прибули сюди, щоб виеднати собі дружбу з одриським царем Медоком, і тому везли дарунки йому та його дружині; він пояснив їм, що Медок живе в глибині краю на 12 днів дороги від моря, а Севт буде володарем над морем, коли придбав таке військо.

— Отже, як ваш сусід, він матиме найбільші змоги вам допомогти, або пошкодити. Тим то коли будете мудрі, то йому дасте те, що везете. Тоді він краще буде ставитися до вас, ніж коли ви дасте ці дарунки Медокові, що, як-не-як, далеко звідси живе.

Так він їх переконав. А коли почув, що дарданець Тимасіон має чужинецькі чарки й килими, приступив до нього й розказав, що за тутешнім звичаєм запрошені складають Севтові дарунки, коли він запрошує на бенкет.**

— Якщо він стане тут великим, зможе тебе вести до твоєї батьківщини,*** або тут зробити багатієм.

Так він запобігав, підходячи до кожного. А прийшовши до Ксенофонта, говорив:

— Ти родом з найбільшого міста, до того ж маєш у Севта найбільше ім'я, може захочеш дістати міста в цій країні або землю, як інші з ваших подіставали, тимто личить тобі якнайпишніше вшанувати Севта. Раджу тобі з прихильности до тебе; бо добре знаю, що чим більший дар складеш йому, тим більше добра зазнаєш від нього.

Ксенофонт слухав цього заклопотаний, бо не привіз з собою нічого з Паріону окрім хлопця для послуг і трохи грошей на дорогу.

*Паріон — місто в Троаді над морем Мармара (Пропонтидою).

**Про цей тракійський звичай оповідає теж історик Тукидид: у тракійських царів не можна нічого виеднати, не давши їм дарунків (II, 97).

***Тимасіон сам розказував, що був вигнанцем з батьківщини (V, 6, 23).

А коли вже ввійшли на бенкет усі, що найвизначніші з присутніх тракійців, грецькі полковники й сотники і прибуле з міста посольство, почали бенкетувати, сидячи колом.* Опісля внесли столи на трьох ногах для всіх разом, може з двадцять; столи були навантажені покрайним м'ясивом, а великі паляниці на квасному тісті були причіплені до шматків м'яса. Головно ставили столи завжди перед чужими гістьми. Бо був такий звичай — і Севт робив так: брав паляниці, що лежали перед ним, ламав на шматки і кидав, кому захотів, а так само і шматки м'яса, залишаючи собі лише стільки, щоб покушати. І інші, перед ким стояли столи, робили так само. Але один аркадієць, Арист на ймення, славний ненажера, не ломав собі голови над діленням паляниць, тільки вхопив в руки пайку такої паляниці, що вистачала б для вояка на три дні, і, поклавши м'ясо на коліна, почав заїдати. Обносили рогові чарки вина і всі їх брали; та коли підчаший підійшов з рогом вина до Ариста, він поглянув на Ксенофонта, який вже не їв і сказав:

— Дай тому, бо він уже дармує, а я ще ні.

Севт, почувши розмову, запитав підчашого, що той каже. А він, оповів, бо розумів по-грецьки. Тоді вже счинився сміх.

Коли пиятика продовжувалась, ввійшов один тракієць, що мав білого коня, і, взявши в руки повний ріг, сказав:

— П'ю до тебе, Севте, і дарую тобі цього коня; ганяючись на ньому, схопиш, кого завгодно, а, відступаючи, не будеш боятися ворога.

Другий привів хлопця і, п'ючи на здоров'я, так само подарував, ще інший сукні для жінки. А Тимасіон, випиваючи до нього, подарував срібну чарку й килим, що варт був десять мін (1.000 драхм). Один атенець Гнесипп встав і сказав, що є старовинний дуже гарний звичай, щоб ті, що мають з чого, робили дарунки на доказ пошани, а тим, що не мають, щоб цар давав.

— А тоді і я, — закінчив, — матиму чим тебе обдарувати і шанувати.

Тимчасом Ксенофонт турбувався, що йому робити; адже сидів

*Ксенофонт підкреслює слово "сидячи", бо в тодішніх греків був звичай лежати при бенкеті.

як найбільш шанований гість на найближчому стільці при Севті. А тут Гераклід казав підчашому, щоб вручив йому ріг. Годі Ксенофонт — а був він уже трохи напідпитку — устав сміливо, взяв у руки ріг і промовив:

— А я, Севте, даю тобі себе самого і цих моїх товаришів та вірних друзів, і нікого з них не силую, бо всі вони, може, ще більш від мене бажають бути твоїми приятелями. І тепер вони всі тут зібралися при тобі, не вимагаючи нічого більше від тебе, але ладні трудитися для тебе і захищати тебе, не зважаючи на власну небезпеку. З ними, при божій допомозі, відбереш свою батьківщину і придбаєш ще чимало іншої землі, здобудеш багато коней, мужів і гарних жінок; і не мусітимеш їх грабити, вони самі прийдуть, несучи тобі подарунки.

Севт устав, випив також до нього і тоді виляв решту вина з рогу по одежі. Опісля увійшли музики, що трубили на рогах, якими давали звичайно бойові знаки, і вигравали на трубах з невиправленої шкіри не тільки до такту, але й так, як грають на магаді.* І сам Севт встав, вигукував ніби до бою і вертівся дуже моторно, неначе б захищався від стріли. Надійшли теж і сміхуни-блязні.

А коли вже сонце хилилося до заходу, греки повставали і заявили, що пора розставити нічні варти і подати гасло. І просили Севта заповісти своїм тракійцям, щоб ніхто з них не входив уночі до грецького табору, бо, мовляв, "є тракійці ваші вороги, а ви, теж тракійці, наші приятелі".** А коли відходили, устав також і Севт, що ні в чому не виглядав на п'яного. Вийшовши, прикликав до себе самих тільки полковників і сказав:

— Мужі! Наші вороги не знають ще про союз з вами. Отже якщо нападємо на них, поки почнуть берегтися несподіваного удару, або поки приготовляться до оборони, то зможемо найлегше здобути невільників і маєтки.

Полковники похвалили цю думку і просили, щоб їх провадив. А він сказав на те:

— Приготовтеся і ждiть! Як буде пора, я прийду до вас, заберу

*Магада — лідійський двадцятиструнний інструмент, на якому грали завжди в октавах.

**Поночі греки могли б помішати своїх союзних тракійців з ворогами.

пельтастів і вас поведу при божій помочі.

Тоді Ксенофонт сказав:

— Отож якщо виберемося в похід уночі, поміркуй добре, чи не кращий звичай у греків: бо в нас в часі походів за дня провадить завжди та формація війська, що найкраще надається до терену, гопліти, пельтасти або кіннота; але поночі веде за грецьким звичаєм та формація, що найповільніше посувається, бо цим чином окремі частини війська не розриваються так легко одні від одних і не відбігають непомітно. А звичайно розірвані частини нападають одні на одних і, не знаючи про себе, завдають собі обопільної втрати.

Отже Севт сказав:

— Добре кажете, і я послухаю вашого звичаю. І даю вам на повожатих тих з-поміж найстарших людей, які найбільш ознайомлені з цією околицею, а сам буду ступати за вами на кінці походу з вершниками. Бо швидко стану між першими, як буде треба.

За гасло подали слово "Атена", щоб зазначити кривність народів. Після цієї розмови пішли відпочивати.

*
* *
*

Було близько півночі, як з'явився Севт з опанцереними вершниками й озброєними пельтастами. Передав грекам повожатих; тоді гопліти вели похід, пельтасти йшли вслід за ними, а вершники замикали похід. А коли настав день, Севт підїхав до передніх частин і похвалив грецький звичай.

— Бо я й сам не раз ідучи в похід уночі хоч би й з невеликим числом війська, відривався з кіньми від піхоти; а тепер, так, як і треба, ми з приходом дня з'являємося всі вкупі. Але ви вже залишіться тут і відпочиньте, а я піду розглянутись.

По цих словах відїхав якоюсь доріжкою через гору. А коли прибув в околицю, де лежало багато снігу, розглядався, чи немає людських слідів, та чи вони ведуть вперед чи взад. А коли бачив, що дорога непротоптана, швидко вернувся і сказав:

— Мужі! Діло піде гарно, якщо бог схоче. Бо нападємо непомітно на ворогів. Але я тепер поїду наперед з кіньми, щоб хто нам не втік, коли його побачимо, і не дав знати ворогам. А ви йдіть

услід за нами; а якщо припізнитися, то стежить за кінськими слідами. Коли перейдемо ці гори, подибаємо багато заможних сіл.

Опівдні він був уже на вершинах і, побачивши села, пригнав чвалом до гоплітів і сказав:

— Я вже пушу кінноту, щоб збігла на рівнину, а пельтастів до сіл. Тимчасом ви йдіть за нами якомога найшвидше, щоб поспіти з допомогою, якщо хтось стане опором.

Ксенофонт, почувши це, зліз з коня. А той запитав:

— Пощо ти злазиш, коли треба поспішати?

— Я знаю, — відповів Ксенофонт, — що треба не мене одного; а гопліти швидше й радше побіжать, коли також і я пішки поведу їх.

Потім Севт відїхав, а з ним Тимасіон із сорокма грецькими вершниками. А Ксенофонт казав виступити з сотень воякам нижче тридцяти років, приготованим до швидкого походу. Він сам побіг з ними, а Клеанор провадив інших греків. Коли вже були в селах, Севт, пригнавши до нього з якими тридцятьма вершниками, сказав:

— Так воно й є, Ксенофонте, як ти казав: ми маємо в руках тих людей. Але мої вершники, окремо від решти війська, розбіглися в погоні на всі боки і я боюся, щоб вороги, зібравшись до купи, не накоїли їм якогось лиха. Треба декому з нас залишитися також по селах, бо повно в них людей.

— Отож я, — сказав Ксенофонт, — разом із своїми займу вершини; а ти накажи Клеанорові розтягнути бойову лаву по рівнині коло сіл.

Зробивши так, зігнали до тисячі невільників, дві тисячі волів і десять тисяч іншої череди. А потім заночували вже на цьому самому місці.

5. Покарана зрадливість

Другого дня Севт спалив села геть чисто, не залишивши жадної хатини, щоб завдати страху також іншим і щоб усі знали, яка їх жде доля, якщо не покоряться. І здобич післав під доглядом Геракліда на продаж до Перинту, щоб роздобути грошей на платню для вояків; а сам з греками отаборився на тинській рівнині. Але

тини, кинувши оселі, повтікали в гори. Був тоді глибокий сніг і такий холод, що замерзала вода, коли несли її на обід, і вино в посудях, а багато греків відморозило собі носи і вуха. Аж тоді стало всім ясно, чому тракійці носять на головах і на вухах лисячі шуби, а сорочки не тільки на грудях, але й на литках і замість коротких вояцьких хмарид, - кіреї, що звисають аж до стіп на конях. Севт вислав кількох полонених у гори заявляючи що, коли тини не зійдуть з гір до своїх осель і не будуть слухняні, він спалить і їх села і збіжжя, і вони погинуть з голоду. Тоді зійшли жінки, діти і старші; а молодші ночували в селах під горою. Севт, спостерігши це, казав Ксенофонтіві взяти наймолодших гоплітів і йти разом з ним. Повставали вночі і на світанку прибули до сіл. І тоді більшість ворогів повтікала; бо близько були гори; а кого з них Севт захопив, безпощадно вбивав ратищем.

Був у війську якийсь Епістен з Олінту, що любився у хлопцях. Він побачив якогось гарного хлопця, що ледве доростав до юнака, а вже воював списом, якому саме загрозувала смерть. Епістен, підбігши до Ксенофонта, благав у нього допомоги для гарного хлопця. І той приступив до Севта і просив його не вбивати хлопця та розказав Епістенову вдачу. Оповів теж, як він одного разу підібрав собі сотню, дивлячися тільки на те, чи хтось гарний, і з такими виявив себе хоробрим мужем. Тоді Севт запитав його:

— А чи ти, Епістене, хотів би і вмерти за нього?

Той, наставивши шию, відповів:

— Вбий, якщо хлопець цього хоче і буде за це вдячний!

Севт запитав хлопця, чи має вбити Епістена замість нього. Хлопець не погоджувався, але просив не вбивати ні його, ні того. Тоді Епістен, обнявши хлопця, сказав:

— Пора тобі, Севте, поборотися зо мною за нього; бо я не випущу хлопця.

Тоді цар, засміявшись тільки, потурав йому.

Севт постановив отаборитися на тому самому місці, щоб ті тини, що сховались у горах, не одержували харчів із сусідніх сіл. І сам, зійшовши помалу на рівнину, поставив там свій намет; Ксенофонт з вибраними отаборився в найвище положеному селі під горою, а інші греки поблизу, серед так званих гірських тракійців.

Минуло опісля небагато днів, як тракійці, що були в горах,

зійшли до Севта і почали переговори у справі замирення і закладників. Прийшов також і Ксенофонт і розказував Севтові, що його військо розташувалося в поганому місці та й поблизу ворогів: краще б ночувати під голим небом на укріплених становищах, ніж під покрівлею, де можна пожити смерті. Але Севт радив не боятися і показав на присутніх закладників. Деякі, що сходили з гір, просили також самого Ксенофонта допомогти їм у справі замирення. А той обіцяв свою поміч, підбадьорював і ручився, що їм нічого злого не станеться, якщо будуть слухати Севта. Але вони вели ці розмови тільки ради розвідки.

Це діялося вдень. А найближчої ночі тини зійшли з гір і напали на греків. Провідником був господар кожної хати; бо тяжко було іншим способом відшукати доми по селах, тому що було темно, а доми були звідусіль оточені великим частоколом задля овець. Коли вороги стали при дверях кожного дому, одні з них кидали ратища, інші били дрючками (оповідають, що вживають цих ломак, щоб відривати вістря ратищ), ще інші підпалювали хати. Ксенофонта кликали по імені і радили йому вийти з хати на смерть, щоб не довелося згоріти в середині. І вже через покрівлю видно було вогонь, а Ксенофонтова дружина, озброєна у щити, мечі і шоломи була всередині, як Силян з Макісту*, може вісімнадцятилітній юнак, заграв на трубі; тоді також вояки з інших хат вискакують негайно з добутими мечами. А тракійці втікають, прикриваючи спину щитами, як то в них було звичаєм. Але коли перескакували частокіл, то деякі з них завісилися, зачепившись щитами за частокіл, і так упали в полон, а дехто і згинув, заблудившись при відступі. Греки переслідували їх поза село. Але частина тинів, завернувши в темряві, почала кидати ратища з темряви на світло на тих, що перебігали повз палаючу хату. Годі зранили Гієроніма і сотників Евода і локрійця Теогена. Але ніхто не згинув; тільки в деякого горіла одежа і клунки. Севт погнав на допомогу з сімома першими вершниками, яких попав, і з тракійським сурмачем. А як побачив, що діється, весь час чвалування казав трубити в ріг, так що це додавало ще більше страху ворогам. А коли прибув до греків, привітав їх, кажучи, що сподівався знайти багато трупів з поміж них.

*Місцевість в Еліді.

Тоді Ксенофонт домагається, щоб Севт видав йому закладників і пішов разом з ним походом у гори, якщо має охоту; коли ж ні, щоб пустив принаймні його самого. Отже наступного дня Севт передав закладників, старших уже людей, найвизначніших, як казали, з-поміж верховинців і сам іде із своєю силою. А мав уже тоді втриє стільки війська, як передтим. Бо багато з одрисів, почувши, як поводить ся Севтові, прийшли з глибини краю, щоб взяти участь в поході під його проводом. А коли тини побачили з гір, скільки в Севта гоплітів, скільки пельтастів і скільки вершників, зійшли вниз і благали його, щоб замирився з ними, обіцяючи все зробити, що скаже, і прохаючи взяти всякі запоруки вірности. А Севт, прикликавши Ксенофонта, пояснив йому, що вони кажуть, і заявив, що не замиряться, якщо Ксенофонт хоче покарати їх за напад. Але той сказав:

— Ні, я думаю, що тепер можу бути вповні задоволений, якщо вони з вільних стануть рабами.

Але додав також, що радить йому на майбутнє брати на закладників тих, що найбільше потраплять наробити пакости, а стариків лишати у спокою вдома. Отже тоді всі тамошні тракійці покорилися Севтові.

6. Ксенофонт і Гераклід

Опісля переходять до тих тракійців, що жили повище Візантії, в так звану Дельту. Ця країна не належала вже до Майсада, але до якогось одрисійця Тереса. Сюди прибув також Гераклід з ви торгом за здобич. Тоді Севт казав вивести три пари мулів, бо більше не було, а крім того, декілька пар волів, закликав Ксенофонта і казав йому взяти наперед собі, а решту розділити поміж вояків і сотників. Але Ксенофонт сказав ось що:

— Я буду вдоволений, навіть, коли дістану іншим разом. А ти подаруй це тим полковникам, що прийшли зі мною, і сотникам!

Тоді одну з тих пар мулів бере Тимасіон з Дардани, другу Клеанор з Орхомену, третю ахаець Фриніск; а пари волів розділив між сотників. Але платню виплачує тільки за двадцять днів минулого місяця; бо Гераклід казав, що не вторгував більше. Отже Ксенофонт з пересердя сказав заклявши:

— Здається мені, Геракліде, що ти не дбаєш як слід про Севта. Бо якби ти дбав широко про нього, то приніс би повну платню, навіть допозичивши, якщо інакше не було можна, і продавши власне убрання.

Через те Гераклід загнувався, налякавшись, щоб не втратити Севтової приязни, і з того дня набріхував, як міг, на Ксенофонта перед Севтом. А тимчасом вояки обвинувачували Ксенофонта за те, що не мали платні; Севт знову сердився на нього, що він уперто домагається тієї платні для вояків. І як досі він раз-у-раз натякав, що, коли прийде до моря, то передасть йому Бісанту, Ганос і Неон тейхос (Нові мури), так з того часу не згадував уже нічого такого. Бо Гераклід і тут уже здужав набрехати, що, мовляв, небезпечно було б передавати укріплення мужеві, що має силу.

Тоді Ксенофонт почав обмірковувати що слід би зробити з дальшим походом у глибину країни. Тимчасом Гераклід впровадив інших полковників до Севта і радив їм казати, що вони так само добре могли б повести військо, як і Ксенофонт, обіцяв їм, що дістануть протягом кількох днів повну двомісячну платню, і просив їх, щоб і далі брали участь у поході. Та Тимасіон сказав:

— Я заявляю, що хоч би мав дістати й п'ятимісячну платню, не піду в похід без Ксенофонта.

Також Фриніск і Клеанор склали такі самі заяви, як Тимасіон. Тимто Севт почав дорікати Гераклідові, що не покликав також Ксенофонта. Тоді закликають його самого. А він, знаючи Гераклідове лукавство, що той хоче кинути на нього наклеп перед іншими полковниками, приходить не сам, а з усіма полковниками й сотниками. Тоді ще раз усі послухали Севтових намов, пішли з ним далі в похід і, тримаючись праворуч Чорного моря, прибули через країну тракійців, званих "пшоноїдами", до міста Сальмидесу*. Багато кораблів, що перепливають сюди, розбивається в цьому місці і вода викидає їх на берег; бо мілина сягає тут дуже далеко в море. І тракійці, що живуть на цьому побережжі, позначували стовпами свої кордони і кожний грабує на своєму просторі все, що море викине на берег. Оповідують, що поки не позначили границь, багато з них гинуло в суперечці за здобич під час

* Сьогодні Мідія.

грабежу. Там находили багато ліжок, багато шаф, багато писаних книг* та й чимало інших речей, які купці везуть у дерев'яних скринях.

Підбивши ці околиці, вернулися звідти. Тоді вже Севт мав більше свого війська, ніж грецького, бо і з краю одрисів багато більше зійшлося, і щоразу новопідбиті приєднувалися до походу. А отаборилися на рівнині вище Сембрії у віддаленні приблизно тридцять стадій (5,5 км) від моря. Тимчасом платні все ще ніхто не бачив. Отже вояки дуже сердилися на Ксенофонта; та й Севт уже не ставився до нього по-дружньому, але коли Ксенофонт приходив до царя, бажаючи з ним поговорити, то негайно виявлялося, що Севт дуже зайнятий і не має часу на розмову.

7. Севт і Ксенофонт

В цей час, як минули майже два місяці від початку служби у Севта, прибули від Тиброна лакедемонці Гармін і Полінік і повідомили, що лакедемонці вирішили воювати з Тиссаферном, і Тиброн уже відплив для ведення війни. А як йому конче було потрібним приєднати до себе грецьке військо, він обіцяв таку заплату: воякам один дарійок на місяць, старшинам — удвічі, а стратегам учетверо більше.

А лише прибули лакедемонці, Гераклід відразу довідався, що вони приїхали по військо, та й сказав Севту, що справи обертаються на добре: "Лакедемонці, — сказав він, — потребують війська, а ти вже не маєш більше в ньому потреби; звільнивши вояків, ти зробиш лакедемонцям ласку, а вояки вже не вимагатимуть від тебе заплати й опустять край".

Вислухавши це, Севт наказав привести до себе послів, і як вони потвердили, що прибули по військо, він обіцяв звільнити вояків і висловив своє бажання підтримувати дружбу і союз з лакедемонцями. Він запросив їх до себе і розкішно почастував. Та Ксенофонта він не запросив, так само як і інших стратегів.

Коли ж лакедемонці спитали, що за людина Ксенофонт, він відповів, що людина він не погана, лише занадто добрий до вояків, і цим шкодить собі самому. Вони спитали: "Можливо, що він уміє про-

*Одна з найстарших згадок про торгівлю книжками. Книжки везли, очевидно, з Греції до колоній над Чорним морем. Виходить: у тому часі було вже багато освічених греків на побережжі наших земель, що цікавилися книжкою.

мовами прихилати вояків до себе?” Гераклід сказав: ”Ще й як!” ”В такому разі, — сказали вони, — він може перешкодити вивозові війська”. ”Якщо ви зберете вояків, — сказав Гераклід, — і пообіцяєте їм заплату, вояки не дуже то будуть згадувати про Ксенофонта і побіжать за вами”.

”Але як нам скликати вояків?” — спитали послі. Гераклід відповів: ”Завтра вранці ми вас приведемо до них, і я певен, вони радо збіжаться на сходинах”. На цьому день закінчився.

Другого дня Севт і Гераклід повели лакедемонців до війська, і вояки зібралися на сходинах. Лакедемонці сказали: ”Лакедемонці вирішили воювати з Тиссаферном, що був до вас несправедливий. Якщо ви підете з нами — тим помститеся ворогові, крім того, кожен вояк діставатиме дарійок на місяць, старшини — дві дарійки а стратеги — чотири”.

Вояки зраділи цим словам, і зараз же виступив один аркадієць з обвинуваченням Ксенофонта. Севт також був присутній при цьому, бажаючи бачити, на чому скінчиться; разом з перекладачем він стояв на певній відстані, звідки міг усе чути.

Аркадієць сказав: ”Ми, лакедемонці, давно вже прийшли б до вас, та Ксенофонт переконав нас прийти сюди, де ми, воюючи під час страшної холоднечі, не маємо відпочинку ні вдень, ані вночі — і він користує з того. Севт збагатив лиш Ксенофонта, а нас він залишає без оплати. Тому я (перший, хто висловився) якби лише побачив, що Ксенофонт побитий і в той спосіб несе помсту за все те, у що він нас заплував, — я б не хотів більшої заплати і не жалував би за заробленою працею”. По нім виступав другий і говорив так само, а потім третій. Тоді Ксенофонт виголосив таку промову:

”Дійсно, людина мусить бути до всього приготована; ось я зараз вислуховую від вас докори за ті вчинки, що за них, на мою думку, я був гідний вашої глибокої подяки. Клянуся Зевесом, не чутки про ваш добробут змусили мене вернутися, коли я вже був у дорозі на батьківщину; я зробив так, бо довідався про ваш безпорадний стан, я вернувся, для того, щоб вам допомогти по зможі.

Коли я прибув до вас, і цей самий Севт почав засилати до мене послів і багато дечого обіцяв мені, в разі мені вдасться переконати вас перейти до нього, я, як відомо, за це не взявся. Але повіз вас туди, звідки, як я думав, ви могли б найлегше дістатися до Азії, я

вважав, що це найліпший для вас вихід, і знав, що це відповідає вашим бажанням. Та коли прибув Аристарх і перешкодив нам переплисти до Азії, я, за нашим звичаєм, зібрав вас радитися про дальші дії.

І ось, вислухавши Аристарха, що наказав вам направлятися до Херсонесу, і Севта, що переконував вас іти в похід разом з ним — чи ж ви не висловилися за похід із Севтом і не затвердили це одноголосно? В чому ж мій злочин, якщо я повів вас туди, куди ви всі самі вирішили йти? Що ж до Севта і до того, як він вас завів у справі оплати, то ви мали б повнісіньке право обвинувачувати мене й обурюватися, якби я підтримував його. Та чи справедливо з вашої сторони обвинувачувати мене, хто був для Севта найближчим приятелем раніше, але перетворився тепер на найнебажанішу людину, саме через вас?

”Ви, можливо, скажете, що можна взяти від Севта належні вам гроші і вдавати з себе, ніби нічого не одержав. Та хіба ж не ясно, що якби Севт мені дійсно щось дав, то зробив він це не з бажання позбутися цих грошей та ще й понад них виплатити вам якусь суму. Я думаю, якщо він справді це зробив, то він мав на меті віддати мені менше, а недодати вам більше. Якщо ви того певні, то ви можете відразу уневажнити попередню домовленість, примусивши його віддати гроші. Бо ясно, що Севт, якщо я від нього щось одержав, вимагатиме звороту грошей, і вимагатиме справедливо, якщо я не дотримав слова в тій справі, в якій був підкуплений.

”Та запевняю вас, я далекий від загарбання вашого майна. Божуся всіми богами й богинями, я не одержав від Севта навіть того, що він персонально мені обіцяв. Він же й сам присутній тут, і чуючи мої слова, не менше як я знаю, чи я клянуся фальшиво чи ні. Та ви здивуєтеся ще більше, коли я побожуся, що не одержав від нього навіть таких дарунків, які він дарував іншим стратегам, а навіть декому із старшин.

”Проте, навіщо я поведився в той спосіб? Бо я вважав, вояки, що більшою буде подана йому за його тодішніх злиднів допомога, то міцнішою буде дружба, якою він віддячиться мені, дійшовши до влади. І ось, я є свідком його добрих обставин і одночасно пізнаю його суть.

”Можливо, хтось скаже: ”Чи не соромно тобі, що дався так обдурити?” Клянуся Зевесом, я, без сумніву, соромився б, якби був обдурений ворогом, та, на мою думку, поміж друзів, більше сорому в тому, щоб обдурювати, ніж бути обдуреним. Та коли вже доводиться берегтися навіть друзів, то ми, я запевняю, вжили всіх заходів до того, щоб не дати йому справжньої підстави не додати того, що він вам обіцяв: ми ж нічим не образили його, не показали себе бездіяльними щодо його інтересів і не ухилялися від тих робіт, для яких він нас закликав.

”Проте, можливо, ви скажете, що треба було взяти від нього заставу, щоб він хоч би й як того бажав, не міг би нас обдурити. З цього приводу вислухайте те, чого я ніколи не сказав би в присутності Севта, якби не вважав вас зовсім нерозумним і аж надто щодо мене невдячними.

”Пригадайте ваші обставини, коли я поміг вам, привівши до Севта. Чи ж коли ви підійшли до міста Перинту, лакедемонць Аристарх не перешкодив вам ввійти до нього і замкнув браму? Ви розташувалися табором поза межами міста просто неба, а була середина зими, і ви користали з базару, бачивши, що харчів мало, і свідомі свого незабезпечення купівними засобами. Ми ж у той час конче були змушені сидіти у Тракії, бо приготовані до нападу трієри перешкождали переправі.

”Та якби ми залишилися там, ми б опинилися у ворожому краю з численною кіннотою ворога і пельтастами, а в нас, правда, хоч і було військо гоплітів, що з його допомогою дружньо напавши на оселі, ми могли б, можливо, забрати невелику кількість харчів, та не були б спроможні захопити рабів і дрібну худобу, бо, по моїм поверненні я вже не знайшов у вас ні кінноти, ані пельтастів.

”Тож бувши в таких важких обставинах, чи маєте ви право вважати, що я погано дбав про вас, вступивши до союзу з Севтом, який мав конче потрібну вам кінноту і пельтастів, навіть якби я не виклопотав для вас заплачу?

Адже, приєднавшись до Севта, ви знайшли б у великій кількості в оселях хліб, бо тракійці змушені були б, спішно втікаючи, все покидати, й на вашу долю лишилося б багато дрібної худоби й рабів.

Поза тим, з часу, як до нас приєдналася кіннота, ми втратили

ворога з очей. А перед тим вороги йшли нам услід, перешкоджаючи нам з допомогою кінноти і пельтастів щоразу, коли, поділившись на дрібні загони, ми намагалися добути якомога більше харчів.

І якщо людина, що дбала забезпечити вас тим усім добробутом, не зуміла, поза тим усім, дістати для вас ще й великої заплати, — невже це такий важкий злочин, що ви на підставі його не хочете випустити тієї людини живою?

”Ще пригляньмося, за яких обставин ви відходите звідси? Чи не перейшла ця зима в добробуті і чи не заощадили ви дещо з того, що дістали від Севта? Ви ж проіснували коштом ворогів, до того ж, поміж вас ані вбитих, ані таких, що загинули без вісті, немає.

І якщо ви довершили славних учинків в боротьбі з варварами Азії, і та слава залишиться з вами, то чи тепер не приєднали ви до неї нові блискучі дії, перемігши в Європі тих тракійців, що з ними воювали? Я кажу вам: — за те, за що ви на мене гніваєтеся, слід було б дякувати богам як за милість.

”На цьому ви стоїте. Тепер, на ласку богів, вислухайте про моє становище. Коли я вперше виїздив додому, я супроводжуваний був вашою гарячою вдячністю, як також здобутою дякуючи вам славою поміж усіх греків. І лакедемонці довіряли мені, інакше вони не послали б мене до вас назад.

Тепер я відходжу знеславлений вами в очах лакедемонців; так само через вас я розсварився з Севтом, з тим самим Севтом, що йому я сподівався з вашою допомогою прислужитися, в подяку за що — мати надійний притулок собі і своїм дітям, якщо я їх матиму.

А ви, заради кого я, власне, й витерпів стільки ворогування та ще й від людей, значно за мене могутніших, і для чийої вигоди я й зараз не припиняю дбання в міру моїх сил, — ви створили собі про мене таку опінію!

І ось я стою перед вами, але не як зловлений утікач, що поривався затаїтись. Якщо ви здійсніте свої погрози, то знайте, ви будете вбивцями мужа, що невтомно про вас дбав, разом з вами пережив багато важкого й небезпек, часто відкидаючи черговість служби; мужа, хто, з милосердя богів, створив разом з вами багато

трофеїв на честь перемог над ворогом і зробив усе, що міг, для того, щоб ви не ворогували з грецькими державами.

Тепер ви маєте змогу спокійно вирушити, сушею чи морем будь-куди. І ось, коли вам усміхнулося щастя, коли ви пливете туди, куди давно прагнули і вас кличуть до себе наймогутніші проводирі, коли передбачається заплата, і до вас прибули лакедемонці, що їх вважають за найліпших полководців, — тоді вирішуєте, що це саме час якомога швидше знищити мене?

А коли ви мали важкі часи, чи ж ви, ніби так добре все зберігаючи в пам'яті, не називали мене тоді рідним батьком та іншими подібними іменами і не давали слова завжди бачити в мені свого благодійника? Проте, люди, що приїхали тепер по вас ще при розумі, і я сподіваюся, що ваші вчинки щодо мене заледве сприятимуть поліпшенню їх opinii про вас". Цим він закінчив свою промову.

Лакедемонєць Гармін устав і сказав: "Божуся Діоскурами, мені здається, ви несправедливо повстаете проти цього мужа. Я навіть сам можу свідчити за нього. Коли ми з Полініком спитали в Севта про Ксенофонта, що він за людина, то той нічого поганого не міг сказати, сказав лише, що Ксенофонт занадто любить своїх вояків. Саме тому, про нього погані думки і лакедемонці, й самий Севт".

По нім виступив Еврилох із Лус (аркадієць). Він сказав: "На мою думку, лакедемонці, перше, ніж бути для нас за стратегів, ви повинні домогтися від Севта добровільної чи недобровільної виплати нам заробленого, і раніше того не відводити нас звідси".

Атенець Полікрат виступив на захист Ксенофонта й сказав: "Я бачу присутнього тут Геракліда, що одержав і продав зароблені нашою працею багатства й не віддав грошей ні Севту, ані нам, але затримав гроші і присвоїв їх. Розсудливість вимагає затримати його, тим більше, що ця людина не тракієць: він ображає греків, хоч сам є греком".

Почувши це, Гераклід дуже злякався і, підійшовши до Севта, мовив: "Було б розумніше нам відійти звідси, з-під влади цих людей". І, сівши на коні, вони відїхали до свого власного табору.

Звідси Севт послав до Ксенофонта свого перекладача Абросельма з проханням залишитись у нього разом з 1.000 гоплітами. Севт обіцяв подарувати Ксенофонтові приморські місцевості і все інше,

що він обіцяв раніше, і, з умовою зберігати в таємниці, повідомив його, ніби чув від Полініка: якщо Ксенофонт підкориться лакедемонцям, Тиброн, без сумніву, його стратить.

І ще багато осіб попереджало Ксенофонта про те саме, тобто, що на нього паде підозріння, і він мусить остерігатися. Ксенофонт, діставши ці відомості, приніс жертву з двох жертвних тварин цареві Зевесу, спитавши його; що робити: — лишитися на запропоновані Севтом умови, чи відійти з військом? Рішили — відійти з військом.

8. Розмова Ксенофонта з Медосадом

По цьому Севт осів своїм табором на віддалі. Греки розмістилися в оселях, звідки мали намір, набравши досить харчів, вийти до моря. Ці оселі Севт віддав Медосаду.

Медосад, бачивши, як греки марнують достаток осель, дуже розгнівався і, взявши з собою одного одриса, найвпливовішого з тих людей, що спустилися з гір, та близько 30 вершників, прибув і викликав Ксенофонта з грецького війська. Той захопив із собою кількох старшин та інших відповідних людей і вийшов до Медосада.

Тоді Медосад сказав: "Ксенофонте, чините несправедливо, спустошуючи наші оселі. І ми наказуємо вам, — я, від імени Севта, і цей муж, що прийшов від Медока, царя гірських країв, — вийти звідси. В разі ви не виконасте цієї вимоги, ми не будемо вам потурати, і за те, що ви нищите наш край, ми захищатимем себе від вас як від ворогів".

Вислухавши це, Ксенофонт мовив: "Нелегко відповісти тобі на такі слова; але я говоритиму заради цього юнака (одриса), щоб він зрозумів у чому різниця між вами і нами.

Ще перед тим, як був зложений союз між нами, ми ходили цією країною в бажаному нам напрямку, грабуючи все, що траплялося і палячи за власним нашим розсудком. Та й ти, з'явившись у нас як посол, зажив, не боючися ворогів.

Ви ж, говорячи на загал, уникали тоді цього краю, а якщо іноді і з'являлися, то залишалися в ньому як у країні могутніших володарів, з загнуданими день і ніч кіньми.

А тепер, коли ви як наші друзі, дякуючи нам, заволоділи, з допомогою богів, цим краєм, — тепер ви виганяєте нас із країни, що її дістали від нас, силою нашої зброї. Ти і сам знаєш: вороги не змогли звідси нас прогнати.

До того ж ти не вважаєш навіть своїм обов'язком відправити нас у дорогу як людей, гідних одержати дарунки і вдячність за зроблені вам пільги, але з усіх сил прагнеш до того, щоб, нам протягом нашого зворотного шляху ніде було б навіть отаборитись.

І, міркуючи в той спосіб, ти не соромишся ні богів, ані цього мужа, що бачить тебе тепер багатим і знає: поки не почалося твоє з нами приятелювання, ти, як сам розповідаєш, був грабіжником.

А втім, пощо говориш мені про це? Не я тепер тут полководцем а лакедемонці, що ви їм, — дивні ви люди, — навіть не порадившись зі мною, передали військо, щоб відвести його назад, очевидно, розраховуючи, щоб я, заслуживши гніву лакедемонців, коли військо переходило до вас, не заслужив і тепер їх вдячності, коли військо переходить до них.

Одрис, почувши це, мовив: "Щодо мене, Медосаде, то по цих словах я готовий із сорому піти крізь землю. Якби я раніше був про це знав, то не поїхав би з тобою. А тепер я відійду, бо й сам цар Медок не похвалив би мене, якби я почав виганяти благодійників".

Сказавши це, він сів на коня і відїхав, разом з іншими вершниками, за винятком чотирьох чи п'ятьох. А Медосад, лютий з причини нищення країни, просив Ксенофонта закликати обох лакедемонців. Ксенофонт, захопивши з собою друзів, пішов до Гарміна і Полініка і сказав, що Медосад запрошує їх, щоб поставити перед ними ту ж вимогу, яку поставили перед ним, а саме — залишити країну.

"Я вважаю, — сказав Медосад, — що вам слід домагатися належної воякам оплати в той спосіб: ви мусите заявити, що військо вимагає від нас добром чи силою стягнути заплату зі Севта і лише по цім охоче піде за вами; слід також сказати, що й ви, із свого боку, вважаєте це справедливим, і тому обіцяли воякам вивести їх із краю лише по тім, як вони одержать те, що їм належиться".

Тоді лакедемонці заявили про свою згоду висловити всі ці, а також інші, на їх думку, дуже переконливі підстави і відразу ж пустилися в дорогу, разом з усіма особами, причетними до цієї

справи. Прийшовши до Медосада, Гармін заявив: "Медосаде, якщо ти хочеш нам щось сказати, — кажи, інакше говоритимемо ми".

Тоді Медосад мовив, цього разу дуже невибагливо: "Я тільки говорю, що Севт говорить: наші друзі справді не мали б терпіти від вас жодного лиха. Бо ж те лихо, що ви чините їм, ви робите нам, бо ж вони до нас належать"

"Ми, — сказали лакедемонці, — підемо звідси тоді, коли люди, що нас цим усім забезпечили, одержать заплату. Якщо ж вони заплати не одержать, то ми й тепер (по твоїх загрозах) станемо їм на допомогу а покараємо тих, хто їх скривдив усупереч своїм же присяганням. І якщо виявиться, що скривдили ви, то ми від вас почнемо свою помсту".

Ксенофонт мовив: "Медосаде, чи не дозволите ви тим (людям), у чий країні ми перебуваємо і кого ви вважаєте своїми друзями, вирішити, кому слід залишити країну, вам чи нам?"

Медосад на це не погодився, але стояв на тому, щоб обидва лакедемонці звернулися до Севта щодо заплати, кажучи, що, на його думку, Севт готовий поступитися. На випадок як лакедемонці відмовляться, Медосад пропонував послати разом з ними Ксенофонта; при тім обіцяв свою підтримку, лише просив не спалювати осель.

Послали Ксенофонта разом з людьми, що найліпше до того надавалися. Прийшовши до Севта, Ксенофонт сказав: "Севте, я прийшов до тебе не з вимогами, але для того, щоб довести — якщо це буде в моїй силі — як незаслужено ти зненавидів мене за моє настирливе клопотання для вояків того, що ти сам доброю волею обіцяв.

Бо я вважав, що для тебе так само корисно віддати обіцяне, як для вояків його одержати.

І перше за все — хто як не греки зробили тебе, з допомогою богів, царем великої і багатолюдної країни, піднесли тебе на висоту, досягну для очей усіх, і тепер ти не можеш приховати ані добрих, ані злих своїх дій.

"Для такої людини дуже важливим є, як думаю, уникнути дорікань у тому, що він відпустив своїх благодійників, не віддячивши їм. Має значення також почути хвалу з уст 6.000 людей, а ще важливіше — ніколи не зрадити свого слова.

Бо слова людей, негідних довіри, суєтні, безсилі і викликають зневагу; слова ж людей, відомих як таких, що люблять правду, коли такі люди чогось просять, можуть дати їм те, що інші дістають силою. А якщо вони хочуть підкорити когось, то, на мою думку, вже їх загрози так діють, як карі інших. І вже обіцяння таких людей досягають того, чого дістають інші за гроші.

”Пригадай, чи ти видав нам завдаток, заложивши з нами союз? Я тверджу, що ти нічого не видав, але як ми вірили тобі, твоїми обіцянками ти схилив стільки людей піти в похід разом з тобою і підкорити тобі царство, варте не 30 талантів, належних тепер від тебе на думку вояків, а безмірно більше.

І невже за такі гроші можна купити довір'я до тебе і віддане тобі царство?

Далі ще пригадай, яке велике значення ти надавав тоді завоюванню твоїх теперішніх володінь. Я певен, ти тоді значно більше прагнув домогтися того, що тепер уже осягнув, аніж одержати навіть безмірно більше грошей, ніж згадана сума. Я вважаю більшою згубою і ганьбою для людини не втримати своїх володінь, ніж ніколи їх не мати, так само, як незрівняно важче тому, хто, будучи багатим, згубив усе і став бідним, аніж тому, хто ніколи не знав багатства; і значно досадніше з царя перетворитися на звичайну людину, ніж ніколи не царювати.

Чи ти не розумієш, що твої теперішні піддані не з прихильності до тебе погодилися бути тобі підвладними, а лише з безвиходу, і що вони намагалися б знову стати вільними, якби їх не стримував страх.

Чи не думаєш ти, що вони тебе більше боятимуться і поступування їх буде розважливішим, як вони переконуються, що ці вояки або ж зовсім тут залишаться за твоїм наказом, або ж радо до тебе повернуться, коли це буде потрібним, і коли вони одночасно знатимуть, що й інші військові частини, довідавшись від цих вояків багато про тебе доброго, негайно прийдуть сюди, як тільки ти цього забажаєш? Невже ти думаєш, що вони будуть слухняніші, якщо, на підставі теперішніх обставин, вони зрозуміють, що інші війська, не довіряючи тобі, відмовляться йти сюди, а вояки прихильніші до них, ніж до тебе?

Поза тим, вони ж підкорилися тобі не тому, що були пригніче-

ні нашою багаточисельністю, але через відсутність у них проводирів. Тобі, можливо, загрожує ще одна небезпека: вони можуть вибрати проводарем одного з тих людей, що вважають себе ображеними тобою, або навіть і наймогутніших лакедемонців, а надто коли вояки радо обіцяють іти з ними в похід, обумовивши одержанням від тебе обіцяного, а лакедемонці згодяться на це, потребуючи війська.

Навряд можна сумніватися в тому, що підвладні тобі тракійці радше підуть проти тебе, ніж за тобою, бо під твоєю владою на них чекає рабство, а в разі перемоги — свобода.

Якщо ти вважаєш себе зобов'язаним дбати про цю країну як про свою власність, чи не здається тобі, що вона менше потерпить лиха, коли ці вояки, одержавши належне, залишать її спокійно, ніж якщо вони залишаться тут як у країні ворожій, а ти змушений будеш виставити проти них інше військо, що мусить бути численнішим і також потребуватиме харчів. В якому разі ти витратиш більше грошей: тоді, коли виплатиш свій борг, чи коли борг залишиться за тобою, а тоді ще доведеться взяти за заплату інше, сильніше військо?

Правда, Геракліду, як він заявив мені, і ця сума видається величезною. Але ж за теперішніх обставин тобі значно легше було б добути і виплатити таку суму, як колись, перед нашим приходом сюди, видати навіть її десятину. Бож не кількість визначає під час виплати поняття "багато" чи "мало", але забезпеченість того, хто платить і хто одержує. А твій щорічний дохід тепер більший від усього, чим ти володів колись.

А я, Севте, будши твоїм другом, передбачив усе це, бажаючи, з одного боку, щоб ти виявився гідним тих багатств, що ними тебе обдарували боги, а з другого, щоб я не втратив уповні значення серед вояків. Бо, — зрозумій це, — з допомогою цього війська я вже не міг би спроможний, при всьому бажанні, вдруге стати тобі на поміч — так ставиться тепер до мене це військо.

Проте, я закликаю у свідки тебе самого і всезнаючих богів, — я ніколи не тільки не одержував від тебе нічого коштом вояків і не просив особисто для себе того, що їм належало, бо навіть ніколи не вимагав і того, що ти сам мені обіцяв.

Божуся, що я й тепер не взяв би твоїх подарунків, якби ти не вирі-

шив одночасно віддати належне воякам. Та ж для мене було б ганьбою дбати про свої дрібні вигоди і в той же час не звертати уваги на їх невигоди, — ще й тому, що вояки мене поважають.

Правда, для Геракліда все дурнички, крім його власного збагачення будь-якими засобами; та я, Севте, вважаю, що для кожної людини, тим більше для полководця, не існує нічого більш гідного, як хоробрість, справедливість і шляхетність. Бо людина з цими прикметами багата, бо в такого мужа багато друзів; багатий цей муж ще й тому, що інші прагнуть стати його друзями; в добробуті він має з ким розділити радість, а в разі захитається його щастя, у нього не бракуватиме людей, що радо стануть йому на поміч.

Проте, якщо ти з моїх вчинків не міг зрозуміти, що я був твоїм щирим другом і не переконався в цьому з того, що я говорив, то зваж принаймні те, що казали вояки; ти ж був присутній там і чув мову тих, хто нападав на мене.

Вони повідомляли про мене лакедемонцям, ніби я відданий тобі більше, ніж їм, і обвинувачували мене в тому, що твої інтереси для мене дорожчі ніж їх інтереси. Вони додавали ще, ніби я одержав від тебе дарунки. Невже вони обвинувачували мене в одержуванні дарів, помітивши моє недобре до тебе ставлення, а не навпаки, через повну тобі відданість?

Я особисто думаю, що кожна людина мусить показувати вдячність тому, хто її обдарував. А ти в той час, коли я для тебе ще нічого не зробив, виявляв свою прихильність до мене й очима, й розмовами, й дарунками і надавав мені без ліку обіцянок; а коли я виконав твої бажання і підніс тебе високо, як тільки міг, ти наважуєшся не звертати уваги навіть на той факт, що я впав у таку неласку у вояків. Проте я вірю, що ти таки наважишся віддати належне.

І час навчить тебе цього, і сам ти не захочеш засуду людей, що так радо зробили тобі так багато добра. Тому я прошу тебе, виплачуючи гроші, показати мене воякам так, як ти думав про мене в час першої нашої зустрічі”.

Вислухавши це, Севт почав клясти винуватця затримки оплати, і всі вважали, що це може бути лише Гераклід. ”Я, — казав Севт, — ніколи й не збирався затримати оплату і, звичайно, все виплачу”.

Тоді Ксенофонт знову взяв слово і мовив: ”Ти тепер погодився

видати гроші, — тож я прошу тебе заплатити їх через мене, щоб я з твоєї ласки не показався перед військом у меншій шані тепер, ніж тоді, коли я прибув до тебе”.

Севт сказав: ”Я не причинюся до того, щоб вояки почали поважати тебе менше, а в разі ти залишишся в мене хоч би з 1.000 голплітів, — я віддам тобі маєтки і все, що обіцяв”.

Ксенофот відповів: ”За теперішніх умов це неможливо; ти мусиш нас відправити”. ”Але я певен, — сказав Севт, — для тебе було б безпечнішим залишитися в мене, ніж відійти”.

Ксенофонт знову відповів: ”Дякую тобі за попередження, але мені неможливо залишитися. Проте знай — в разі мені доведеться користати десь із певних впливів, ти зможеш також мати з того якусь вигоду”.

Тоді Севт промовив: ”У мене немає грошей, але так мало, як я маю — один талант — я віддаю тобі, так само як і 600 биків, близько 4 тисяч голів дрібної худоби й приблизно 120 рабів. Візьми все це, до того — ще на заклад усіх осіб, що завинили перед тобою, і відходь”.

Ксенофонт, усміхнувся і мовив: ”Якщо цього не вистачить на оплату заробленого, то чиєю власністю я мушу вважати цей талант? Дійсно, в разі і відїзд для мене небезпечний, то, можливо, мені слід остерігатися ще й побиття камінням? Ти ж чув загрози?” Ксенофонт пробув весь цей день у Севта.

А на другий день Севт віддав їм усе обіцяне і разом з тим послав людей, щоб пригнали худобу. Тимчасом вояки говорили, ніби Ксенофонт пішов до Севта з метою залишитися в нього й одержати обіцяне. Коли ж вони побачили його, то зраділи й побігли назустріч.

А Ксенофонт, помітивши Гарміна і Полініка, сказав: ”Військо одержало це, дякуючи вам, і тому я все вам передаю; поділіть і видайте війську”. Вони прийняли все майно і, призначивши продавців, продали його, при чому, на їх долю припало багато докорів. Ксенофонт не ходив до них, а на очах усіх почав збиратися додому, бо в Атенах ще не вийшло рішення про його вигнання. Та його друзі з війська прийшли до нього і просили не відїздити аж до того часу, коли він виведе вояків з Тракії й передасть їх Тибронові.

9. Ксенофонт відходить додому

Звідти греки переплили до Лампсаку, де Ксенофонт зустрівся з фліясійським жерцем Евклідом, сином того Клеагора, що намалював фрески в Лікеї. Він поздоровив Ксенофонта, що він ще живий і спитав, скільки він наскладав грошей.

Ксенофонт запрягнув жерцеві, що в нього не стало б грошей навіть на подорож додому, якби він не продав коня і деякі речі. Той не повірив, та коли лампсакійці прислали Ксенофонтові дари гостинности, і він почав приносити жертву Аполлону, то Евклід, присутній при ньому, розглянув принесену жертву і сказав, що вірить, що Ксенофонт не має грошей. "Я бачу, — сказав він, — що якби в тебе навіть з'явилася колись змога розбагатіти, — все одно в цьому перешкоджатимуть якісь перепони; коли ж перепон не знайдеться — сам будеш для себе на заваді".

Ксенофонт погодився з цим. Евклід тоді сказав: "Тобі перешкоджає Зевес Мейліхій", і далі запитав: "Чи ти складав йому такі жертви, які я довершував у вас удома, тобто, з повною віддачею жертви вогню?" Ксенофонт відповів, що не складав жертв з того часу, як виїхав з дому. Евклід порадив йому скласти жертву згідно з заведеним ритуалом, запевняючи, що це буде дуже корисним.

Другого дня Ксенофонт побував в Офринії, склав жертву і вповні спалив поросят, згідно з вітчизняним звичаєм; і на відповідь мав добрий знак. Того ж дня прибули для роздачі війську грошей Біон і Навсиклід. Вони запросили Ксенофонта в гостину і, відчуваючи, що він продав свого коня в Лампсаку за 50 дарійок лише через конечну потребу, бо чули, що він коня дуже любив, — викупили коня, віддали його Ксенофонтові і відмовилися взяти за це гроші.

Звідси вони (греки) пішли Троадою і, перейшовши гору Іду, прибули спочатку в Антандр, а потім, ідучи вздовж берега, прибули до долини Теб. Звідти, перейшовши через Атрамітій і Кітоній, вони прийшли в долину Каїка і дійшли до Пергаму в Місії. Тут Ксенофонт був гостинно прийнятий Елладою, дружиною Гонгіла з Еретрії і матір'ю Горгіона і Гонгіла.

Вона розповіла Ксенофонтові, що на рівнині живе якийсь перс Асидат, і коли Ксенофонт піде туди вночі з 300 вояками, він, згідно з її словами, захопить самого Асидата з дружиною й дітьми, а

також усі його багатства, яких у нього чимало. Супроводити Ксенофонта з його вояками вона послала свого небожа і Дафнагора: до нього вона мала виняткову приязнь.

Коли всі зібралися в нього, Ксенофонт склав жертву, і присутній при цьому жрець Басій з Еліди сказав, що знаки по жертві дуже сприятливі для Ксенофонта: той перс був захоплений. Тож по вечері Ксенофонт вирушив у дорогу, взявши з собою найближчих йому старшин, що були йому вірними у всіх обставинах щоб зробити їх щасливими. Відійшло ще близько 600 осіб: вони наполягали на тому, щоб Ксенофонт узяв їх із собою; старшини відійшли від них, не бажаючи ділити багатство, що вже було готове потрапити до їх рук.

Коли вони близько півночі прибули на місце, в околиці палацу раби і більша частина худоби повтікали, бо греки не звернули на них уваги, прагнучи захопити самого Асидата і його багатства. Греки пішли наступом, але виявилися неспроможними взяти палац, бо стіни були грубі й високі, з чималою кількістю бійниць, а чисельні захисники билися хоробро.

Тоді вони спробували пробити стіну, але вона на вісім цеглин завтовшки. На ранок пробій був зроблений, та зі шойно створеної прогалини хтось з-поза стіни величезним списом проколов наскрізь стегно тому грекові, що стояв найближче. Потім вони (перси) почали пускати крізь отвір стріли й добилися того, що стало небезпечно навіть підійти до них на близьку віддаль.

На крики захисників і на запалені ними для виклику допомоги вогні прибули: Ітаменей із своїм загоном, а з Команії — асирійські гопліти і близько 80 гірканських вершників, що були теж найманцями царя, і ще близько 800 пельтастів, а також кіннота з Партенія, Аполлонії й інших ближчих місцевостей.

Тут довелося подумати про відступ. Забравши, скільки там було, рогатої і дрібної худоби і рабів, загнали їх до середини утвореного греками чотирикутника, думаючи вже не про багатства, а про те, щоб відступ не перетворився на втечу; якщо вони відійдуть, покинувши здобич, вороги посмілішають, а вояки підупадуть на душі. Тепер же вони відступали, ніби б'ючися за здобуте.

А коли Гонгіл побачив як мало греків і як багато наступаючих ворогів, він, у супереч матеріному бажанню, вийшов у поле із своїм

загоном, бажаючи взяти участь у битві. На допомогу з'явився також, із загонами з Галісарни та Тевтранії, Прокл, нащадок Дамарата.

А загін Ксенофонта вже терпів великі згуби від лучників і пращників і йшов, вистроївшись у коло, щоб щити могли захистити від стрілів. Греки з бідою перейшли ріку Каркас, коли поранених було вже майже половина загону. Тоді ж був поранений і старшина Агасій із Стимфалю, який увесь час бився з ворогами. Все ж греки щасливо вийшли з бою, зберігши близько 200 рабів і дрібної худоби в кількості, достатній для того, щоб принести жертви.

Наступного дня Ксенофонт склав жертви і повів усе військо вночі, щоб перейти довшу путь через Лідію: він сподівався, що перс не боїтиметься більше близькості греків і не буде стерегтися.

Проте, Асидат довідався, що Ксенофонт удруге наступає, по складенні жертви, ідучи всім військом, і затаївся в оселях, сусідніх з фортецею Партенієм. Тут захопив його загін Ксенофонта і забрав у полон і його самого, і його жінок, дітей, коней і все майно. В той спосіб здійснилося віщування першого складання жертви.

По цім греки повернулися до Пергамену. Тут Ксенофонт мав нагоду подякувати богам: лакедемонці, старшини, інші стратеги, як також решта вояків, погодилися між собою і дали йому на вибір коней, вози і інше майно, — тож він мав тепер змогу зробити ласку іншим.

На цей час прибув Тиброн, перебрав військо собі і, вливши його до решти грецьких військових сил, розпочав війну проти Тиссаферна і Фарнабаза.

(Сатрапами тих царських країн, через які ми перейшли, були: Лідії — Артим, Фригії — Артакам, Лікаонії і Каппадокії — Мітрадат, Килікії — Сиеннесій, Фенікії й Арабії — Дерн, Сирії і Асирії — Велесій, Вавилонії — Ропар, Медії — Арбак, фазіянтів і гесперитів — Тирибаз; кардухи, халіби, халдеї, макрони, колхи, моссінійки, кети і тибарени були автономними; Пафлагонії — Кориль, Бітинії — Фарнабаз, європейських тракійців — Севт.

Відстань усього походу — 215 днів маршу, 1.150 парасангів (ок. 6.400 км.)*, 34,255 стадій. Тривалість походу — рік і 3 місяці.**

*Віддаль обчислена лише до Котиори.

**Останні два параграфи дописані чужою рукою

ДОДАТОК

Історичне тло "Анабазису"

Коли Дарій II, цар перської імперії помер в 405 р. до Хр., він залишив свій трон старшому синові Артаксерксові II. Молодший син Дарія, Кир, здібніший та енергичніший за свого брата, надіявся, що батько вибере саме його на свого наслідника. Кирове розчарування тим, що він не став царем, було загально відоме. Це використав його ворог, один із сатрапів (намісників) — Тиссаферн, який обвинувачував Кира, що він, нібито плянує вбити свого брата Артаксеркса під час його коронації. Артаксеркс ув'язнив Кира і вже мав його стратити, але їхня мати Парисатида заступилася за нього. Хоча Кир був звільнений, він не міг подарувати своєму братові цієї зневаги і від цієї пори вирішив робити все, що лиш можливе, щоб відібрати від свого брата владу.

Кир продовжував володіти, як сатрап, провінціями Лідії, Фригії та Каппадокії. Ці провінції Кир перебрав був від Тиссаферна, якому залишилися тільки провінція Карія та грецькі міста в Йонії. Від тоді обидва сатрапи стали ворогами. Тому, що Тиссаферн був сатрап строгий і несправедливий, грецькі міста в Йонії, на заклик Кира, почали бунтуватися проти Тиссаферна. І так місто Мілет було безпощадно приборкане військом Тиссаферна, і багато греків, провідників бунту, забито або прогнано. Кир, що завжди був до греків наставлений прихильно, зібрав військо та флоту і почав облогу Мілету з мор'я і на суходолі. Одночасно Кир скріпив грецькі залоги по інших містах Йонії лакедомонськими вояками-найманцями. Після закінчення Пелопонеської війни (431-404 до Хр.), яку виграли Спарта з Атенами, було багато спартанців, охочих піти на службу до Кира, який мав репутацію справедливого й щедрого провідника.

Кир плянував зібрати якнайбільше війська під претекстом, що він воює з Тиссаферном, і тоді несподівано вдарити на царя Артаксеркса та перебрати владу. Кир, будиши сатрапом трьох великих провінцій, зібрав около 100 тисяч своїх людей з Азії, не викликаючи в свого брата ніякого підозріння. Але Кир, знаючи, що один грецький вояк був варта десять азійських, зібрав також декілька тисяч грецьких вояків — найманців за допомогою своїх грецьких приятелів — стратегів (полководців), таких, як Клеарх, Проксеній та інші. Кир ніколи ясно не казав грекам, що збирає військо проти перського царя, знаючи, що не знайшов би був багато охочих на таке діло. Він подавав як причину збирання війська потребу оборони Мілету або плянований похід на псидійців, які турбували південні частини його провінцій.

Кир також переговорював прямо із спартанським урядом, з яким мав добрі зв'язки, бо помагав спартанцям в останніх роках Пелопонеської війни. Спартанці післали йому 700 гоплітів під проводом Хейрисофа, що приплив з ними до Іссусу, до берегів Килікії, все ще під претекстом, що військо збирається проти псидійців, а не проти царя Артаксеркса.

І так 6 березня 401 р. до Хр. Кир вирушив походом з Сардів, маршуючи в напрямі Вавилону. Кирове військо складалося з 11 тисяч важкоозброєних гоплітів і 2 тисяч легкоозброєних грецьких вояків-найманців, більшість яких походила з Пелопонесу (Аркадії), хоч було також багато тессалійців, тракійців, а також вояків з Родосу, Крити, а навіть декілька з Бойотії та Атен. До того Кир мав ще 100 тисяч свого війська, т.зв. "варварів", як це греки називали людей не-грецького походження.

Тим часом Тиссаферн, підозріваючи, що Кир зібрав таку велику армію не лише на те, щоб приборкати псидійців, заалармував царя. Цар, довідавшись про похід Кира, почав готуватися до оборони. Щойно тоді, як армія Кира дійшла вже була до міста Тапсаку над Евфратом, Кир заявив, що провадить їх до Вавилону, щоб повалити там царя. Протести грецького найманого війська, що Кир їх обманув, не сказавши їм про справжню мету походу, Кир погодив так, що воякам обіцяв більшу платню, всяку воєнну здобич і забезпечений поворот до берегів Йонії.

З "Анабазису" довідуємося, що не так воно сталося як Кир був задумав. У вирішальному бою під Кунаксою недалеко Вавилону 3

вересня 401 р. до Хр., отже пів року після того, як армія Кира вирушила з Сардів, Кир, через свій запал і нерозважність, поляг в бою.

Тепер грецьке наймане військо опинилося в безнадійнім становищі. Тому, що Кир згинув в бою, не було більше причини воювати з перським царем. Греки були оточені армією Артаксеркса, яку нараховували на від пів мільйона до майже цілого мільйона вояків. Греки були далеко від моря, яке для них завжди означало можливість легкого і безпечного повороту додому, близько три тисячі кілометрів в глиб ворожої перської імперії. І так "Анабазис" розповідає нам як "десять тисяч" грецьких вояків поверталися додому до своєї Геллади через незнану й ворожу територію. Не зважаючи на підступ Тиссаферна, який зрадливо вхопив і знищив багато грецьких старшин, безстрашних "десять тисяч" вояків добилися через Курдистан і Вірменію навесні 400 р. до Хр. до Чорного моря біля Трапезунду. Ще багато пригод і небезпек очікувало їх в поворотній дорозі берегом Чорного моря до Візантії, і то як від грецьких колоній, так і від азійських племен. Але, вкінці, Ксенофонт, якого вибрано на стратега на місце підступно вбитого Тиссаферном Проксенія, хоч і не маючи особливого військового досвіду, допровадив решту "Кирових греків" (около 6 тисяч) до Пергамену. Це було в березні 399 р. до Хр., отже два роки після того, як вони вирушили з Сардів. В Пергамені більшість греків приєдналася до війська Тиброна, який на доручення Спарти починав тоді кампанію проти персів і особливо проти їхніх сатрапів Тиссаферна та Фарнабаза, в обороні грецьких міст-колоній у Малій Азії.

Грецьке наймане військо

У старовині приблизно до 3-го століття до Христа, греків уважали за найкращих вояків. В 5-ім ст. до Хр. був звичай для багатьох молодців, особливо з гористих частин Пелопонесу, найматися як вояки до чужих королів чи князів, які могли добре заплатити; при тім була також нагода награвувати трохи майна переможених народів чи племен.

Грецьке військо складалося з важкоозброєних частин, т.зв. гоплітів, які були поділені звичайно на сотні з яких кожна мала 96 вояків і 4-ох старшин і була під командуванням сотника (лохага). Сотників переважно назначували полководці (стратегі). Кожна сотня складалася з двох відділів по 50 чоловік і була проваджена поручником, а кожний відділ даліше складався з двох під-відділів (чет) по 25 чоловіка, якими проводили підпоручники.

Легкоозброєні частини (гімнети) включали пельтастів, лучників, метачів списами і пращників. В бою вони звичайно були розставлені на крилах для охорони гоплітів.

Кіннота, що в греків в "Анабазисі" нараховувала лише п'ятдесят вершників була зорганізована пізніше так, як і пращники для охорони під час повороту додому. Кіннотою командував т.зв. гіпарх.

Гопліти, коли були в повному спорядженні, мали на собі до 75 фунтів озброєння кожний, що включало шолом і наголінники з бронзи, шкуратяний підсилений металем панцер, нараменники а також шкіряні паси що звисали від пояса вниз, для охорони стегон. Під панцером, гопліт носив туніку (довгу сорочку), часто ясного кольору. На лівім рамені тримав великий овальний або круглий щит, переплетений декількома поясами шкіри на покритий металем

на зовні. Зброя гоплітів складалася з короткого, гострого двосічного меча і довгого списа, якого вживали для пробою, хоча часом і кидали його на коротку віддаль. Деякі мали також ножі (кинджали). Очевидно, що так озброєні гопліти могли битися лише на близьку віддаль.

Для бою на дальшу віддаль виступали легкоозброєні відділи і кіннота. З легкоозброєних, лише пельтасти мали для оборони малий, легкий щит у формі пів-місяця, легкі списи і часами мечі. Лучники мали луки, стріли і сагайдаки а метачі легкі списи до кидання. Пращники були озброєні лише пращами і олив'яними кулями або камінням. Вершники носили шоломи і наголінники, на грудях панцері; мали мечі і легкі списи до кидання або для пробою. Коні не були забезпечені.

Як це був звичай у найманому війську, грецькі вояки приходили з своєю власною зброєю. Кожний вояк сам купував собі харчі. Кир спочатку платив звичайному воякові одного дарійка місячно, але в Тарсисі він підвищив платню до півтора дарійка, щоб заохотити греків іти з ним далі в похід на царя до Вавилону. Сотник (логах) діставав платню два рази більшу як простий вояк, а полководець (стратег) чотири рази більшу. Окрім того завжди була нагода грабувати місцеве населення, особливо якщо воно ворожо ставилося до греків. Награбоване майно вояки вимінювали на ринках і базарах за збіжжя й вино.

До бою грецьке військо ставало у формі фаланги, у якій сотні гоплітів ставали рядами, плече в плече, на вісім чоловік у глибину. Ця формація часами змінювалася залежно від довжини лінії, потрібної до бою. Легкоозброєні відділи і кінноту ставилося там, де вони були б найбільш ефективні, звичайно на крилах.

Перед боєм греки складали жертву, щоб довідатися чи боги сприятимуть їм того дня. Якщо позначки не були сприятливі, жертву знову складано, бо інакше вояки не радо йшли в бій. Після успішно складеної жертви, головний полководець говорив промову, щоб піднести військо на дусі. Проспівавши пеан, військо вирушало в бій. Як ціла фаланга вже зближалася до ворожої лінії, сурми трубили до атаки і з воєнним окликом все військо з приготованою зброєю кидалося бігцем на ворога. Якщо вороги відразу не втекли перед такою сконцентрованою атакою гоплітів (як часто

бачимо в "Анабазисі"), тоді звичайно починався рукопашний бій мечами й списами.

Здобувши перемогу, греки складали жертву подяки богам і виставляли трофеї із захопленої від ворогів зброї на стовпі або на дереві. Дуже важливим було, щоб убитих вояків негайно гідно поховати згідно з грецькими звичаями.

В порівнянні до модерного війська, дисципліна в грецькій армії не була строга, бо греки забагато цінили свободу і незалежність, щоб сліпо підкорятися своєму провідникові. Були випадки, що вояки покидали свого полководця і переходили до іншого, що був популярніший. В "Анабазисі" бачимо як після того, коли Тиссаферн зрадливо схопив і вбив кількох грецьких полководців, на їх місце нові полководці (серед них і автор "Анабазису" — Ксенофонт) були вибрані і цей вибір, а також пляни повороту додому були дискутовані і схвалені голосуванням всіх вояків. Полководці мусіли часто виправдуватися перед своїми вояками за свою поведінку і відповідати на всілякі закиди.

Але в час небезпеки греки слухали своїх провідників, відзначалися відвагою і спритністю, були лояльні до своїх спів-товаришів і, в загальному, ставилися людяно до полонених ворогів.

Старовинні монети й міри

Гроші

1. Грецькі монети	Порівняльна скала вартости
Оболь	1
Драхма	6
Подвійна драхма	12
Срібна монета	24
Золота монета	120
Кізикинська монета	160

Грошеві суми

Міна = 100 драхм

Талант = 60 мін, або 6000 драхм

2. Перські монети

Сигль	6
Дарійок	105

Міри довжини

1. Грецькі міри

стопа	0,31 метра
крок (2,5 стопи)	0,77 метра
плетр (100 стіп)	30,50 метрів
стадія (600 стіп)	185,00 метрів

2. Перські міри

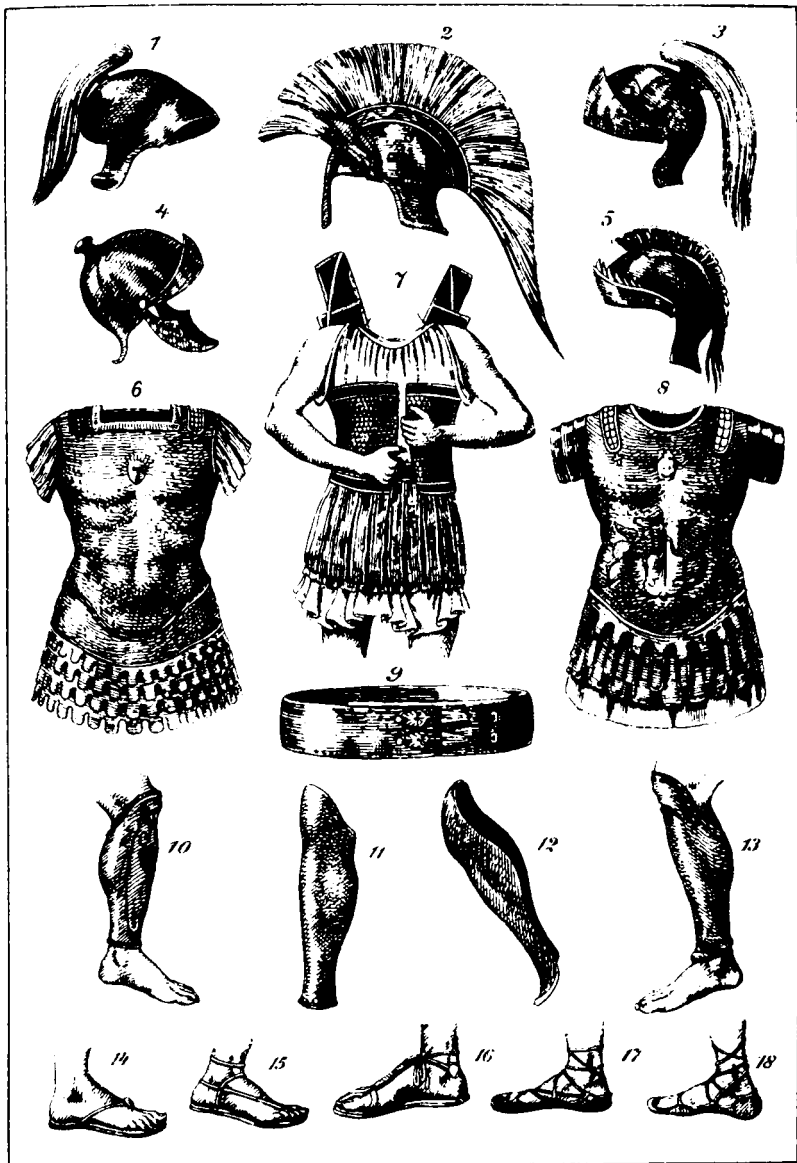
парасанг (30 стадій)	5,5 км.
схойнос (2 парасанги)	11,0 км.

1 — 4 гопліти 5 пращник 6 трубачі 7 — 8 символи перемоги
9 пельтаст 10 метач списом

Бит з персами (м.зв. Бит Олександра)

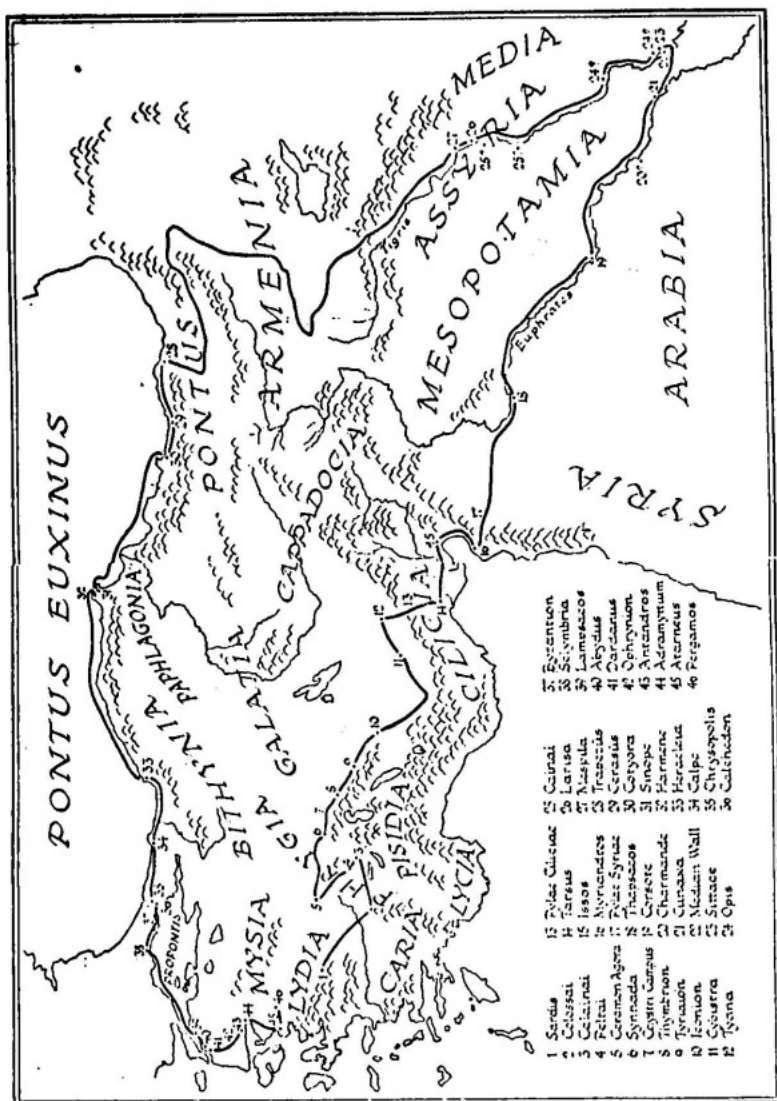

1 — 5 шоломи 6 — 8 панцері 9 пояс 10 — 13 наголінники
14 — 18 сандали

1 — 5 грецькі монети
6 — 8 перські монети

1 Sardis	15 Pylae Ciliciz	31 Eucraton
2 Colassai	16 Tarsus	32 Scythria
3 Calinai	17 Issos	33 Lamezoo
4 Felai	18 Myrindres	34 Abydus
5 Geronon Agri	19 Pylae Syriaz	35 Cardanus
6 Synnada	20 Thapszoo	36 Ophryon
7 Synnagrus	21 Cersete	37 Antandros
8 Thybrion	22 Charmandz	38 Adramyrium
9 Tyraon	23 Curavaa	39 Aternus
10 Remon	24 Median Wall	40 Pergamos
11 Syastrea	25 Simace	
12 Syona	26 Opis	
	27 Curai	
	28 Larva	
	29 Anstula	
	30 Tractula	
	31 Cerasus	
	32 Coryora	
	33 Sinape	
	34 Hermans	
	35 Heraculiz	
	36 Calpe	
	37 Chrysepolis	
	38 Calchuden	

Шлях, котрим пройшли "десять тисяч" греків

Показник Імен

А

- Аброком, сатрап Фенікії, один з чотирьох полководців перського царя Артаксеркса, 30-1, 34, 41
- Абросельм з Тракії, перекладач Севта, 203
- Агасій з Стимфалю, лохаг (сотник) голплітів, 79, 100, 118, 129, 157, 159, 165, 171-3, 213
- Агесилай, король Спарті, 131
- Агій з Аркадії, грецький стратег (полководець), 70, 74, 80
- Айет, король Колхії, 144
- Айней з Стимфалю, грецький лохаг (сотник)
- Айсхін з Акарнії, сотник пельтастів, 106, 123
- Амфікрат Амфідемовий з Атен, 102
- Анаксибій, наварх (адмірал) лакедемонської фльоти, 125, 155, 157, 172, 177-9, 180-3
- Аполлон, грецький бог, 24, 76, 131, 211
- Аполлонід з Лідії, 78
- Арбак, сатрап Медії, один з чотирьох полководців царя Артаксеркса, 41, 213
- Арексіон з Паррасії в Аркадії, віщун, 165, 167-8
- Аріяй, намісник Кира, 43, 49, 53-4, 56-8, 63-4, 69-71, 74, 81, 94
- Арист з Аркадії, славний ненажера, 190
- Аристип з Тессалії, приятель Кира, 22-3, 14
- Аристарх, лакедемонський намісник Візантії (наступник Клеандра) 182-4, 187, 200-1
- Аристей з Хіосу, провідник легкоозброєних вояків, 100, 116
- Аристон з Атен, 140
- Аристонім з Метридію в Аркадії, сотник голплітів, 100, 116, 118
- Артагерс, провідник кінної прибічної сторожі царя Артаксеркса, 41, 45
- Артакам, сатрап Фригії, 213
- Артаоз, приятель Кира, 70
- Артаксеркс II (Мнемон), перський цар, наслідник батька Дарія II, брат Кира, 21, 66
- Артапат, найвірніший дворянин Кира, 39, 45
- Артеміда, грецька богиня, 38, 82, 131-2
- Артим, сатрап Лідії, 213
- Артух, сатрап Вірменії, 104
- Архагор з Аргосу, сотник, 102
- Асидат, багатий перс, 211-3
- Атена, грецька богиня, 192

Б

- Басій з Аркадії, 99
- Басій з Еліди, віщун, 212
- Біон, 211
- Боіск, тессалійський куласник, 151

В

- Велесій, сатрап Сирії і Асирії, 213

Г

Гармін з Лакедемонії, 198, 203, 205-6, 210
Гегесандр, сотник, 160
Гекатонім, синопський посол, 137-9
Геракл, грецький бог, 124, 158-9, 169-170
Гераклід з Маронеї в Тракії, 189, 191, 193, 196-9, 203, 208-9
Гісронім з Еліди, сотник, 79, 165, 180, 195
Гнесипп з Атен, 190
Гонгіл з Еритрії, 211-2, його сини Гонгіл, 211, і Горгіон 211
Горгіон, син Гонгіла, 211

Г

Гавліт, утікач з Самосу, повірник Кира, 40
Глюс, син Тамоса, повірник Кира, пізніше перейшов до царя Артаксеркса, 34-5, 53
Гобрій, один з чотирьох полководців Артаксеркса, 41
Горгій з Леонтинів, софіст і вчитель Проксена, 13

Д

Дафнагор, 212
Дамарат, прогнаний король Спарти, 53
Дарій II (Нотос), перський цар, батько Кира і Артаксеркса, 21, 41
Дексипп, періоєць з Лакедемонії, 127, 157, 171-4
Демократ з Темносу, 109
Деркклід з Лакедемонії, воював з Фарнабазом, 142
Дерн, сатрап Фенікії й Арабії, 213
Драконтій з Спарти, 124, 174

Е

Евклід з Фліясу, жрець, 211
Евод, грецький сотник, 195
Еврилох з Лус в Аркадії, 102, 118, 180, 203
Евримах з Дардану, 141
Еллада, дружина Гонгіла з Еретрії, 211
Ениалій, воєнне ім'я бога Ареса, 44, 129
Епикаса, дружина килкійського князя Сиеннесія, 25, 27

Епістен з Амфіполію, сотник пельтастів, 50, 114
Епістен з Олінту, 194
Етеонік з Лакедемонії, полководець Анаксібія у Візантії, 178-9

З

Зевес, грецький найвищий бог, 41, 44, 76, 81-2, 90, 124, 132, 149, 156, 170, 199, 201, 204, 211
Зеларх, торговий комісар, 146-7

І

Ітаменей, провідник перського військового відділу, 212

К

Каллімах з Паррасії в Аркадії, сотник голплітів, 100, 118, 140, 159
Кербер, пес мітичного підземелля (пекла), 158
Кефісодор Кефісофонтів з Атен, сотник, 102
Киніск, спартанський полководець в Херсонесі, 178
Кир (старший), творець перської держави (559-529 до Хр.), 46
Кир (молодший), перський принц, сатрап Малої Азії, брат царя Артаксеркса. 21-24, 36-41, бій під Кунаксою і його смерть 42-5, його характеристика 46-49, 51, 53-5, 61-2, 66-7, 69-76, 78, 81, 86, 148, 164
Клеатор, маляр фресків в Лікеї, 211
Клеайнет, сотник, 127
Клеандр, лакедемонський намісник у Візантії, 159, 165, 170-5, 178, 181-2
Клеанор з Орхомену, стратег, 54, 70, 80-1, 115, 123, 166, 182, 193, 196-7
Клеарет, сотник, 145-6
Клеарх із Спарти, стратег, збирає військо для Кира 22-4, 25, 28-30, 32, 36-41, в бою під Кунаксою на правому крилі 42-4, після смерті Кира головний провідник греків 53-60, 61, 63-4, 66-8, підступна смерть Клеарха 69-71, його

характеристика 71-2, 74, 76, 80-1, 85, 131, 142, 182.

Клеонім з Лакедемонії, 99

Койратад з Теб, беотійський полководець, 181-2

Кориль, сатрап Пафлагонії, 137-8, 140, 153, 213

Ксеній з Паррасії в Аркадії, стратег, 21, 23-4, 32

Ксенофонт з Атен, автор "Анабазису", 44, 64, як він прилучився до походу Кира 75-6, перша рада після смерті Клеарха і вибір Ксенофонта на полководця на місце Проксена 77-80, перша промова як врятуватися від персів 81-86, 87, 93, 94, бій з кардухами за гірське провалля 97-103, сон Ксенофонта і перехід через річку Кентрит 104-107, 108, 110, 111-2, у вірменського вїта 113-4, 115-6, бій з таохома, 117-8, прихід до Чорного моря 120, 121-2, 125, 127, до дрівів по харчі 128-130, 131-2, бій з мосийноками за перехід 133-4, промова до послів з Синопи 137-8, 140, хоче закладати нове місто 141, потреба всім разом вернутися до Геллади 142-3, борониться перед наклепом, що хоче плисти до Фасису 144-7, і що бив вояків 148-151, відмовляється від начальної влади на користь Хейрисофа 155-7, розкол війська на три частини 158-160, бій з тракійцями коло пристані Кальпи 161-3, знова підозріння щодо засновання нового міста 164-6, бій з військом Фарнабаза 167-170, наклеп Дексиппа 171-5, у Візантії 177-180, 181-4, на службі у Севта 185-188, бенкет у Севта 189-191, похід на тракійців і тинів 192-6, 197-8, Ксенофонт обороняється перед закидами щодо служби у Севта 199-203, 204, промовляє до Севта в справі заплати для війська 206-210, бій з Асидатом 211-3, поворот до Пергамену 213

Ксеркс, перський цар, 24, 82

Ктесій, грецький лікар Артаксеркса, 45

Л

Леон з Туріїв, 125

Лікій Полістратів з Атен, провідник вершників, 88, 106, 120

Лікій з Сиракуз, 50-1

Лікон з Ахаї, ворог Ксенофонта, 142, 158-9

М

Майсад, батько Севта, сатрапа Тракії, 186, 196

Марсій, фригійський сатир, 24

Медея, жінка медського короля Астиага, 90

Медок, цар одрисів, 186, 189, 204-5

Медосад з Тракії, посол Севта 177, 183, 185, 204-6

Мегабуз, доглядач храму Артеміди в Ефесі, 131

Мегаферн, визначний перс, 26

Менон з Ларисси в Тессалії, грецький стратег, прилучається до Кира, 24-5, 33-4, суперечка з Клеархом 36-7, 40, 42, 53, 56, 64, 69, його смерть 70-1, його характеристика 73, 80

Мід, фригійський цар, 25

Мільтокід з Тракії, 57

Мітрадат, сатрап Лікаонії і Каппадокії, 70, 86-9, 213

Н

Навсиклід, посол Тиброна, 211

Неон з Асинаї в Лаконії, грецький стратег, 131, 144, 159, перебирає провід над військом після смерті Хейрисофа, 165-7, 184-5, 187

Нікандр з Лакедемонії, 127

Нікарх з Аркадії, сотник, 70, 87

Нікомах з Ойти в Тессалії, сотник пельтастів, 116

О

Одиссей, цар Итаки, 125

Оронт, родич перського царя, 37-9, 49

Оронт, сатрап Вірменії, 64, 71, 90, 96, 104

П

Парисатида, жінка перського царя Дарія і

матн Артаксеркса та Кира, 21, 32, 41, 66
Пасіон з Мегари, провідник пельтастів, 23, 32
Патегій, перс, один з Кирових дружинників, 42
Пиррій з Аркадії, 168
Пігрет, перекладач Кира, 26, 35, 43
Пітагор з Лакедемонії, командувач фльоти, 31
Полікрат з Атен, сотник, 112, 127, 184-6, 203
Полінік з Лакедемонії, посол полководця Тиброна, 198, 203-5, 210
Поль з Лакедемонії, адмірал спартанської фльоти, 182
Проксен з Беотії, приятель Кира і грецький стратег, збирає військо для Кира 22-3, 37, 42, 50, 54, 64, його смерть 70-1, його характеристика 73, вербує Ксенофонта йти в похід з Киром 75-6, 80, 131
Прокл (Проклес), верховода Тевтранії, 53, 56, 213

Р

Ратин, провідник військ Фарнабаза, 168
Ропар, сатрап Вавилонії, 213

С

Самолас з Ахаї, 140, 168
Сатир, супровідник бога Діоніса, 25
Севт, тракійський цар, 127, 177, 182, перемовлює Ксенофонта, щоб грецьке військо пішло до Севта на службу 183-8, запрошує грецьких старшин на гостину 189-191, напади на тракійців і тинів 192-6, 197-205, Ксенофонт вимагає в'яснення від Севта 206-210
Силян з Амбракії, вішун, 42, 141-3, 165
Силян з Макісту, 195
Ситалка, тракійський герос, 154
Смікрес, аркадійський стратег (полководець), 160
Сиеннесій, килікійський князь, 25, 26, 27, 213
Сократ з Атен, філософ, 75-6

Сократ з Ахаї, 23, 70, 74, 80
Сосій з Сиракуз, 24
Сотерид з Сикиону, 94
Софайнет з Стимфало в Аркадії, 23, 70, 109
Спітридат, провідник війська у Фарнабаза, 168
Стратокл з Крети, провідник лучників, 103

Т

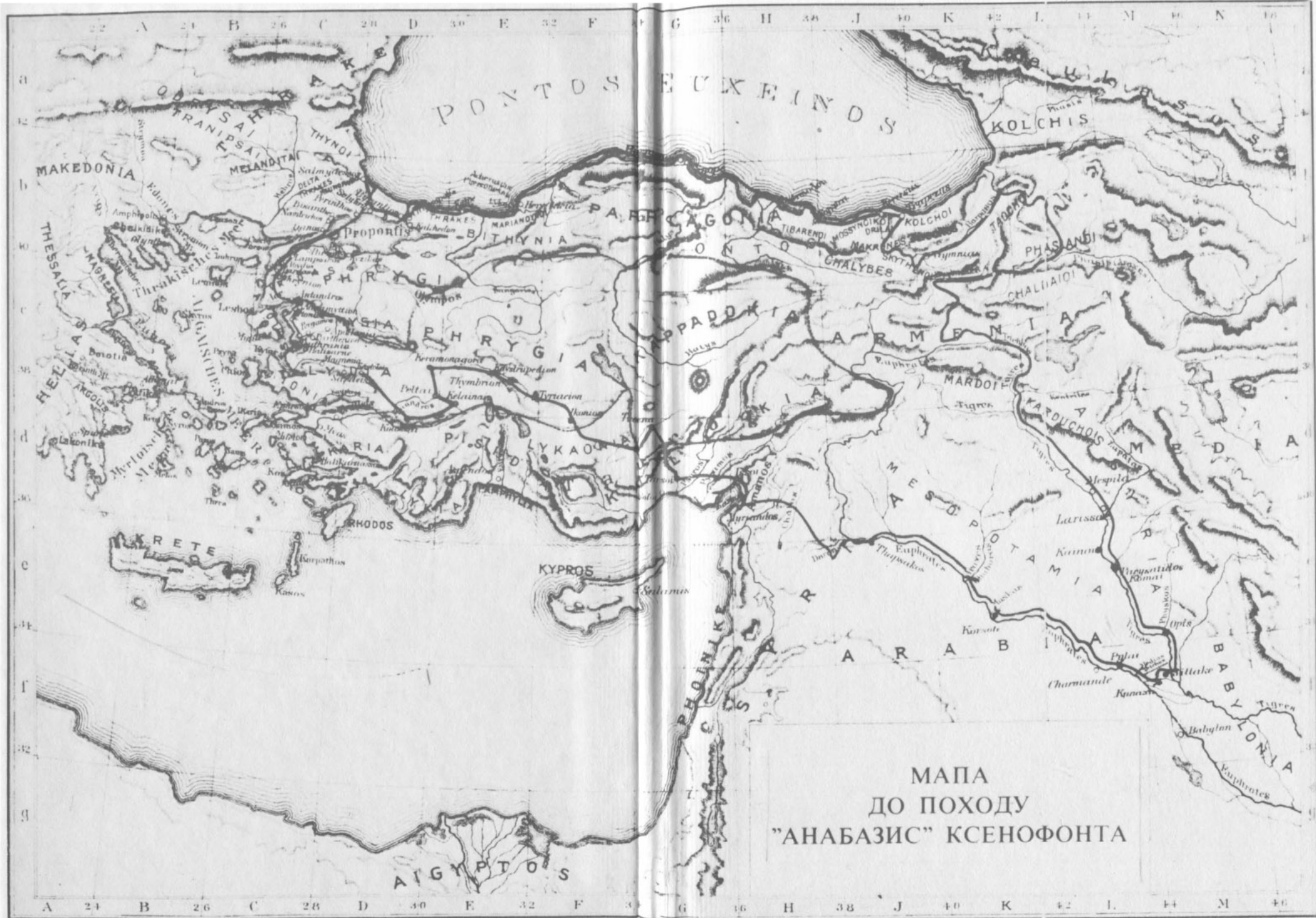
Тамос, єгиптянин, командувач фльоти Кира, 26, 31
Тарип, 74
Теоген, локрієць, 195
Теопомп з Атен, 55
Терес, тракійський цар, предок Севта, 185, 196
Тиброн, полководець лакедемонців, 198, 204, 210, 213
Тимасіон з Дардану в Троаді, грецький стратег (полководець), вибраний на місце Клеарха 80, 86, 141-4, 157, 161-2, 170, незгода між полководцями 182, у Севта на бенкеті 189-190, 193, відношення до Ксенофонта 196-7
Тимеситей з Трапезунду, 132, 133
Тирибаз, сатрап Вірменії, 108-110, 213
Тиссаферн, сатрап Карії, один з чотирьох полководців царя Артаксеркса, ворог Кира 21-3, 31, один з чотирьох начальних вождів Артаксеркса 41, під Кунаксою 43, 47, 49-50, 54, посередничить з греками 61-4, 66, розмова з Клеархом 68-9, підступна смерть грецьких полководців 70-1, 79, 81, 83, 88, переслідує грецьке військо 90-1, 94, 103, 180, лакедемонці вирішили воювати з Тиссаферном 198-9, 213
Тольмід з Елїди, окличник, 59, 80, 129
Торакс з Беотії, 141, 143

Ф

Фалін, грек на службі у Тиссаферна, 54-6
Фарнабаз, сатрап Бітїнії, 142, 168, 177, 182-4, 213

Філесій з Ахаї, грецький стратег, вибраний на місце Менона 80, 131, 142, 148, 180, 182
Філоксен з Пеллени, 129
Фрасій з Атен, 168
Фриніск з Ахаї, грецький стратег, 182, 185, 196-7
Хейрисоф з Лакедемонії, грецький стра-

тег, прилучується до Кира 31, 53, 56, 70, 80-1, 85-7, воює з Тиссаферном 93-5, перехід через край кардуків 97-100, 103-106, через Вірменію і край таохів 111-8, 122, пливе Чорним морем 125-6, 131, 144, 155, вибраний на провідника грецького війська 157, 158-162, його смерть 165

МАПА
ДО ПОХОДУ
"АНАБАЗИС" КСЕНОФОНТА

340092

18-

\$2085